

TÖRTÉNESZ

MŰHELY

Opuscula historica III.

ELTE Eötvös József Collegium
Történész műhely
2019

Opuscula historica III.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Az EC Történész műhely kiadványai 3.

Opuscula historica III.

Tanulmányok a
Történész műhelyből

Szerkesztette:
Rudolf Veronika
Veres Kristóf György

ELTE Eötvös József Collegium
Budapest, 2019

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-18-0012) valósult meg.

ELTE Eötvös Collegium – Történész műhely kiadványa

Budapest, 2019

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztette: Rudolf Veronika, Veres Kristóf György

Az absztraktokat angol nyelvre fordították: Érsek Csenge, Kovács Györgyi,
Szathmári Andrea, Sinka Andor Dénes, Wynn Patrícia

Copyright © Bachusz Dóra, Góczon Tamás, Halász Tibor, Kósa-Grimm András
Kristóf, Marsi Attila, Somogyi Dániel, Woditsch Péter, Eötvös Collegium 2018
Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a CC Printing Szolgáltató Kft. végezte

1118 Budapest, Rétköz u. 55. A/fsz. 2.

Törvényes képviselő: Szendy Ilona

ISBN 978-615-5897-20-7

Tartalomjegyzék

MŰHELYVEZETŐI KÖSZÖNTŐ.....	9
GÓCZON TAMÁS	
A gall háború ára: Julius Caesar pusztítása és megítélése	11
MARSI ATTILA	
Római eredetű szarmata kori fémtárgyak a gödöllői és az aszódi járás területéről	63
BACHUSZ DÓRA	
„Soror nostra, nobilis et religiosa domina” – Adalékok Moys mester özvegyének alakjához	133
KÓSA-GRIMM ANDRÁS KRISTÓF	
Az Eötvös Collegiumot ért sajtótámadások 1932 nyarán	148
WODITSCH PÉTER	
A Jézustársaság működése Kassán 1938 és 1945 között	157
SOMOGYI DÁNIEL	
A keletnémet–magyar „kultúrcsere”: kulturális egyezmény és a gyakorlat (1949–1956)	195
HALÁSZ TIBOR	
„Szentséggel és bátorsággal” – Az érdi Regina Mundi Ciszterci Apátság története a 20. században	227

Műhelyvezetői köszöntő

Az ELTE Eötvös József Collegiuma Történész műhelyének 2015-ben útjára indított könyvsorozata, az *Opuscula historica* immár harmadik kötetéhez érkezett. Ezen kötetek tartalma örvendetes bizonyítékát nyújtja a műhelybéli diákközösség szakmai fejlődésének. Míg az első közös kiadványunkban még elvértve akadt műhelytagunk tollából származó munka, a közzé tett tanulmányok a XIV. és XV. Eötvös-konferencia javarészt az ELTE nem szakkollégista hallgatóinak, ill. a társintézmények diákjainak előadásaiból készített írott és szerkesztett dolgozatok voltak, addig a jelen kötetben foglalt írásokat már a Történész műhely tagjainak a XXXIV. Országos Tudományos Diákköri Konferencia humántudományi tagozatának döntőjében bemutatott pályamunkákból válogathattuk. Nem mellesleg: a műhely tagjai ezen az OTDK-n két első, három második és egy harmadik helyezést, valamint három különdíjat szereztek. A kötet megjelentetésében az Eötvös József Collegium volt segítségünkre: köszönet érte.

Körmendi Tamás
műhelyvezető

Góczon Tamás

A gall háború ára: Julius Caesar pusztítása és megítélése

1. Bevezető

A Római Birodalom vitathatatlanul a történelem legsikeresebb világbirodalmainak egyike, ha a sikeresség alatt a birodalom kiterjedését, fennállásának hosszát, jövőbe mutató hatását értjük. Az eredményességnek számos oka lehetett, ezek között biztosan szerepel a politikai karrierre és népszerűségre vágyó hadvezérek becsvágya is. Julius Caesar is ilyen hadvezér volt, aki kiváló tulajdonságaival esélyesként indulhatott a Római Birodalom vezetésének elnyeréséért. Ő vitte véghez a birodalom egyik legnagyobb területi nyereségét hozó hódítását, Galliának a birodalomhoz való csatolását. A hatalmas elfoglalt régió kivételes volt: a hódítás után a birodalom területének 30%-át tették ki a frissen meghódított galliai földek.¹ Ezt Florus is alátámasztja, hiszen az Európában még hátralévő területek meghódítójának nevezi Caesart.² Ez óriási áldozatokkal járt minden tekintetben, kiváltképpen akkor, ha az ókori viszonyokat vesszük alapul. A tanulmányom elsődleges célja, hogy minél pontosabban, minél közelebbről meghatározza ezt az áldozatot, a gall háborúban elpusztult emberek számát. Emellett a pusztítás más formáit is megpróbálom körvonalazni, mint például az anyagi veszteségeket, vagy a rabszolgának elhurcolt népességet.

¹ C. Goudineau: Gaul. In: The Cambridge Ancient History. The Augustan Empire. 43 B.C – A.D. 69. (10.) Ed. Alan K. Bowman – Andrew Lintott – Edward Champlin. Cambridge 1996.2 464–502., 464. – Itáliát nem számolva a birodalomba.

² Florus: Róma háborúi. Ford. Havas László. Bp. 1979. (a továbbiakban: *Florus*) III. 10. – Valószínűleg ezen a benépesített, valamilyen értékkel bíró területeket érti.

A Caesarrel foglalkozó szakirodalom nagy része a gall háborúk tárgyalásánál mintha kerülné az áldozatok számára vonatkozó következtetések levonását, ritkán találkozhatunk az emberveszteségekre koncentráló fejezetekkel, legtöbbször beérik Caesar adatainak idézésével, fenntartva a bizonytalanság és túlzás lehetőségét. Ez nem is meglepő, hiszen lehetetlen a pontos számok meghatározása. Holmes 1911-es gall háborúkról szóló művében³ elemezi részletesebben az elesettek számát néhány hadjárat kapcsán, és von le megalapozott következtetéseket. Sajnos kevés ilyen példa van, de ha találunk is ilyen becslést a halottakra nézve, a hadjárat összes áldozatának meghatározása elmarad. Ezt a hiányt próbálom meg pótolni, ha nem is a pontos számadatok meghatározásával, hanem a vonatkozó források ismertetésével, összegzésével, összehasonlításával, és ezek alapján a legvalószínűbbnek tartott mérsékelt adatok megjelölésével. Így a témához kapcsolódó források sajátosságairól, használhatóságáról is említést teszek.

A 19. századi — és a korábbi — történetírás általában megelégedett annyival, hogy Caesar számadatait egyszerűen túlzónak bélyegezte. Mások egyszerűen elfogadták ezeket és ritkán illették kritikával a caesari adatokat.⁴ A kérdést mindig félresöpörték azzal, hogy szükségszerű volt a pusztítás.⁵ Véleményem szerint időszerű, hogy ezt a kérdést újra felvessük és gondolkodjunk rajta, hiszen a hadjárat sorsdöntőnek bizonyult az európai történelem szempontjából. Caesar hadjárata törést jelentett a galliai kelta kultúra történetében, megindult a romanizáció. Ennek felméréséhez, a pusztítás és a romanizáció összefüggésének kutatásához fontos ismernünk a számadatokat, hiszen egy-egy törzs teljes kiirtása vagy megkímélése befolyásolta az újonnan meghódított terület képét, történelmét. Caesar megítélésénél, indítékainak, taktikájának felmérésénél, a római normák, gondolkodásmód kutatásánál, a konkrét esetek elemzésénél sem hagyhatjuk figyelmen kívül a számadatokat, ezek sokszor kérdések megoldására adhatnak lehetőséget és további következtetéseket vonhatunk le belőlük. Például az ellenfél teljes elpusztítása bosszúra utalhat, de ha nem végeztek mindenkivel, akkor csupán a behódolás elérése, esetleg rabszolgák szerzése lehetett a cél. A galliai népesség kiszámításához is nélkülözhetetlenek a kommentárokból található adatok, tehát ilyen téren is fontos lehet az elemzés. A vizsgált kérdés összefügg általánosságban Caesar hitelességének nagyobb kérdésével is. A felszínen rendkívül objektívnek tűnő mű ugyanis

³ T. Rice Holmes: *Caesar's Conquest of Gaul*. Oxford 1911.²

⁴ *Henige David*: He came, he saw, we counted: The historiography and demography of Caesar's Gallic numbers. *Annales de démographie historique* (1998) Nr. 1. 215–242., 219.

⁵ *Luciano Canfora*: *Julius Caesar. The People's Dictator*. Edinburgh 2007. 122.

egyértelműen a szerző aktuális politikai céljait szolgálta. Ezt a kérdést eddig általában a háború jogossága (ki támadott, ki védekezett) szempontjából vizsgálták, én pedig az áldozatok száma felől közelítettem meg. Ritkán van mód az ókorból számszerű adatok elemzésére, így ebből a szempontból is értékes eredményeket hozhat a vizsgálat.

A hódítással járó pusztítás mellett megvizsgálom Caesar megítélésének alakulását a gall háborúk során, elhelyezkedését a korabeli normarendszeren belül, így az ókori gondolkodásmódról is szót ejtek. Lehet-e Caesart azókorban idegen fogalmakkal „tudatos népirtónak” és „háborús bűnösnek” nevezni? Az ellenfelek hangja felerősödött Caesar sikereit, százezres áldozatokat „produkáló”⁶ hadjárait látva. A hatalmas területi nyereség és politikai siker is kivételes volt, ahogyan azt a korabeli reakciók is jelzik. Egyesek felelősségre vonással fenyegették, Cato elítélte a gall törzsek megsértését,⁷ valamint egy mondata szerint Caesart ki kellett volna adni a barbároknak,⁸ hiszen vérbűnt követett el.⁹ Vajon jogosak lehettek a korban ezek a vádak? Mindehhez fel kell mérni Caesar indítékait és hatalmi technikáit: milyen megfontolásból ölt meg, vagy éppen kímélt meg embereket, illetve népcsoportokat? Az egyes akciók és áldozatok mennyiben kapcsolhatók csupán Caesar személyes ambíciójához, illetve mennyiben voltak valóban racionális katonai lépések? Ezekre a kérdésekre, és elsősorban a pusztítás mértékére próbálok választ adni tanulmányomban.

2. Források és szakirodalom

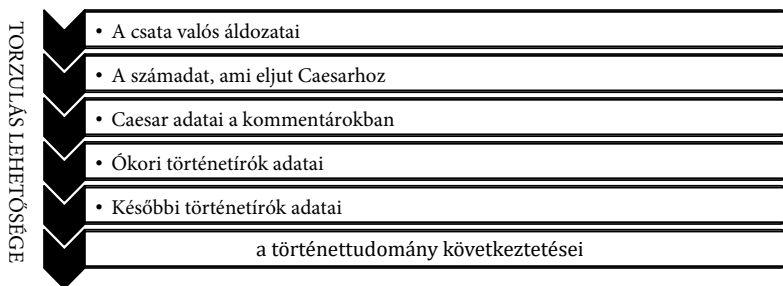
Az ókortól kezdve számos korszak történelme magában hordozza azt az alapvető problémát, hogy források hiányában nehéz pontos számszerű adatokhoz jutni. Az emberveszteségek meghatározásánál is ez a probléma: sokszor már az események után sem volt biztos az áldozatok pontos száma, hiszen a gallok nem voltak olyan szervezettek, mint a rómaiak, akik számon tartották a veszteségeket. Viszonylag sok antik forrás van, amit felhasználhatunk, de ezek jó része már az események után keletkezett. A rögzítésre került információ így többszörösen is magában hordozza a torzítás lehetőségét (1. ábra).

⁶ Azért használom ezt a kifejezést, mert a rómaiak szemében a megölt ellenség száma a háborús teljesítmény mérésének egyik formája volt.

⁷ *Canfora, L.*: Julius Caesar i. m. 119.

⁸ *Plutarkhosz*: Párhuzamos életrajzok. I. Caesar. Ford. Máthé Elek. H. n. [Bp.] 1978. (a továbbiakban: *Plut. Caes.*)22.

⁹ *Appianos*: Róma története. Ford. Hahn István. Bp. 2008. (a továbbiakban: *Appianos*) IV.18.

1. ábra: A források problematikája¹⁰

A mai korban csupán a többszörösen módosulhatott adatokra támaszkodhatunk. A másik probléma, hogy az írott források teljesen egyoldalúak, gall szemszögből nincsenek a rómaihoz mérhető írásos emlékek, így a római kút-főkalapján kellene hiteles képet festeni. Így talán a régészeti eredmények, és az új technikák hozhatnak újdonságot a gall háborúkat illetően.

2.1. Régészeti eredmények

Ahol az írott források részrehajlók vagy hiányosak a háborúkkal kapcsolatban, ott a régészet sok kétséget, előítéletet és félreértést eloszlathat, így hasznos a hadtörténet-kutatás szempontjából is.¹¹ Különös jelentősége van a régészetnek olyan kérdésekben, ahol nem áll rendelkezésre írott forrás, így a gall nézőpont szerepét is betölthetnék a régészeti eredmények. Ugyanakkor számos csata, római tábor, ostrom helye a mai napig nincs azonosítva. Korábban utóbbi nem volt a kutatások középpontjában, de mára ez jelentősen megváltozott az új régészeti adatok és technikák következtében. Jelenleg is fejlődik és bővül a csatateretek, mészárlások régészeti kutatása.¹² Több módszer is van meghatározásukra. Először a mészárlással járó maradványokat kell vizsgálni, ugyanakkor nehéz megállapítani csupán tárgyakból, maradványokból, hogy milyen okból ölték meg az embereket.¹³ A második, jóval hatásosabb módszer,

¹⁰ A tanulmányban található ábrák és táblázatok a szerző saját munkái.

¹¹ Simon James: *The Archaeology of War*. In: *The Oxford Handbook of Warfare in the Classical World*. Ed. Brian Campbell – Lawrence A. Tritle. New York 2013. 91–127., 4.

¹² Nico Roymans – Manuel Fernández-Götz: *Caesar in Gaul. New Perspectives on the Archeology of Mass Violence*. In: *Theoretical Roman Archeology Conference*. Ed. Alex Smith et al. Oxford 2015. 70–80., 71.

¹³ Roymans, N. – Fernández-Götz, M.: *New Perspectives on the Archeology* i. m. 72.

a falvak és környezetük vizsgálata, hiszen a pusztításnak nyoma kell, hogy legyen a népsűrűség változásában, a népességszám hirtelen csökkenésében. Természetesen ez még nem bizonyíték egy mészárlásra, hiszen a lakosok akár el is vándorolhattak, de egy dokumentált pusztításnál beazonosíthatók a régészeti lelőhelyek a forrásokban leírtakkal.¹⁴ A harmadik módszer pedig az új lakosság különböző régészeti kultúrájának beazonosításán alapul, így utalhat az előző népesség eltűnésére.¹⁵ Általánosságban igaz, hogy a régészet egy új dimenziót nyithat meg az írott forrásokhoz képest a háborúk kutatásában, de sajnos úgy tűnik, hogy a mészárlások számszerűsítésénél ez nem feltétlenül állja meg a helyét. Az ókori ütközetek nem hagytak olyan maradandó nyomokat, mint a modern kori hadműveletek, a csatatéren maradt értékek jó részét begyűjtötték, így sokszor csak nyílhegyek maradtak a helyszínen.¹⁶ Az elesett katonákkal is ez a probléma: a római történelem során megölt több millió ember után egyetlen egy csatateri tömegsírt sem azonosítottak, hiszen a halottakat a győztesek elégették vagy nem túl mély sírokba temették, a vesztes halottjai pedig temetetlenül maradtak, ami a holttestek teljes lebomlásához vezetett.¹⁷ Olykor a magasabb rangú, de akár a közönséges katonák maradványainak elszállítására is sor kerülhetett.¹⁸ Tovább nehezíti a csataterék beazonosítását, hogy a halottakról való megemlékezés és a temetés helyeáltalában elkülönült, távol volt egymástól.¹⁹ Az évről évre vezetett hadjáratok esetén, így a 8 éven át tartó gall háborúnál is nehézséget jelent, hogy a kormeghatározás legfeljebb évtizedes pontosságú lehet, ami katonai viszonylatban elég hosszú idő.²⁰ A régészet sem szolgálhat pontos számadatokkal, inkább egy esemény megtörténtét, hozzávetőleges idejét, és maximum a pusztítás nagyságrendjét lehet a segítségével bebizonyítani.

2.2. Commentarii de bello Gallico

Az első és egyben legfontosabb, legrészletesebb írott forrás Caesar saját műve, a *Commentarii de bello Gallico*. Ebben körülbelül hatvanszor becsülte meg

¹⁴ Roymans, N. –Fernández-Götz,M.: New Perspectives on the Archeology i. m. 73.

¹⁵ Roymans, N. –Fernández-Götz,M.: New Perspectives on the Archeology i. m. 73.

¹⁶ James, S.: The Archaeology of War i. m. 9.

¹⁷ James, S.: The Archaeology of War i. m. 10.

¹⁸ Daniel Peretz: Military Burial and the Identification of the Roman Fallen Soldiers. Klio 87. (2005) Nr. 1. 123–138.,127–129.

¹⁹ Peretz, D: Military Burial i. m. 129.

²⁰ James, S.: The Archaeology of War i. m. 12.

az ellenséges erők létszámát, így a legfontosabb kiindulópontként tekinthetünk rá.²¹ Minden évnek egy könyvet szentelt, így Kr. e. 58-tól mutatja be az eseményeket Kr. e. 52-ig hét könyvben. Ezt egészítette ki Aulus Hirtius egy nyolcadikkal, amely magában foglalja az 51. és az 50. éveket is. A legnagyobb probléma az elemzés során, hogyan áll rendelkezésünkre Caesartól független forrás. A valós személyiségét aligha ismerhetjük meg, csupán azt, hogy Caesar milyen szeretett volna lenni, és azt, hogy milyennek állította be magát a művében. Ezen kívül a háborús ürügyek teremtése, az öngazolás is célja, így például olyan hatalmas különbséget hangsúlyoz a rómaiak és barbárok között, hogy az összecsapás és háború elkerülhetetlennek tűnjön.²²

Felmerülhet az a kérdés is, hogy mennyiben álltak Caesar rendelkezésére hiteles számadatok (lásd 1. ábra). Az információszerzésnek számos módja volt: a kereskedők, elfogott iratok, térképek, helyi lakosok, túsók, hadifoglyok, állandó katonák, árulók, felderítők (*exploratores*), kémek (*speculatores*), diplomáták is mind információval szolgálhattak.²³ Ezeket az adatokat biztossan kritikával kezelte Caesar is.²⁴ A legtöbb döntését, hadmozdulatát felderítés előzte meg,²⁵ ez a számadatokkal kapcsolatban is így lehetett. Valószínűleg pontosak lehettek a felderítők, hiszen Caesar többször a saját tapasztalatainál is jobban bízott ezekben az információkban. Egy ilyen kiterjedt hálózaton keresztül értesüléseket szerezhetett a számadatokat illetően is, erre utal például a remusok tudósítása Kr. e. 58-ban. Ezek a megszerzett információk azonban eltérhettek a kommentárookban leírt számoktól, így a torzítások ellenére az eredeti adatok viszonylagos pontosságát sem lehet kizárni,²⁶ hiszen alapvető volt a hadjáratok sikeréhez a számadatok ismerete is. Ezen információk fontosságát Caesar is megerősíti néhány helyen, például a 6.000 helvét menekülésére felfigyeltek, míg a helvétek abban reménykedtek, hogy egy ekkora egység eltűnése fel sem fog tűnni a rómaiaknak.²⁷ Azonban feltűnt, tehát legalább ekkora nagyságrendben pontos adatokkal rendelkezhetett Caesar is. A polgárháború során konkrétan meg is említi, hogy nem csak a saját, hanem az ellenfél halottait is

²¹ Henige, D.: He came, he saw i. m. 216.

²² Robert D. Brown: Two Caesarian Battle-Descriptions. A Study in Contrast. The Classical Journal 94. (1999) Nr. 4. 329–357., 333.

²³ A Caesar korabeli hírszerzéshez lásd: Kákóczki Balázs: Hírszerzés Julius Caesar hadseregében. Jászkunság 51. (2008) 3–4. sz. 87–110.

²⁴ Kákóczki B.: Hírszerzés Julius Caesar hadseregében i. m. 98.

²⁵ Kákóczki B.: Hírszerzés Julius Caesar hadseregében i. m. 101.

²⁶ Karoline Resch: Omnibus centurionibus occisis – Überlegungen zu relativen Verlustzahlen bei Caesar. Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte 59. (2010) Nr. 1. 122–127., 122.

²⁷ Iulius Caesar: A gall háborúról. Ford. Szepessy Tibor. Bp. 1964. (a továbbiakban: BG)I.27.

számba vették.²⁸ A kérdéshez Valerius Maximus említése is érdekes lehet egy törvénnyel kapcsolatban, amely előírta, hogy a hazatérő hadvezér esküvel erősítse meg, hogy a hazaküldött jelentésekben az igazat közölte a római, illetve az ellenséges áldozatokat illetően. Ez is jelzi, hogy valamilyen adattal rendelkezniük kellett a hadvezéreknek a halottakkal kapcsolatban, ha törvényt hoztak ezek hamisítása ellen.²⁹ A számadatok jelentőséggel bírtak, hiszen egy történetírónál felmerült a visszaélés lehetősége, tehát presztízskérdés volt, továbbá a felnagyításuk is jellemző lehetett. Így az utókor számára fennmaradt számadatoktól függetlenül, valószínűleg legalább becslésekkel rendelkezhetett Caesar is. Ugyanakkor a torzítások ellenére szándékosan nem változtatta meg az események leírását, minden jel arra mutat, hogy a leírások magja valószínűleg hiteles, ezt a régészet is igazolta néhány helyen, például az alesiai esetben.³⁰ Pár kivétel akad: a topográfia (ez nem feltétlenül pontos a műben, inkább a leírás hitelességét próbálja alátámasztani többek között³¹), valamint a számadatok. Sajnos nem maradt fenn több munka a kommentár műfajból, így referencia hiányában a műfajtól való eltérést sem tudjuk ellenőrizni.³² A tartalmát tehát kritikusan kell szemlélnünk, hiszen Caesar fő célja a saját eredményeinek a propagálása, befolyásának és megítélésének a javítása volt. Caesar a *populares*hez tartozott, így számos elemet találhatunk, amely a *plebs*nek szólhatott. Például többször említ alacsony származású *centurió*kat, az Ariovistus germánjaitól való félelem is a tisztek soraiból indult ki és terjedt át a közkatonák szintjére,³³ sőt egyes tisztek az életüket féltették, a dezertálást fontolgatták, hiszen a szenátus nem hagyta jóvá a támadást.³⁴ Valószínűleg nem csak a római néphez, hanem a provinciabeliekhez is szólhatott művével, hiszen az ő támogatásuk is döntő lehetett a sikereiben.³⁵ Mindezek ellenére a leírtak összességében

²⁸ *Iulius Caesar: A polgárháborúról.* In: Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról. Ford. Szepessy Tibor. Bp. 1974. (a továbbiakban: BC) III. 53.

²⁹ *Mary Beard: The Roman triumph.* London 2007. 210. – Igaz, ezt a törvényt egyetlen másik antik forrás sem említi meg, csak Valerius Maximus. Ennek ellenére ugyanúgy értékes az említés, hiszen a történetíró saját korának viszonyaiból indul ki, ezzel a korabeli szokásokra utal, még ha konkrétan nem is létezett az említett törvény.

³⁰ *A Companion to Julius Caesar.* Ed. Miriam Griffin. H. n. 2009. 165.

³¹ *Griffin, M.: A Companion* i. m. 169.

³² *Adrian Goldsworthy: Caesar: Life of a Colossus.* London 2006. 186.

³³ BG I. 39–40.

³⁴ *Cassius Dio: Roman History.* Ford. Earnest Cary. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html, letöltés 2019. máj. 01. (a továbbiakban: *Dio*) XXXVIII.35.2.

³⁵ *Arthur D. Kahn: The Education of Julius Caesar. A Biography, a Reconstruction.* New York 1986. 236.

nem számíthattak nagyon kirívónak, hiszen a kor szenátora informált volt a galliai eseményeket illetően, és feltűnt volna a közvéleménynekegy esetleges nyilvánvaló hazugság.³⁶ A számadatokkal kapcsolatban azonban más a helyzet, ott nyilvánvalóan túlzott Caesar.³⁷ Ezeket érdemes kritikával kezelnünk, ahogy azt a lentebbi példák (Plinius, Pollio) is jelzik. Mégis Caesar a „leghitelesebb” a túlzó források között is, hiszen részt vett az eseményekben, így általában az ő leírásából lehet a legjobban a valóságra következtetni.

2.3. Egyéb források

A gall hadjáratot sok forrás említi, ugyanakkor ezek jó része az események megtörténte után keletkezett, így a kommentárokat biztosan ismerték a szerzők és valamilyen formában hatottak rájuk. Ez Plutarchosnál konkrétan felfedezhető, hiszen idéz a kommentárokból,³⁸ de Appianos, Florus, Orosius, Eutropius és Cassius Dio Caesarrais támaszkodott, így ezeket a forrásokat nem használhatjuk fel a kommentárok korrigálására.³⁹ Az eltérések legtöbb esetben csupán a szerzők kétségeit jelzik különböző mértékben Caesar számadatait illetően,⁴⁰ ritkán támaszkodnak egyéb forrásokra. A történetírók közül az eseményekhez időben talán Livius állt a legközelebb, sajnos Caesar hadjáratáról csak az elvesztett könyveinek tartalmi összefoglalóiból tudunk, így ez a forrás nem nyújt sok újat.⁴¹ Velleius Paterculus műve csupán tömören foglalja össze a római történelem egy részét, így Galliáról nem esik sok szó, de az áldozatokról fontos adatot közöl. Suetonius meglepően keveset ír a gall háborúról, nem is mindig pontosan.⁴² Az áldozatok számáról sajnos nem említ konkrétumokat, pedig

³⁶ Michael M. Sage: *Roman Conquests: Gaul*. Barnsley 2011. 256.; Josiah Osgood: *The Pen and the Sword. Writing and Conquest in Caesar's Gaul*. *Cassical Antiquity* 28. (2009) Nr. 2. 328–358., 347. – Például Cicero említ egy levelet, amit a Caesarnál legatusként szolgáló testvérétől, Quintustól kapott a britanniai eseményekkel kapcsolatban. Folyamatos volt az információáramlás a sereg és Róma között, de a leveleket sokan elolvashatták út közben. Pont emiatt Cicero figyelmezteti Quintust, hogy van olyan dolog, amiről inkább előnyösebb, ha nem tud, minthogy bármilyen kockázat árán megtudja más is. – A levelet lásd: *M. Tullius Cicero: Epistulae ad Quintum fratrem, Epistulae ad M. Brutum*. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.) Ed. D. R. Shackleton Bailey. Stuttgart 1988. 3.6.2

³⁷ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 255.

³⁸ *Plut.* 22.

³⁹ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 217.

⁴⁰ Henige, D.: *He came, he saw i*. m. 218.

⁴¹ Livius: *A római nép története a város alapításától. I–IV*. Ford. Muraközy Gyula. Bp. 1982. IV. CIV–CVIII.

⁴² Gaius Suetonius Tranquillus: *Julius Caesar*. In: *Gaius Suetonius Tranquillus: A caesarok élete*.

ezek értékesek lehetnének, hiszen a művében felmerül a kritika Caesarral szemben, Asinius Pollio említésén keresztül. Appianos leír érdekes adatokat, de ezek már jóval az események után keletkeztek. Strabón fő célja az ismert világot összefoglaló földrajzi mű megírása volt, de Gallia leírásánál elszór adatokat Caesar hadjáratáról is.⁴³ Plutarchos ír talán a legrészletesebben Caesar után a galliai eseményekről, így műve számos alapvető információt tartalmaz. Igaz, ő sem volt Caesar kortársa, sőt történetírónak sem tekinthető. Cassius Dio nagyon részletesen tárgyalja a háborút, ennek ellenére nem oszt meg konkrét számadatokat, csupán általánosságokat fogalmaz meg, mint hogy „sokat megölt közül.”⁴⁴ Természetesen több másik szerző munkáját is felhasználhatjuk, akik említik Caesart vagy hadjáratát, például Plinius, Cicero vagy Sallustius műveit. Cicero levelei különösen hasznosak lehetnek, hiszen egy másik nézőpontból mutatnak rá az eseményekre, Galliából kapott információk alapján, ugyanakkor ez kis részt képez Caesar információmennyiségéhez képest.⁴⁵

A későbbi történeti munkák sem nyújtanak sok új információt Caesar kommentárjaihoz képest. Orosius 4. századi szerző a művében le is írja, hogy csupán Suetonius művét kivonatolja.⁴⁶ Eutropius több mint ezer évet összefoglaló munkája már a műfajából adódóan is csak nagyvonalakban említi az eseményeket, elég nagy időbeli távolságból. Florus kifejezetten Róma háborúiról írt történeti munkát, így a galliai hadjáratoknak is szentel egy fejezetet, de konkrét számadatokra csak elvétve utal. Ez a mű is bizonyosan Caesar halála után íródott, valószínűleg 147 tájékán.⁴⁷

Ellenőrzési lehetőséget jelenthetne Asinius Pollio *Historiae* című munkája, ha fennmaradt volna. A korszakra — igaz a polgárháborúra — vonatkozó legfontosabb forrás lehetett Appianosnál, Cassius Diónál, Plutarchosnál és Suetoniusnál is, hiszen Pollio ezen későbbi szerzők tanúsága szerint

Ford. Kis Ferencné. H.n. [Bp.] 1975..(a továbbiakban: *Suet. Caes.*)25.; Monroe E. Deutsch: Suetonius and Caesar's German Campaigns. Transactions and Proceedings of the American Philological Association 47. (1916) 23–33.,24. – Amikor a germán hadjáratnál győztes csatára utalt a Rajnán túl, pontatlanságot írt, hiszen Caesar csupán elpusztította a környéket, és nem tudott döntő győzelmet aratni.

⁴³ *Strabón*: Geógraphika. Ford. Dr. Földy József. Bp. 1997. (a továbbiakban: *Strabón*) IV.

⁴⁴ *Dio* XL. 31.

⁴⁵ The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar. Ed. Luca Grillo. H.n. 2017. 478.

⁴⁶ *Orosius*: Seven Books of History Against Pagans. (Translated texts for historians Vol. 54.) Transl. A. T. Fear. Liverpool 2010. (a továbbiakban: *Orosius*) VI. 7.

⁴⁷ A szerző pontos személye és a datálás is vitatott, lásd *Havas László*: Florus, az organikus világkép első egyetemes megszólaltatója. Debrecen 2011.

személyesen is megtapasztalta az eseményeket, amelyeket leírt.⁴⁸ Segítség lehet az értékelésnél, hogy már a kortársak között is megjelent a hadvezér kritikája: Asinius Pollio szerint Caesar mérlegelés nélkül elfogadta a hallott beszámolókat, akár pontatlanságokat is leírt, sőt még át akarta írni és ki is akarta javítani a kommentárjait.⁴⁹ Sajnos konkrétumokat nem említ, de ez is jelzi, hogy nem lehetett általános Caesar adatainak teljes átvétele, sőt kritikai hangok is fennmaradtak, aminek valóságalapja is lehet, de erről már csak Suetonius közlésén keresztül tudunk. Valószínűleg a személyes neheztesítés is nagy szerepet játszhatott a kemény ítéletben,⁵⁰ de az előbb említett, Polliót felhasználó írók nem igazán vettek át tőle kritikus hangokat, talán Cassius Diót kivéve. Plinius esetében is megjelenik egy Caesarral szembeni kritikus vélemény, hiszen az emberiség elleni büntetést vádolja meg („*coactam humani generis iniuriam*”),⁵¹ ami összecseng Cato vádjaival is. Plutarchos Cato vádjainak megemlékezésekor hivatkozik Tanusius Geminusra,⁵² akinek a műve mára szintén elveszett, ami Caesar-ellenessége miatt szintén alapvető fontosságú lehetne.⁵³ A kritikai hangokat képviseli a kortárs Catullus is, verseiben nyíltan ostromozza többek között Caesart is. Mindezen bizonytalanságok ellenére kénytelenek vagyunk beérni Caesar adataival, hiszen vagy kritikusan alapként, kiindulópontként tekintünk az adataira, vagy teljesen elutasítjuk, a hitelességüket kétségbe vonva, de akkor nem tudunk meg semmit a gall háború áldozataival kapcsolatban. Ahogy sok forrásszegény⁵⁴ történeti kérdés esetében, úgy itt is, más jellegű kontrollforrás hiányában el sem kezdhethetnénk a vizsgálatot a kommentárok nélkül.⁵⁵

⁴⁸ Llewelyn Morgan: The Autopsy of C. Asinius Pollio. The Journal of Roman Studies 90. (2000) 51–69., 51.

⁴⁹ Suet. Caes. 56.

⁵⁰ Cserép József: C. Julius Caesar commentarijainak folytatásai és Asinius Pollio. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XIX. 8.) Bp. 1906. 5.

⁵¹ Plinius: Historia Naturalis. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/home.html, letöltés 2019. ápr. 12. (a továbbiakban: Plinius) VII. 25.

⁵² Plut. Caes. 22.

⁵³ J. P. V. D. Balsdon: The Veracity of Caesar. Greece & Rome 4. (1957) Nr. 1. 19–28., 22.

⁵⁴ Természetesen az ókori Rómánál vannak jóval rosszabb forrásadottsággal bíró korszakok, a gall háború is viszonylag jól dokumentált, hiszen Caesar teljes műve fennmaradt. Itt a forrásszegénységet konkrétan a számadatokkal kapcsolatban értem, hiszen erre vonatkozóan nincsen Caesar és a rómaiak szemszögétől független, döntő jelentőségű forrásunk. Talán Cicero lehet példa a független forrásra, de ennek jelentősége kicsi a *Commentarii* információmennyiségéhez képest. – Grillo, L.: Writings of Julius Caesar i. m. 478.

⁵⁵ Ilyen források lehetnének például az új régészeti lelőhelyek, a Caesartól és a római történetírástól független írott források, például az esetleges gall írásos emlékek.

2.4. Szakirodalom

Julius Caesarral kapcsolatban szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalom áll rendelkezésre. Ezekből csupán a legfontosabb angol nyelvű műveket említem, amelyek alapul szolgálhatnak a kutatás során. Számos életrajz készült Caesarral kapcsolatban, egészen Mommsen⁵⁶ munkájától kezdve. Gelzer műve⁵⁷ máig alapvető, Meier⁵⁸ és Kahn⁵⁹ munkája is meghatározó. Goldsworthy⁶⁰ és Canfora⁶¹ munkája a legfrissebbek közé tartozik, ugyanakkor ezek az életrajzok nem terjednek ki a halálos áldozatok szűkebb témájának elemzésére, csupán az eseményeket foglalják össze, általában módosítás nélkül hivatkoznak Caesar számadataira. A történetírás Caesar számadataival kapcsolatos hozzáállásáról összefoglalást nyújt Henige tanulmánya. Ő főként a galliai népesség megbecsülésének szempontjából vizsgálta a számadatokat, de elemzése ehhez a kutatáshoz is segítséget nyújt.⁶² A friss művek közé tartozik a Companion sorozat két kötete Caesarral⁶³ és írásaival⁶⁴ kapcsolatban. A gall háború szempontjából az egyik legrészletesebb leírás Holmes 1911-es könyve,⁶⁵ amely a létszámadatok, a népesség kérdéskörében is részletesen állást foglal. Caesar kommentárjaival kapcsolatos kérdéseket elemez kritikusan Riggsby munkája,⁶⁶ de a számadatokról sajnos nincs külön fejtegetés. A régészeti eredmények felhasználása pedig Nico Roymans hollandiai kutatásának⁶⁷ példáját mutatható be.

3. Caesar céljai

A hódítások, a csatateri sikerek mindig fontos eredményei voltak az igazán sikeres római politikusoknak. Természetesen akadtak kivételek, mint Cicero, de nem ez volt az általános, hiszen a szolgálat a politikában és a csatateren nem

⁵⁶ Theodor Mommsen: A rómaiak története. I–VIII. Bp. 1877.

⁵⁷ Mattias Gelzer: Caesar: Politician and Statesman. Oxford 1968.

⁵⁸ Christian Meier: Caesar: A Biography. H.n. 1997.

⁵⁹ Kahn, A. D.: The Education of Julius Caesar i. m.

⁶⁰ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m.

⁶¹ Canfora, L.: Julius Caesar i. m.

⁶² Henige, D.: He came, he saw i. m.

⁶³ Griffin, M.: A Companion i. m.

⁶⁴ Grillo L.: Writings of Julius Caesar i. m

⁶⁵ Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul i. m.

⁶⁶ Andrew M. Riggsby: Caesar in Gaul and Rome. War in words. Austin 2006.

⁶⁷ Roymans, N. – Fernández-Götz, M.: New Perspectives on the Archeology i. m.

vált el olyan élesen, mint ma. A hivatalviseléssel járó óriási költségeket egyrészt fedezni kellett, másrészt népszerűséget is el kellett érni. Ezekre kiválóan alkalmas volt egy győztes hadjárat, vagy egy provinciai helytartóság. Caesar céljai is hasonlóak voltak: egy provincia élére kerülni, amely fényes győzelmekkel és zsákmánnyal kecsegtet, és alkalmas politikai pozíciójának megerősítésére, hiszen a *consuli* hivatala végéhez közeledett. Sallustius részben jól összefoglalja a céljait, miszerint hatalomra, hadseregre vágyott, egy új háborúra, ahol a tehetségét megcsillogtathatja.⁶⁸ Ennél nyilvánvalóan többről van szó, hiszen ha Caesar hatalmon — és életben — akart maradni, akkor elengedhetetlené vált egy sikeres hajárat a helyzetének biztosítására. Mint látjuk, a hangsúly nem a helyszínen van, hanem egy háborún. Ugyanakkor a későbbi ellenfelei nem láthatták előre a sikerét, veszélyességét, Caesar a hivatalviselés szabályait betartva haladt előre a ranglétrán, mint más politikusok.⁶⁹ Eredetileg csak *Gallia Cisalpiná*t és *Illyricumot* kapta meg provinciaként, de *Gallia Transalpina* vezetése is megüresedett a korábbi kormányzó halálával,⁷⁰ így Pompeius javaslatára ez is Caesar vezetése alá került.⁷¹ A légiók Kr. e. 58. évi elhelyezkedése is jól mutatja Caesar eredeti céljait: három légió állomásozott Aquileiában, míg Narbonensisben csupán egy.⁷² Végül a helvétek vándorlásával járó veszély miatt inkább Galliára koncentrált, de egy támadás előtt alaposan tájékozódhatott a kereskedőktől, tudósoktól, korábbi helytartóktól.⁷³ Azonban nem érte be a helvétek legyőzésével. Ebben a pillanatban még elkerülhető lett volna a háború, de Caesarnak minden oka megvolt rá, hogy belekezdjen. Pompeiussal is fel kellett vennie a versenyt a hódítások terén. A gall vidék *Illyricum*hoz és *Dacia*hoz hasonlóan számos sikert és zsákmányt tartogatott számára. A római provinciákra leselkedő veszélyekre hivatkozott kezdetben, ami valós veszély volt, de későbbi hadjáratai — például a belgák ellen — már nyíltan támadó szándékúak voltak. Az 58-as események még valóban lehettek reakciók az adott helyzetekre, csak 57-ben kezdte meg a valódi hódítást Caesar.⁷⁴ Ezeket az akciókat is védekező hadmozdulatokként, megelőző csapásokként próbálta

⁶⁸ C. Sallustius Crispus: Catilina összeesküvése. Ford. Kurcz Ágnes. In: C. Sallustius Crispus összes művei. Bp. 1978. (a továbbiakban: Sallustius Cat.) 54.

⁶⁹ Griffin, M.: A Companion i. m. 35.

⁷⁰ Griffin, M.: A Companion i. m. 88.

⁷¹ Sage, M. M.: Roman Conquests i. m. 324.

⁷² T. P. Wiseman: Caesar, Pompey and Rome. In: The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic. 146–43 B.C. (9.) Ed. J. A. Crook. Oxford 2008.2 368–423., 383.

⁷³ Stephen L. Dyson: Caesar and the Natives. The Classical Journal 63. (1968) Nr. 8. 341–346., 343.

⁷⁴ A. N. Sherwin-White: Caesar as an Imperialist. Greece & Rome 4. (1957) Nr. 1. 36–45.

bemutatni, válaszul egy Róma-ellenes összeesküvésre.⁷⁵ Jól jellemzi Caesar propagandáját a mondás, miszerint a rómaiak addig védekeztek, míg meg nem hódították a Mediterráneumot.

Caesarra hadjárata során jellemző volt a következetesség. Nem etnikai alapokon döntött a támadásról, hanem a személyes céljainak megfelelően, hogy hódításokkal, külpolitikai sikerekkel erősítse meg helyzetét az amúgy is politikai válságban lévő köztársaságban. Gallia meghódítása érdekében mind a személyes kapcsolatokat, a diplomáciai eszközöket, a gazdasági előnyöket, a kegyelmet, mind a katonai erőt, a terrort felhasználta. Ezek közül válogatott, és a legvégső esetben fordult kegyetlen eszközökhöz (ugyanakkor ezt minden gátlás nélkül tette),⁷⁶ hiszen ez a többi nép szemében is Róma ellenes hangokat ébreszthetett fel. Persze volt olyan eset, amikor az elrettentés volt a cél: Uxellodunum ostroma után minden fegyverforgató férfi kezét levágatta.⁷⁷ A Rómával szövetséges, illetve baráti népek elleni támadások gyakran ürügyet is jelentettek újabb akciókra. Ezek a népek egyrészt segítséget nyújtottak Caesarnak: gabonát, segédcsapatokat küldtek, ami alapvető fontosságú egy hadjáratban.⁷⁸ Ezek elvesztése nemcsak utánpótlási és egyéb nehézségeket okozott volna, hanem megrengette volna a rómaiak legyőzhetetlenségébe vetett hitet, és ez újabb szövetségesek elleni, vagy akár Róma elleni támadásokra sarkallta volna az ellenfeleket a korabeli felfogás szerint.⁷⁹ Olyan katonai erőt kellett felmutatnia a győzelmeivel, hogy a többi törzs számára is egyértelművé váljon az ellenállás hasztalansága. A gallok természetesen hódítót, elnyomó hatalmat láttak a rómaiakban, így amikor gyengeséget tapasztaltak a részükről, azt kihasználták, akár át is állhattak, és így a *fides* ellen véthettek. Caesar pedig szinte minden esetben kitartott a szövetséges törzsek mellett, hiszen a megosztottság, a hűség és ellenséges népek kettőssége volt a hódításának egyik alapja. Vergilius jól összefoglalta a római hódítás lényegét, Caesar is hasonlóan cselekedett: a meghódolókat megkímélte, de a lázadókat leverte.⁸⁰ A tartós hódításhoz azonban nem volt elég leverni a lázadókat, ennek érdekében

⁷⁵ Jane F. Gardner: The 'Gallic Menace' in Caesar's Propaganda. *Greece & Rome* 30. (1983) Nr. 2. 181–189., 186.

⁷⁶ Canfora, L.: Julius Caesar i. m. 107.

⁷⁷ BG VIII.44.

⁷⁸ A gall háború logisztikai kérdéseihez lásd Kákóczki Balázs: A katonai logisztika néhány kérdése – Logisztika a római hadseregben. In: *Studia Militaria: Hadtörténeti tanulmányok*. Szerk. Lisznyai Lajos – Kaló József. Debrecen 2004.

⁷⁹ Griffin, M.: A Companion i. m. 90.

⁸⁰ Vergilius: Aeneis. In: Vergilius összes művei. (Helikon klasszikusok.) Ford. Lakatos István. Bp. 1967. <http://mek.oszk.hu/06500/06540/06540.htm#24>, letöltés: 2019. ápr. 12. VI. 847.

meg kellett győzni a törzseket, hogy az együttműködés az előnyösebb az ellenállással szemben.⁸¹

Nemcsak a gallok ellen kellett harcolnia Caesarnak, hanem közvetett módon a Rómában tartózkodó ellenfelei ellen is. Egy sikeres hadjárat alkalmas lehetett a belpolitikai pozíciók megerősítésére, a későbbi parthus hadjáratokkal is hasonló lehetett a célja. Ezt sikerrel vitte véghez, amit jól mutat a Pompeiusét is meghaladó, szenátus által elrendelt tizenöt, majd húsz napos hálaadás (*supplicatio*).⁸² Ez is Caesar hadjáratának törvényességét ismerte el valamilyen szinten, sőt a később önhatalmúlag toborzott légiók költségeinek szenátusi átvállalása is legitimációt jelenthetett.⁸³ Ugyanakkor nem mindenkit nyűgöztek le az eredményei, ahogyan erről később is szó lesz még. Valójában a legfőbb cél Gallia konszolidálása, meghódítása, politikai előnyök kovácsolása volt, és ennek érdekében néha kegyetlen eszközökhöz is kellett folyamodnia. Ugyanakkor a legtöbb esetben Caesar kegyelmet adott a behódoló törzseknek, ha azok többé nem jelentettek potenciális veszélyt a kiharcolt békére nézve. Azt sem lehet mondani, hogy az akciói csak a saját érdekeit szolgálták, és azt sem, hogy Rómának egyáltalán ne lett volna érdeke a hódítás. A Római Birodalom is a folyamatos hódításra épült, amelynek egyik fő mozgatórugója volt a sikerre vágyó *nobilitas*. Ám ezeknek a hadjáratoknak valóban súlyos ára volt, így van némi alapja a Caesarral szemben megfogalmazott kritikáknak is. A következő fejezetekben ezt az árat próbálom bemutatni mind a rómaiak, mind a barbárok oldaláról.

4. A számítási módszer

Az írott forrásokban többféle adattal lehet találkozni, amelyek utalhatnak valamilyen formában a veszteségekre. A legegyszerűbb eset, amikor a szerző konkrét számadatot említ az esetekkel kapcsolatban. Mégis bonyolult a helyzet, hiszen az adat hitelessége egyáltalán nem biztos. Szándékosan vagy akár szándék nélkül is lehet hamis az adat, így más tényezők alapján szükséges az ellenőrzés, nemcsak ebben, hanem az összes többi esetben is. Plutarchos például megemlíti a háborúban résztvevők számát (3.000.000 fő), ugyanakkor a többi forrás ismeretében ez nem reális. Itt fontos figyelembe venni, hogy a források hajlamosak teljesen feltöltött egységekkel számolni, ugyanakkor

⁸¹ Goldsworthy, A.: *Life of a Colossus* i. m. 316.

⁸² *Plut. Caes.* 21.

⁸³ *Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 557.

a valóságban lehetséges, hogy az egységek hiányosak voltak a csaták során.⁸⁴ Így a mérsékelt adatokra is egyfajta felső határként kell, hogy tekintsünk. A résztvevők száma is releváns adat lehet, hiszen aligha járt több áldozattal egy csata, mint ahányan részt vettek benne, így ez egy biztos maximumot jelent, ha nincs információ a halottakra nézve. A harmadik, sokkal komplikáltabb adattípus, amikor egy esemény csupán említés szintjén kerül elő és semmiféle utalás nincs a résztvevők vagy esetleg a halottak számára, csupán a sokakat megöltek közülük, és az ehhez hasonló fordulatokat olvashatjuk. Gyakoriak az ilyen említések, főleg Cassius Diónál, de még mindig előnyösebb, mintha nem is értesülnénk egy csata lezajlásáról.

A legtöbb esetben a római hadsereg létszáma jelenthet kapaszkodót, hiszen a római oldalon általánosságban jóval több forrás maradt fenn.⁸⁵ A hadjáratok idején Galliában állomásozó római légiók számáról, mozgásáról, téli szálláshelyeiről, létszámáról viszonylag pontos adataink vannak, főleg Caesar leírásának köszönhetően. A rómaiak győzelem esetén a veszteségeket nyilvántartották, a katonákat eltemették, valamint be is azonosíthatták — már csak a katona vagyonának öröklése miatt is —, így erről az oldalról pontosabb adatok alapján számolhatott be Caesar.⁸⁶ Ennek során valamilyen szinten az ellenséges áldozatok nagyságáról is képet kaphattak a katonák. Caesar a római veszteségeket gyakran megörökíti, még ha valószínűsíthetően kevesebb római áldozatról is számol be a valóságosnál. Mindenesetre a római seregek létszamai és veszteségei legtöbbször ismertek és jó kiindulási alapul szolgálnak a gall áldozatok és létszámokmeghatározásához.⁸⁷ A kérdést nehezíti, hogy a dokumentált csatákban elhunytakon kívül is áldozatokkal járt a háború, az éhínségek, a nem említett pusztítások során megöltek számát is tekintetbe kell venni. Erre vonatkozóan szintén kevés az információ, esetleg a törzsek, valamint a hazatérők létszámából lehetséges a becslés.

Ezek után látszik, hogy milyen képlékeny témáról van szó, hiszen figyelembe kell venni, hogy hányféle adattípus van, ezek között milyen összefüggések alapján lehet következtetéseket levonni, hány történetíró tesz említést egy-egy eseményről, ezek közül mindegyik hitelességét is ellenőrizni kell, valamint

⁸⁴ Brunt, P. A.: *Italian Manpower 225 B.C. – A. D. 14.* Oxford 1971. 693.

⁸⁵ A római áldozatokkal kapcsolatban – Brian Campbell: *War and Society in Imperial Rome.* 31 BC–AD 284. (Warfare and History) London–New York 2004. 68–70.

⁸⁶ A katonák eltemetésének és azonosításának kérdéséhez lásd Peretz, D.: *Military Burial* i. m.

⁸⁷ Például a Kr. e. 55-ös évben a római hadsereg létszáma jelentett kiindulópontot, ez alapján vonható kétségbe a suebusok százezres létszáma, hiszen a menekülő magatartásuk ellentmond a rómaiakkal szembeni többszörös túlerejüknek.

a különböző források viszonyát is figyelembe kell venni. Végül a régészeti eredményeket (ha vannak ilyenek), és a Gallia népességére vonatkozó becsléseket is érdemes felhasználni pontosítás céljából. Látható, hogy nagyon sok változóból tevődik össze már egyetlen esemény végeredménye is, és sok ilyen összetett eseményből kellene meghatározni az egész háború során esettek számát. Az összes áldozatot tekintve is tesznek említéseket a történetírók, de ezek nagy része ugyanúgy pontatlan és hibás lehet, mintha a mai kor szemszögéből írnánk meg a történeteket, hiszen már az ókori szerzők is gyakran másodlagos adatokból dolgoztak.

A legbiztosabb pontot Caesar információi jelentik, hiszen minden torzítás és propagandisztikus cél ellenére a saját beszámolója lehet a legközelebb a valósághoz. Ugyanakkor pont ez a torzítási lehetőség és esetleges információhiány jelent biztosítékot arra, hogy maximumként tekinthessünk az adataira. A számadatokkal kapcsolatban alapvetésként tehát leszögezhető, hogy Caesar áldozatokról szóló számai egy maximumot határoznak meg, hiszen az teljesen valószínűtlen, hogy kevesebb halottról számoljon be, mint amennyi ellenfél valójában elesett. Alapvetésnek tekinthető, hogy a megölt ellenséges harcosok száma a hadvezéri teljesítményt mérte, ezért presztízkérdés volt.⁸⁸ Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy Caesar ekkoriban már ügyelhetett a *clementia* kép kialakítására — ezt alátámasztó tetteket sok esetben hangsúlyoz is —, így nemcsak a pusztítás, hanem a terület pacifikálása is eredményt jelenthetett. Tehát a pontosság is érdekében állhatott, de az alábecslés alkalmazása még így sem valószínű, inkább felfelé kerekíthette a számokat bizonytalanság esetén. A pontosságra való törekvés, vagy legalábbis a pontosság látszatának fenntartása melletti érv lehet, hogy ő az egyetlen, aki ezres pontossággal közli a számokat. Így az áldozatok meghatározásánál Caesar adatait tekintettem maximumnak, kivéve ahol hiányosak a kommentárok, ott más források alapján döntöttem. Hangsúlyozom, ezek a számok nem a valóban megölt embereket jelentik, csupán azt, hogy ennél többen biztosan nem veszhettek el a csatákban. A minimum meghatározása már jóval nehezebb feladat, itt nincsenek konkrétumok, a becslések sem támaszthatók alá valódi adatokkal, így nagyon eltérő eredményeket kaphatunk. Összességében elmondható, hogy a forrásbázis alapján pontos számadatokat meghatározni szinte lehetetlen, így egy mérsékelt adatot határozhatunk meg, ami a valós áldozatok számát is megközelítheti. A kutatás további célja pedig ennek pontosítása lehet.

⁸⁸ Kate Gilliver: Caesar's Galli cWars. (Essential histories.) Oxford 2003. 89.; Karoline Resch: Omnibus centurionibus occisis i. m. 122.

A kutatás legnehezebb része ezeknek a maximumoknak a mérséklése, a túlzások, túlbecslések kimutatása a valós áldozatok meghatározásának érdekében. Erre több lehetőség is van, ezek a különböző események esetében nagyon egyediek lehetnek, igazodnak a helyzethez, így egy általános módszer, ami minden esetben alkalmazható, nem határozható meg. A legjobb módszer Caesar művében a belső ellentmondások kimutatása, ami közelebb vihet a valósághoz (például a nerviusok és a suebusok esetében). A Caesartól független adatok felhasználása is használható módszer lehet, például a régészet, vagy a Caesartól eltérő adatot megőrző források bevonása (például Orosius adata a helvétek esetében), de erre sajnos kevés esetben van lehetőség. A feltételezett népességszám alapján történő következtetés is ilyen példa lehet, mint a nerviusok veszteségeinek esetében. Az események lefolyása, a csaták menete, az ellenfelek viselkedése is ellentmondásokat mutathat ki, ezek alapján szinténsikerülhet az adatok korrigálása (például a germán lovasság hiánya Ariovistusnál).

5. A gall háború emberveszteségei, a háború menete

5.1. Kr. e. 58.

Caesar 8 évig háborúzott Galliában, ami szokatlanul hosszúnak, megerőltetőnek és akciódúsnak számított a korábbi hadvezérek feladataihoz képest is,⁸⁹ így a pusztítás is nagyobb volt. Az első konfrontáció a helvétekkel történt Kr. e. 58-ban, akik valószínűleg a római provincia területén kívántak áthaladni. Caesar nagyon gyorsan reagált a vándorlásukra, a hírek Rómába érkezése utáni hatodik napon már megindultak az aquileiai légiók.⁹⁰ A háborús ürügyek között a bosszú és a veszélyérzet is megjelent: egykor lemészárolták a helvétek L. Cassius *consult*. Ez az esemény több évtizede történt, még Kr. e. 107-ben,⁹¹ így nyilvánvalóan nem csak a bosszúvágy alapján döntött Caesar. Megtagadta az átvonulásukat a provincián keresztül, hogy a migrációjukat megakadályozza. Appianos szerint legalább 200.000-en voltak a helvétek,⁹² Plutarchos

⁸⁹ Griffin, M.: A Companion i. m. 99.

⁹⁰ James Throne: The Chronology of the Campaign Against the Helvetii: A Clue to Caesar's Intentions. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 56. (2007) 27–36., 34.

⁹¹ Griffin, M.: A Companion i. m. 168.

⁹² Appianos IV.1.

szerint 300.000 főt számláltak, amelyből 190.000 fő harcos volt.⁹³ Orosius 157.000 főt említ, a nőket és a férfiakat is ideértve, ebből véleménye szerint 47.000 fő halt meg csatákban, a maradék 110.000 fő pedig visszatérhetett az eredeti lakóhelyére.⁹⁴ Ugyanakkor hiába ez a legalacsonyabb szám, nem feltétlenül igaz, hiszen az eltérés több százezres nagyságrendű a források között.⁹⁵ Caesar itt megemlíti egy érdekes forrást, amit maga is látott. A helvétek feljegyezték írótablákon, hogy hány gyermek, fegyveres, öreg és nő hagyta el a hazáját, így 263.000 helvétet, összesen 368.000 főt említenek a többi törzzsel együtt.⁹⁶ Érdekessége a létszámot említő tábláknak, hogy görög nyelven⁹⁷ íródtak, ez valószínűleg a görögök által alapított Massilia kulturális befolyásának tudható be.⁹⁸ Henige felhívja a figyelmet ennek az esetnek a valószínűtlenségére, hiszen már az adatok megszerzése és léte is valószínűtlen, hiszen kétséges, hogy a helvétek ekkora adathalmazt feljegyeztek és kezeltek volna.⁹⁹ Ha léteztek is ezek a táblák, nem ilyen részletességgel készülhettek, vagy nem ekkora létszámra vonatkozhattak. Az itt említett népességből 92.000 volt fegyverforgató férfi. Ez éppen a negyede az össznépességnek, ami elég gyanúsán pontos és magas arányszám, bár a véletlent sem szabad kizárni teljesen.¹⁰⁰ Ezek alapján egyesek szerint az útnak indulók minden bizonnyal 300.000-nél többen lehettek,¹⁰¹ máshol pedig a menetoszlop valószínűtlen hosszúságával, a málna kezelhetetlenségével érvelnek a kisebb létszám mellett.¹⁰² Holmes felhoz néhány érvert a Caesar túlzásait hangsúlyozó kutatók ellen, de végül ő sem fogadja el egyértelműen utóbbinak az adatait.¹⁰³ Delbrück is valószínűtlennek tartja ezt

⁹³ *Plut.*Caes. 18.

⁹⁴ *Orosius*VI.7.

⁹⁵ *Holmes, T. R.*: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 240.

⁹⁶ *BG* I.29.

⁹⁷ A magyar fordítás görög nyelvű feliratot említ, de valószínűbb, hogy a szöveg csupán görög betűs feliratra utal.

⁹⁸ *Andrew Lintott*: *The Roman empire and its problems in the late second century*. In: *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic. 146–43 B.C.* (9.) Ed. J. A. Crook. Oxford 2008.2 16–39., 23.

⁹⁹ *Henige, D.*: *He came, he saw* i. m. 217.

¹⁰⁰ *Sage, M. M.*: *Roman Conquests* i. m. 39. – Sage szerint ez az arányszám valószínűnek tűnhet a fegyverviselésre képes férfi népességet illetően.

¹⁰¹ *Wiseman, T. P.*: *Caesar, Pompey and Rome* i. m. 383.

¹⁰² *Holmes, T. R.*: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 237–240., *Hans Delbrück*: *Warfare in Antiquity*. (*History of the art of war*. Vol. 1.) London 1990.461–463.

¹⁰³ *Holmes, T. R.*: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 240–241.

a létszámot, a túlságosan magas népsűrűségi adatokkal érvel.¹⁰⁴ Ugyanakkor Caesarnak számos oka volt a helvétek veszélyességét és létszámát eltúlozni, hiszen a provincián kívüli hadviseléstörvénybe ütközött, az csak szenátusi engedéllyel történhetett.¹⁰⁵ A teljes törzsek vonulása és a nagy létszám ellen szól az is, hogy a helvétek a vereség után még vissza tudtak térni az eredeti lakóhelyükre, hiszen az valószínűtlen, hogy egy teljesen üresen hagyott területre ne nyomult volna be egy másik törzs.¹⁰⁶ Ezek alapján nem az egész törzs indulhatott útnak, tehát az adatokat is mérsékelni kell.

Már a döntő csata előtt is veszteségeket szenvedtek a helvétek: az Arar folyón való átkeléskor a negyedrészüket rajtaütötték és sokuk odaveszett.¹⁰⁷ A végső ütközetnél Caesar nem említi az ellenség erejét. Legalább azonos, de inkább nagyobb sereget vonultathattak fel a helvétek, hiszen önbizalommal támadásra készültek.¹⁰⁸ A döntő ütközet után csak 130.000 helvét menekülhetett meg épségben.¹⁰⁹ A vereség és az ellátás hiánya miatt a helvétek megadták magukat. Caesar nem rendezett a győztes csata után még nagyobb vérengzést, hiszen a birodalom érdekeit és biztonságát is szem előtt tartotta. Így megengedte a túlélőknek a visszatérést az eredeti lakóhelyükre, mivel tartott a germánok beözönlésétől a megüresedett, provinciákhoz közeli területre. Sőt, még a gabonaellátásukról is gondoskodott az *allobroxok* által.¹¹⁰ Ezzel a gesztussal a nagyvonalúságát és kegyelmességét kitűnően hangsúlyozhatta. Megszámoltatta a hazatérőket, ők 110.000-en voltak, ebből következtetni lehet az elpusztult népességre is. A fegyverletétel után a túszoikat válogatták, amikor 6.000 ember elmenekült a Rajna irányába.¹¹¹ Caesar azt írja, hogy ellenséget megillető módon bánt velük, valószínűleg kivégezték őket, így ők nem térhettek haza.¹¹² Ha ehhez hozzáadjuk a menekülés és éhezés során elhunytakat, megszökött és eltűnő embereket, akkor hihetőnek tűnik a 110.000 hazatérő a 130.000 túlélőből. Ugyanakkor a 130.000 túlélő és a 110.000 hazatérő közötti különbség nem fel-

¹⁰⁴ Delbrück, H.: Warfare in Antiquity. m. 461.– Itt Belochra hivatkozva utasítja el a 368.000-es létszámot, hiszen a helvétek körülbelül 18.000 km²-en éltek, az ebből következtetett 20 fő/km²-t pedig valószínűtlennek tartja.

¹⁰⁵ C. E. Stevens: The Bellum Gallicum as a Work of Propaganda. Latomus 11. (1981) Nr. 2. 165–179., 165.

¹⁰⁶ Baldson, J. P. V. D.: The Veracity i. m. 25.; Stevens, C. E.: The Bellum Gallicum i. m. 168.

¹⁰⁷ BG I. 12.

¹⁰⁸ Golsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 220.

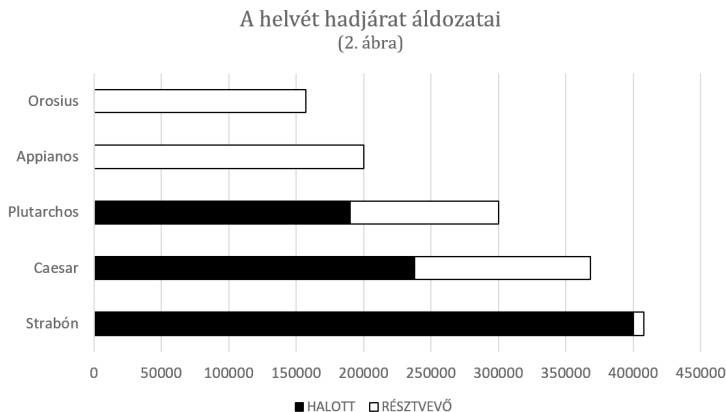
¹⁰⁹ BG I. 26.

¹¹⁰ BG I. 28.

¹¹¹ Riggsby, A. M.: War in words i. m. 188.

¹¹² BG I. 28.

tétlenül halottakat jelez, hiszen egyéb módon is lemorzsolódhattak a helvétek a visszaút során. Plutarchos is említi a hazatérőket, a számukat 100.000-re teszi, tehát ennél valamivel többen maradhattak életben, hiszen nem minden túlélő tért haza feltétlenül. A visszatérők adatai így nem zárják ki egymást a két forrásban. Strabón összesen 400.000 elpusztult emberről, valamint 8.000 hazatérőről ír,¹¹³ ami teljesen valószínűtlen a többi forrás ismeretében. (Lásd 2. ábra.) Delbrück felveti azt is, hogy összesen 20.000-en lehettek a helvétek, amiből 12.000 halottat tekint reális veszteségnek, Strabón adatát alapul véve.¹¹⁴

A források között az útra induló népességet illetően Caesar adata tűnik hitelesebbnek, hiszen a fegyveresek aránya inkább Caesarnál hihetőbb, még ha biztosantúlzott is. Nem valószínű, hogy 6 légio¹¹⁵ felülkerekedett volna 190.000 gall harcoston. Ha a 368.000 főből kivonjuk a túlélők számát, ami körülbelül 120–130.000 fő lehetett, akkor maximum 238–248.000 halottat kapunk, ami óriási számnak tűnik. Mint már említettem, ennek jó része nem feltétlenül halt meg, csupán nem tért vissza a Caesar által kijelölt helyre. Caesar azonban túlzott az adatokat illetően, de akkor is hatalmas, minimum több tízezres lehetett az áldozatok száma, hiszen több nép családostul indult meg, ellentétben

¹¹³ Strabón IV. 3.3.

¹¹⁴ Delbrück, H.: Warfare in Antiquity i. m. 475.

¹¹⁵ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 33.; Delbrück, H.: Warfare in Antiquity i. m. 471. – Delbrück 36–40.000 főre becsüli Caesar haderejét.

a legtöbb hadjáratral, amikor csak a fegyverforgató férfiak mentek háborúba. Ráadásul a nők és a gyerekek is a végső lehetőségekig védekeztek,¹¹⁶ ami talán hitelt ad egy meglehetősen nagy számnak. Ebben az esetben az Orosius által megőrzött számadat segíthet a maximum mérséklésében, hiszen egyedül ez az az adat, ahol nem Caesarra támaszkodik, hanem egy másik forrás alapján korrigálja azt.¹¹⁷ Ő valószínűleg Livius művét is kivonatolta, tőle vehette át a számadatot a helvét hadjáratot illetően.¹¹⁸ A hazatérőkkel kapcsolatban ő is 110.000 főt említ, ami a legtöbb forrásban többé-kevésbé egyezik, így ezt tekinthetjük valószínű adatnak. A halottakat illetően azonban óriási az eltérés (Caesar: 248.000 — Orosius: 47.000), de mint említettem, a teljes törzsek vándorlása és az otthon feladása nem történhetett meg, így inkább az orosiusi 47.000 fős adatot fogadhatjuk el a halottakat illetően, ami jóval valószínűbb a rómaiak létszámát is figyelembe véve. Így csupán 157.000 fő hagyhatta el az otthonát, Caesar 368.000-es száma pedig a teljes törzsek létszámára vonatkozhatott eredetileg, a helyben maradókat is beleértve. A 47.000 fő azonban nem feltétlenül a végső csatában esett el, hiszen korábban is szenvedtek veszteségeket, például az Arar folyónál. A helvétek önbizalommal teli magatartása a csata előtt még így is érthető, hiszen számbeli fölényben lehettek a 6 római légióval szemben. Ugyanakkor olyan hatalmassem lehetett az erőfölényük, ahogy azt Caesar állítja, hiszen a két frissen felállított légiót a málha őrzésével bízta meg, sőt az auxiliáris egységek sem vettek részt a küzdelemben, tehát megnyerhetőnek tartotta a csatát nélkülük is.¹¹⁹ Mindezek alapján a 47.000 főt tekintettem mérsékelt adatnak, Gilliver is hasonló, maximum 50.000 fős adatot tekint valószínűnek.¹²⁰

A helvétek követséget küldtek Caesarhoz, és a segítségét kérték a Rajnán átkelő germánok és Ariovistus ellen. Állításuk szerint 120.000-en voltak a germánok Galliában, valamint a harus törzs újabb 24.000 tagja csatlakozott hozzájuk,¹²¹ ez azonban nem egyenlő a hadjáratban résztvevőkkel, csupán a Rajna galliai oldalán élő germánok létszámát jelzi. A beavatkozásra a segítségkérés, valamint a „vér szerinti testvér” haeduusok védelme adott alapot. A római provinciák biztonsága is ürügy volt, hiszen Caesar szerint nem érték

¹¹⁶ *Plut. Caes. 18.*

¹¹⁷ *Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 216.*

¹¹⁸ *Stevens, C. E.: The Bellum Gallicum i. m. 168.*

¹¹⁹ *Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 243., 596–597.*

¹²⁰ *Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m.33.*

¹²¹ BG I. 31.

volna be a germánok Gallia elfoglalásával.¹²² Sikertelen tárgyalások után Caesar Ariovistus ellen vonult, és még 58-ban legyőzte. A római sereg 6 légióból, valamint a segédcapatokból állt.¹²³

A 6 légió körülbelül 25-30.000 emberből állhatott, ha csak 5000 fős egységekkel számolunk, ehhez még hozzátartoznak a segédcapatok is, körülbelül 4000 fő szövetséges lovas.¹²⁴ A források alapján a germánok ennél többen lehettek, sőt a csatatér mögött az asszonyok is jelen voltak, szekereken elzárva a menekülés útvonalát.¹²⁵ Ennek ellenére nem valószínű, hogy az egész népesség a férfiakkal menetelt volna, hiszen ez egy óriási teher a háborúban, csupán a nők egy részéről lehet szó.¹²⁶ Caesar szerint csak a lovasságuk 12.000 főből állt, ebből 6.000 gyalogos segítő volt.¹²⁷ Végül Caesar diadalmaskodott, a menekülők a Rajnán próbáltak átkelni és elmenekülni — köztük Ariovistus is — a római lovasok elől, de akinek ez nem sikerült, azt lemészárolták.¹²⁸ Itt már jóval nehezebb megbecsülni az elesettek számát, hiszen Caesar nem említ konkrét számot. Orosius szerint is lehetetlen megbecsülni a halottak, vagy akár a résztvevők számát.¹²⁹ Plutarchos¹³⁰ és Appianos¹³¹ is csak egy állítólagos 80.000 fős adatot ad meg, amitúlnóknak tűnik, de maximumként elfogadható. Mivel a Rajna útját állta a menekülőknél, valamint a rómaiak lovassággal is rendelkeztek, az áldozatok száma magas lehetett, akár megközelíthették a rómaiak létszámát. Az áldozatok nagyságát — legalább a harcoló férfi népesség jelentős részének megölését — jelezheti a törzsek közötti erőviszony felborulása, a suebusok menekülése is: „*Alig terjedt el a csata híre a Rhenuson túl, a suebusok, akik nemrég érkeztek a Rhenus partjára, nyomban megindultak hazafelé; mikor a Rhenus völgyének lakosai észrevették félelmüket, nyomukba eredtek, és sokakat lemészároltak közülük.*”¹³² Holmes az ellenfél számszerű fölényére következtet,¹³³ de valószínűleg a germánok nem lehettek sokkal többen a római seregeknél,

¹²² BG I. 33.

¹²³ BG I. 49.

¹²⁴ Goldsworthy, A.: *Life of a Colossus* i. m. 213.; Sage, M. M.: *Roman Conquests* i. m. 43.

¹²⁵ BG I. 51.

¹²⁶ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 479–480.

¹²⁷ BG I. 48.

¹²⁸ BG I. 53.

¹²⁹ Orosius VI. 7.

¹³⁰ Plut. Caes. 19.

¹³¹ Appianos IV. 1.

¹³² BG I. 54.

¹³³ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 66.

ezt Delbrück is elismeri Napóleonra hivatkozva.¹³⁴ Egyrészt Caesar hallgatása is jelzésértékű a számadatokkal kapcsolatban, hiszen egyébkéntrendszeresen megemlíti az ellenfél túlerejét más csatákkal kapcsolatban, tehát jelen esetben az a saját eredményeit csökkentette volna, ha a saját túlerejét rögzíti az ellenféllel szemben. Caesar azonban a csata leírása során hallgat a rettegett germán gyalogosokkal kiegészített lovasságról is, nem hallunk a manővereikről, győzelmiükről sem, ami segíthet az állítás alátámasztásában. Valószínűleg Ariovistus gyalogsága olyan gyenge lehetett, hogy a hagyományosan a lovasságot segítő gyalogsággal erősítette meg a többi gyalogos egységét, így lehetővé vált a meggyengült, egyébként erős és rettegett germán lovasság visszaverése.¹³⁵ Ez pedig megmagyarázhatja a kihagyásukat a leírásból, hiszen nem okoztak problémát a csata során. Delbrück egy Caesar idézetet is megemlít érvként, ami szintén Ariovistus 80.000-nél kisebb létszámára utalhat: „[Ariovistus] hónapokig ki sem mozdult mocsarak között elterülő táborából, nem adott alkalmat, hogy megütközzenek vele.” Egy sok tízezer fős csapat több hónapon át tartó ellátása és táborban tartása nem valószínű a germánok esetében.¹³⁶ Így ezek alapján mérsékelt adatként számolhatunk a római egységeket megközelítő, 34.000 fő körüli (mérsékelt) halottszámmal.

5.2. Kr. e. 57.

Caesar 57-ben már a belga törzsek szervezkedéséről kapott hírt Labienus *legatus*ától és a késedelem nélküli támadás mellett döntött. A létszámuk felmérésében a Remusok adatai segíthetnek, ők részletes értesüléseket szereztek a háborúba felajánlott seregekről: „*Ami a létszámukat illeti, a remusok kijelentették, hogy részletes értesüléseik vannak: rokonai és szomszédi kapcsolataik révén pontosan tudják, melyik törzs mekkora sereget ajánlott fel a háború céljaira a belgák közös tanácskozásán.*”¹³⁷

Azonban ezek csupán ígéretek voltak, így a valós résztvevők száma kisebb lehetett, de a felajánlott katonák számából következtethetünk a törzs teljes népességére is. Az *atuatucusok* 19.000 embere például nem érkezett meg a *nerviusok* megsegítésére, a végső vesztes csata hírére visszafordultak.¹³⁸ Egyes

¹³⁴ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity*. m. 481.

¹³⁵ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity*. m. 481–482.

¹³⁶ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity*. m. 481.

¹³⁷ BG II. 4.

¹³⁸ BG. II. 29.

kutatók a vidék alacsony eltartóképességével érvelnek a nagy szám ellen,¹³⁹ de ha a belga területek valóban Gallia harmadát alkották, ahogyan azt Caesar állítja,¹⁴⁰ akkor nem állhat olyan távol a valóságtól a 306.000 felajánlott harcos. Orosius valamivel kisebb létszámot, 272.000 főnyi válogatott katonát említ az eset kapcsán.¹⁴¹ A belga sereg részben egyesülni tudott, de biztosan nem 306.000 fővel. A Rómával szövetséges remusok Bibrax nevű városát vették ostrom alá, hatalmas túlerőt alkotva.¹⁴² Caesar a döntő ütközet előtt 8 légióval és további segédcapatokkal rendelkezett.¹⁴³ Delbrück eltúlozza a résztvevő rómaiak számát, a teljes sereget 80–100.000 főre becsüli, de a segédcapatok mellett 40.000 légióssal számolni ésszerűbbnek tűnik, ugyanis egy légióban 5–6000 ember szolgált.¹⁴⁴ A belgák a visszavonulás és feloszlás mellett döntöttek, hiszen kifogytak a készletekből a rómaiakéhoz hasonló utánpótlási rendszer nélkül. Ezt kihasználva rontott rájuk a lovasság és 3 légió.¹⁴⁵ Plutarchos szerint Caesar itt először akkora győzelmet aratott a több tízezres belga sereg felett, hogy az áldozatok valóságos hídként szolgáltak.¹⁴⁶ Valójában kevesebb áldozattal számolhatunk, a menekülők üldözése előtt sem történt jelentős összecsapás, így nagyobb vérontás nélkül sikerülhetett a belgák szétszéledését elérni.¹⁴⁷ Így a döntő, Sambre folyónál vívott ütközet előtt Caesar legyőzte, és megadásra kényszerítette a belgák jó részét, ha a gyűlésen felajánlott harcosok számát vesszük alapul.¹⁴⁸ Pontos létszámot ő sem említ, de ekkora sereget nem tudtak hosszútávon egyben tartani a barbárok, így Caesar később megosztva harcolhatott ellenük. Konkrét számokat csak a következő, nerviusokkal, atrebasokkal és viromandusokkal vívott ütközetéről említ. A remusok adatai szerint az említett törzsek összesen 75.000 katonát ígértek

¹³⁹ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 241–242.

¹⁴⁰ BG II. 1.

¹⁴¹ Orosius VI. 7.

¹⁴² BG II. 6–8.

¹⁴³ BG II. 7–8.

¹⁴⁴ David Potter: *Caesar and the Helvetians*. In: *New Perspectives on Ancient Warfare*. Ed. Garrett G. Fagan – Matthew Trundle. Leiden–Boston. 2010. 305–329., 309.– A manipulusrendszer átalakult, és a cohors lett a taktikai alapegység 5–600 fővel. Egy legiót pedig 10 cohors alkotott. A légiók átlagos létszámának kérdéséhez lásd – Brunt, P. A.: *Italian Manpower* i. m. 687–693.; Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 559–563.

¹⁴⁵ BG II. 11.

¹⁴⁶ Plut. *Caes.* 20.

¹⁴⁷ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 490.

¹⁴⁸ Goldsworthy, A.: *Life of a Colossus* i. m. 243.

meg a közös gyűlésen,¹⁴⁹ de mivel a nerviusok 50.000 helyett 60.000 főt állítottak ki a kommentár szerint, számolhatunk maximálisan 85.000 fős ellenféllel. Valószínűleg ennél kevesebben lehettek, hiszen a korábbi események ismeretében meggyengülhettek, illetve kevesebben csatlakozhattak.¹⁵⁰ Delbrück itt eltúlozza a rómaiak létszámát, annak érdekében, hogy bebizonyítsa túleljüket a hadjáratok, valamint az érvelésének sorozatában. A csata majdnem római vereséggel végződött, de végül győztek. Mivel számadatokat csupán a nerviusokkal kapcsolatban közöl Caesar, így csak ezek kritikus elemzésével csökkenthető a maximum. A nerviusok jelentései alapján 60.000 fő veszett oda a csatában,¹⁵¹ ez valószínűleg túlzás lehetett a kegyelem elnyerése érdekében. Plutarchos is szinte ugyanekkora veszteségekről számol be,¹⁵² Appianos viszont 60.000 főben jelöli meg a teljes sereg létszámát,¹⁵³ így valószínűtlen, hogy 60.000 fő meghalt volna. Pár évvel később újra feltűntek a nerviusok egy részegységgel a rómaiak ellen, Alesianál 5000 fővel, így teljesen nem pusztulhattak el.¹⁵⁴ Ez a belső ellentmondás is a caesari adatok mérséklésének (legalább 5000 fővel) szükségességére hívja fel a figyelmet. Caesar látványosan megkegyelmezett az öregeknek és gyermekeknek, hiszen ők már nem jelentettek további fenyegetést a rómaiakra nézve. A nerviusok túlzása ellenére valóban sokan eshettek el, hiszen ha a megmaradt harcosok továbbra is fenyegetést jelentettek volna, akkor Caesar sem döntött volna így. A korabeli Appennini-félsziget viszonylag jól ismert népességi és népsűrűségi adatai alapján a galliai népsűrűsége is megkérdőjelezhető a következtetés, így a nervius törzs létszáma is megbecsülhető. Delbrück a népsűrűség-terület szorzót alkalmazva 150.000 főben állapítja meg a résztvevő törzsek teljes létszámát, amiből maximum 40.000 felnőtt férfit, és 30.000 csatában résztvevő harcost tart valószínűnek,¹⁵⁵ így ezt a 30–40.000 főt tekintettem mérsékelt adatnak.

¹⁴⁹ BG II. 4.

¹⁵⁰ Goldsworthy, A.: *Life of a Colossus* i. m. 244.

¹⁵¹ BG II. 28.

¹⁵² *Plut.* Caes. 20.

¹⁵³ *Appianos* IV. 1.

¹⁵⁴ Sage, M. M.: *Roman Conquests* i. m. 243.; BG V. 42. – Caesar később Cicero táborának Kr. e. 54-es ostroma kapcsán említi, hogy a nerviusok sokan vannak: „így kardjukkal hasították ki a gyepetglákat, a földet pedig tenyérben vagy a köpenyükben hordták el. Épp ebből derült ki, milyen sokan vannak: nem egészen három óra alatt tizenötezer láb kerületű ostromvonalat építettek meg.” Ezek szerint 57-ben biztosan nem pusztult el a teljes törzs.

¹⁵⁵ A számítás indoklásához és részletesebb kifejtéséhez lásd – Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 492. – Ez a merész következtetés nagyrészt feltételezéseken és durva becsléseken alapul. A különböző régiók viszonylagos népsűrűségének meghatározása után a kérdéses törzsek területét

A győzelem után Caesar a visszaforduló és városukba zárkózó atuatusokat vette ostrom alá. Ez volt az első hely Észak-Galliában, amit a régészet konkrétan azonosítani tudott Caesar leírásával.¹⁵⁶ Mindezt a töltésekből származó radiokarbon adatok sem cáfolták meg: az adatok alapján Kr. e. 90 és Kr.u. 60 közé datálható az ostrom.¹⁵⁷ Az azonosítást segítette az egyezés Caesar leírásával, valamint találtak egy aranyeletet, amit Kr. e. 50 körüli időpontra datáltak. A feltárt római parittyalövedékek is a gall hadjáratra utaltak.¹⁵⁸ Ezek sűrűsége alapján a fő támadási irányt is meg lehetett határozni és igazolni a Caesar által is említett parittyások létét. Ugyanakkor ez jó példa arra, hogy a létszámokkal kapcsolatban nem sok segítséget nyújthat a régészet.

Az atuatusok látszólagos meghódolás után megtámadták a rómaiakat, de ők is vereséget szenvedtek, 4.000 főt vesztek, 53.000 emberüket pedig eladták rabszolgának.¹⁵⁹ Így valószínűleg az elesettek száma maximum 44.000 fő lehetett, az atuatusokkal együtt, amihez hozzá kell adni a Bibrax ostroma után lemészároltak — Plutarchos által is említett — kérdéses létszámát. A szenátus a hatalmas győzelem hírére 15 napos, Pompeiusét is meghaladó hálaadást rendelt el, így a triumvirátus is bomlani látszott, Pompeius már fontolóra vette Caesar visszahívását az 5 éves *proconsulatus* lejárta után.¹⁶⁰

5.3. Kr. e. 56.

A légióknak a téli táborokban sem lehetett nyugtuk, Galba egységét az Alpokban megtámadták, az ellenfél létszáma meghaladta a 30.000 főt. Végül a harmadukat, legalább 10.000 emberüket lekaszábolták, viszont a menekülőket nem üldözték tovább.¹⁶¹ Az 56-os év azonban kevesebb hadművelettel járt, Caesart lekötötték a római problémák, mint a *proconsulatus* meghosszabbításának kérdése, amit a lucai találkozón sikerült megoldani. A galliai hadszíntéren főleg Caesar tisztjei álltak helyt. Kr. e. 56-ban a venetusok ellen fordult a római hadsereg. Flottájukkal újabb nehézséget jelentettek, a lakosa-

is meghatározza, majd mindezek alapján következtet a törzsek létszámára. Itália viszonylag jól ismert népsűrűségadataiból indul ki, és következtet az egyéb területek ugyanezen jellemzőire. Ezek a becslések általában azt veszik alapul, hogy a gall területek alacsonyabb népsűrűséggel bírtak Itáliánál.

¹⁵⁶ Roymans, N. – Fernández-Götz, M.: New Perspectives on the Archeology i. m. 74.

¹⁵⁷ Roymans, N. – Fernández-Götz, M.: New Perspectives on the Archeology i. m. 75.

¹⁵⁸ Roymans, N. – Fernández-Götz, M.: New Perspectives on the Archeology i. m. 74.

¹⁵⁹ BG II. 33.

¹⁶⁰ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 252.

¹⁶¹ BG III.6.

ikat egyszerűen kimenekítették a hajóik segítségével,¹⁶² így a veszteségeket is sikerült elkerülniük. Végül a rómaiak egy saját flotta segítségével legyőzték őket. Hiába hódoltak meg a venetusok, Caesar kegyetlen büntetést szabott ki rájuk két római követ korábbi lefogatása miatt: szenátorait kivégeztette, a többieket pedig rabszolgának adta el, így a halottak száma nem lehetett jelentős.¹⁶³ Nem tehetette meg, hogy büntetlenül maradjon egy ilyen eset, hiszen a követek sérthetetlennek számítottak. Konkrét számokat itt sem lehet tudni az áldozatokról. Később Sabinus *legatus* győzelménél is csak az ellenség nagy részének lekasabolásáról értesülünk számok nélkül. Az ellenséges törzsektől (aulercusok, eburovixek, lexoviusok) később Alesianál 11.000 harcost követelték,¹⁶⁴ így a törzsek nem pusztulhattak el teljesen, sőt Sabinus ellen ennél többen is harcolhattak. Aquitániában Crassus aratott győzelmet, az 50.000 ellenfélből mindössze 12.500-an maradtak életben.¹⁶⁵ Caesarnak így a menapiusokat és morinusokat kellett még legyőznie. Ők, tanulva az elődek sikertelenségeiből a nyílt csatákban, gerillataktikát alkalmaztak. Erre válaszul a rómaiak elpusztították, felgyújtották az ellenséges területeket, mivel a katonai szezon a végéhez közeledett, az időjárás is rosszra fordult, így szorította őket az idő. Ugyanakkor ez nem feltétlenül járt halálos áldozatokkal, inkább csak a vidék pusztulásával, hiszen a lakosság az erődökbe húzódott vissza. Ha találkoztak is ellenféllel, nem ölték meg, hanem foglyul ejtették őket. Az ilyesfajta gerilla harcmodorra Caesar máskor is pusztítással válaszolt, hogy megtörje az ellenállást, ahogyan később a modern korban is tették.

5.4. Kr. e. 55.

Kr. e. 55-ben ezután a germán usipesekés tenctherusok elleni hadjárat következett, akik a germán suebus törzs elől menekültek. A suebusok 100 körzete állítólag 100.000 harcost tudott kiállítani, de ennél még több harcossal rendelkezettek, hiszen a 100.000 fő csupán a hadjáratokon vett részt, míg a többi harcos otthon az élelemellátást biztosította. Ezt a szerepkört évente cserélték, így Caesar alapján legalább 200.000 harcossal rendelkezettek.¹⁶⁶ Ekkora létszámot alapul véve valóban érthető az usipesek és tenctherusok menekülése,

¹⁶² Richard A. Billows: Julius Caesar. The Colossus of Rome. Abingdon 2009. 142.

¹⁶³ BG III. 16.

¹⁶⁴ BG VII. 75.

¹⁶⁵ BG III. 26.

¹⁶⁶ BG IV. 1.

akik Caesar szerint 430.000 főt számláltak.¹⁶⁷ Valószínűleg a harcosokkal és családtagokkal együtt értendő ez a szám, hiszen a földjeiket is kénytelenek voltak elhagyni, így valószínűleg a teljes népesség keresett új lakóhelyet.¹⁶⁸ Caesar váratlan támadása után menekülésbe és megszárlásba torkolt a csata.¹⁶⁹ Már a 430.000-es törzslétszám és a rómaiak csekély, néhány fős vesztesége is hihetatlenné teszi a történeteket. A többi forrás is hasonló számokat említ: Plutarchos 400.000 halottról számol be, hiszen egyeseknek sikerült visszame menekülnie Germániába.¹⁷⁰ Máshol Cato életrajzában 300.000 germán halottról beszél.¹⁷¹ Appianos is 400.000-es veszteségről számol be, amibe a fegyverteleneket is beleszámítja.¹⁷² Mivel az összes ellenfél megölése valószínűtlen, valamint a többi forrás is mérsékli a 430.000 fős adatot, így én is a 400.000 főt tekintem az áldozatok maximális számának, hiszen valószínűleg kivonták Caesar adatából a csatában részt nem vevő lovasságot. Valószínűbb a több tízezres nagyságrendű veszteség,¹⁷³ hiszen később még feltűnnek a rómaiakkal szemben harcolók között, tehát sokaknak sikerülhetett elmenekülni,¹⁷⁴ például a két törzs lovasságának biztosan.¹⁷⁵ Emellett több másik érv, egy újabb belső ellentmondás is az adatok jelentős mérséklésének szükségességét támasztja alá. Caesar még az első könyvben tesz említést a suebusokról: „*Alig terjedt el a csata híre [Caesar győzelme Ariovistus felett] a Rhenuson túl, a suebusok, akik nemrég érkeztek a Rhenus partjára, nyomban megindultak hazafelé; mikor a Rhenus völgyének lakosai észrevették félelmüket, nyomukba eredtek, és sokakat lemészároltak közülük.*”¹⁷⁶ Ekkoriban Caesar 6 légióval és segédcsoportokkal rendelkezett, körülbelül 34.000 fővel, sőt a győztes csata során bizonyára további veszteségeket is szenvedett.¹⁷⁷ Így ha a suebusok pár évvel később valóban 100.000 katonát tudtak volna kiállítani egyetlen hadjáratra, mint ahogyan azt Caesar az I. könyvben említi, akkor teljesen érthetetlen a suebusok félelme és

¹⁶⁷ BG IV. 15.

¹⁶⁸ BG IV. 4.

¹⁶⁹ BG IV. 15.

¹⁷⁰ *Plut.* Caes. 22.

¹⁷¹ *Plut.* Cat. Min. 51.

¹⁷² *Appianos* IV. 1.

¹⁷³ *Gilliver, K.*: Caesar's Gallic Wars i. m.46.

¹⁷⁴ Egyesek szerint az egész háborút tekintve a germán veszteségek akár nagyobbak is lehetnek, mint a gall áldozatok, mégis gall háborúkról beszélünk. (*Billows, R. A.*: Julius Caesar i. m. 164.)

¹⁷⁵ BG IV. 16.

¹⁷⁶ BG I. 54.

¹⁷⁷ Lásd az 58. év végét.

menekülése, hiszen több, mint háromszoros számbeli fölényben lettek volna a rómaiakkal szemben. Sőt, még a Rajna-völgy törzsei is lemészároltak belőlük sokakat menekülés közben, így nem egy rettenetes törzs képe rajzolódik ki, aki elől félve kellene menekülni az usipéseknek és tenctherusoknak. Tehát a magatartásuk alapján valószínűbb, hogy a rómaiak Kr. e. 58. évi létszámához hasonló vagy kisebb lehetett a suebus harcosok valódi létszáma, 30-40.000 fő körüli. Még ha a suebusok meg is erősödtek a Kr. e. 58-as menekülés óta, akkor sem valószínű 100.000 fő kiállítása. Talán feltöltötték az 58-ban elvesztett egységeiket és sikerült újra 30-40.000 fős sereget létrehozniuk. Mindez azért fontos, mert segíthet az usipések és a tenctherusok létszámának meghatározásánál is. Az ő suebusok előli menekülésüket nem lehet kétségbe vonni, hiszen átkeltek a Rajnán és megütköztek Caesarral, így valószínűbb, hogy a suebusoknál is kisebb erőt képviselhettek, ami nagyon távol áll a 430.000 főtől. Egy ideig a menapius törzsnek is sikerült feltartani őket,¹⁷⁸ ami szintén a magas számok mérséklését javasolja. Ebben az esetben az usipések és tenctherusok ereje is hasonló lehetett, hiszen egy ideig még képesek voltak ellenállni a suebusoknak,¹⁷⁹ és majd csak ez után döntöttek a lakóhelyük elhagyása mellett. Így ha erre a 30-40.000 fős létszámra vonatkoztatjuk Caesar tudósítását, miszerint mindenki meghalt a germánok közül, akkor közelebb állhatunk a valósághoz. Ez a több tízezres adat Gilliver állításával is összhangban van.¹⁸⁰ Valószínűleg Caesar megemelte a csatában elesettek számát 430.000-re, de ennek hitelesítéséhez a suebusok létszámadatainak felemelésére is szükség volt, hogy hihető legyen ekkora létszámú törzsek menekülése. Ugyanakkor a korábbi Kr. e. 58-as esetről Caesar nem változtatta meg a suebusokkal kapcsolatos események leírását, így lehetőségünk van a torzítást kimutatni. Egy másik forrás, jelesül Tacitus *Annalese* szintén a caesari leírás pontosítását segítheti, ugyanis megemlíti az usipes törzset még Kr.u. 14-ben,¹⁸¹ tehát teljesen biztosan nem pusztulhatott el ez a törzs sem, ahogy azt Caesar sugallja. Ha nem is lehet pontosan meghatározni a valós adatokat, ez a mérséklés már önmagában eredményt jelent és kiindulópont lehet más kérdésekben is. Ez az eset például felboríthatja a törzsek erőviszonyáról kialakult képet, és új megvilágításba helyezi a galliai helyzetet, a caesari politikát, valamint az eseménnyel kapcsolatos római reakciókat is. Az áldozatok száma azonban így is magas volt,

¹⁷⁸ BG IV. 4.

¹⁷⁹ BG IV. 4.

¹⁸⁰ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 46.

¹⁸¹ Tacitus: Évkönyvek. Ford. Borzsák István. In: Tacitus összes művei. (Aurora XVII.) Bp. 1961. I.51.

ezt a római reakciók is jelzik: az események hírére Cato a *fides* megsértésével vádolta Caesart, mivel letartóztatta a germán követeket.¹⁸²

Ezek után Caesar átkelt a Rajnán, ahol szintén pusztítást végzett, hogy elvegye a germánok kedvét egy újabb átkeléstől, és érzékeltesse Róma hatalmát a folyón túl is. Előtte római hadvezér nem kelt át ezen a folyón, így a személyes *ambitio* is fűthette, mint a britanniai átkelésnél. Itt is rövid időre, csupán 18 napra, a pusztítás erejéig maradt, amelynek mértékéről szintén nincsenek adatok. Itt inkább az anyagi áldozat lehetett jelentős, a törzsek a megközelíthetetlen erdőkbe vonultak vissza, így döntő ütközetre nem került sor.

Caesar ekkor elhatározta, hogy átkel Britanniába, az ottani népek galloknak nyújtott segítségét hozva fel ürügyként. Valójában a távoli és ismeretlen vidék meghódításával járó zsákmány és dicsőség vonzhatta.¹⁸³ Ez nem volt olyan nagyszabású hadjárat, mint az előzőek, az ellenfelet nem sikerült megsemmisíteni a harci szekeres, mozgékony taktika miatt. Egy csatában 6000 ellenfél vett részt, közülük sokakat megöltek.¹⁸⁴ A hadjárat a terület felderítésén, a 20 napos hálaadáson és a Rómában felkeltett izgalmon kívül nem hozott eredményt.

5.5. Kr. e. 54.

Kr. e. 54-ben Caesar ismételten átkelt Britanniába, 5 légióval és 2000 gall lovassal,¹⁸⁵ de igazi sikereket ekkor sem sikerült elérnie, hiszen az ellenfél kerülte a nyílt ütközetet. Az átkelésre fordított energia katonailag biztosan nem volt arányban az eredményekkel. Nagyszabású ütközetre nem került sor, számos hajó megrongálódott. Maga Caesar is beismeri, hogy tehetetlenek a légiók a britanniai ellenfél harcmodorával szemben.¹⁸⁶ A pusztítás és az adó kiszabása után a seregek visszatértek Galliába, ahol római szempontból egyre baljósabb események zajlottak. Ambiorix fellázadt, és Sabinus és Cotta légiójának téli táborára támadt. Itt értesülünk először igazán nagy római veszteségről, hiszen egy egész légió, valamint 5 *cohors* odaveszett, a túlélők pedig öngyilkosok lettek.¹⁸⁷ A felelősséget Caesar természetesen próbálta a hadvezéreire hárítani. A vereség hírére több törzs is csatlakozott a lázadáshoz és megtámadták Cicero *legatus* téli táborát is. A nehéz helyzetet Caesar felmentő seregének érkezése

¹⁸² Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 276. – Erről a jelenetről bővebben: [42. oldal](#)

¹⁸³ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 269–270.

¹⁸⁴ BG IV. 37.

¹⁸⁵ Billows, R. A.: Julius Caesar i. m. 148.

¹⁸⁶ BG V. 16.

¹⁸⁷ BG V. 37.

oldotta meg. A 60.000 fős¹⁸⁸ sereget legyőzték, de a kedvezőtlen terepviszonyok miatt nem tudták sokáig üldözni az ellenfelet. A pontos veszteségekről nem tudunk. A római elesettek számára azonban lehet következtetni Caesar következő évi sorozásaiból. A veszteségek pótlására 3 légiót kapott, ami duplán fedezte a kiesőket,¹⁸⁹ így körülbelül 7500-8000 római vesztett oda a harcokban. Labienus vette fel a harcot a lázadó treveri törzs ellen, de itt nem lehettek nagyok a veszteségek, hiszen a vezérük megölése után szétszóródtak.¹⁹⁰ A helyzet továbbra is válságos maradt, ezt jelzi, hogy Caesar először töltötte Galliában a telet.

5.6. Kr. e. 53.

A lázadás nem ért véget teljesen, így Caesar kezdeményezett és elkezdte pusztítani a lázadók vidékét. Az ellenfelek kezdték kiismerni a rómaiak gyengeségeit így egyre többször alkalmazták a gerillataktikát. Ez nagyobb pusztítást is vont maga után, hiszen Caesar 3 oszlopra osztotta seregét, hogy minél nagyobb területet dúljanak fel. Az 53-as év is folyamatos harccal telt: a nerviusokat, menapiusokat legyőzte, átkelt másodszor is a Rajnán, hogy megakadályozza a szöveteződésüket Ambiorixszal. Legtöbbször a pusztítás és a sereg megjelenése is meghódolást ért el, így nem lehettek olyan jelentősek a veszteségek. Nagyobb csatára nem került sor, de a következő év már döntőnek bizonyult Gallia meghódításának szempontjából.

5.7. Kr. e. 52.

52-ben dőlt el Gallia meghódításának sikere. A gallok a folyamatos római támadásra összefogással és lázadással válaszoltak, ami a másodlagos államalakulatok elméletébe is beilleszthető,¹⁹¹ hiszen a folyamatos római hódítás hatására fogtak össze. Ettől függetlenül már korábban is hatással volt a gall népekre a birodalom, így a római jelenlét felgyorsította és elősegítette a szerveződést. Caesar radikálisan beavatkozott a törzsek közötti viszályokba, a katonai erejét alapul

¹⁸⁸ BG V. 49.

¹⁸⁹ BG VI. 1.

¹⁹⁰ Goldsworthy, A.: *Life of a Colossus* i. m. 306.

¹⁹¹ *Dezső Tamás*: Égi és földi propaganda. Az Asszír Birodalom expanziós ideológiájának eszköztára (Kr. e. 745–612.). *Ókor* 8. (2002) 2. sz. 8–14., 10. – A „másodlagos államalakulatok” létrejöttének elmélete szerint e területek az állami társadalom szintjére nem a saját belső társadalmi vagy gazdasági fejlődésük eredményeként lépnek át, hanem a szomszédos birodalom állandó katonai fenyegetésének hatására, mint kihívásra adják azt a választ, hogy létrehozzák államukat.

véve többször döntőbíróként lépett fel, és akár törzsfőket is kivégeztetett. Mindez, különösen az 53-as évben Acco törzsfő megölése,¹⁹² egyértelművé tette a gallok számára a római hódítás és befolyás jelentette veszélyt, és a két lehetséges utat, így a leghűségesebb törzsek közül is sokan a lázadás mellett döntöttek. Korábban ezek a törzsek ugyanúgy szövetségesként, eszközként tekintettek a rómaiakra a belső törzsi küzdelmeikhez, de fokozatosan felismerték a veszélyt és a hódító szándékot. A római események miatt bízhattak Caesar későbbi visszatérésében is, ugyanis télen Itáliában tartózkodott. A Rómából érkező, zavaros eseményekről szóló hírek szoros összefüggésben voltak a galliai lázadás kitörésével.¹⁹³ A gall lázadás a cenabumi (mai Orleans) római lakosok lemészárlásával indult el. Ezután a római taktikához hasonlóan a Rómával szövetségeseket támadta meg Vercingetorix elsőként. A legfontosabb a kezdeményezés visszaszerzése volt Caesarnak, ellenkező esetben a megmaradt szövetségesek is átállhattak az erősebb oldalára. Caesar a veszélyeztetett Narbóba ment, majd félvezetesként kisebb egységek pusztították a vidéket. Cenabumra a válasz fosztogatás és a város felgyújtása volt, a lakosok fogságba estek. A vereség hatására a Vercingetorix vezette szövetség a felperzselt föld taktikáját kezdte el alkalmazni, a nagy csatákat kerültek. Avaricum városa kivételt képezett, hiszen megkímélték a pusztítástól. Caesar így ostrom alá vette. A rómaiak utánpótlásának ellehetetlenítése azonban meghozta az eredményt, a katonák már-már éheztek. Végül, amikor rohamra került sor, hatalmas létszárlást végeztek a rómaiak. A katonák bosszúszomjukat kielégíthették, hiszen az elhúzódo ostrom, az éhezés, a Cenabumiak lemészárlása miatt is ingerültek voltak. Caesar szerint a zsákmányszerzésre se gondoltak, csak a gyilkolásra, és senkinek sem kegyelmeztek. A 40.000 főből állítólag 800-an menekültek meg.¹⁹⁴ Ezután Gergovia ostroma következett, ahol körülbelül 750 római esett el, majd a sikertelen ostrom után visszavonultak. A hír hallatán újabb törzsek álltak át a lázadók oldalára. Gergovia ostrománál egy esetben hallunk 80.000 gall védőről, ami nem valószínű.¹⁹⁵

A döntő ütközetre Alesia ostrománál került sor. Még a csata előtt sikerült 3000 lovast megölni a gall utóvédekből.¹⁹⁶ Caesar 80.000 gyalogost említ Alesiaiban, a felmentő sereg létszámát pedig 8.000 lovasra és 240.000 gyalogosra

¹⁹² BG VI. 44.

¹⁹³ *Antony Kamm: Julius Caesar. A life.* Abingdon 2006. 88.

¹⁹⁴ BG VII. 28.; *Florus* III. 10. – A 40.000 résztvevőt *Florus* is említi.

¹⁹⁵ *Florus* III. 10.

¹⁹⁶ BG VII. 68.

teszi.¹⁹⁷ Megemlíti azt is, hogy Vercingetorix hány fős sereget követelt az egyes törzsektől, ez nagyjából összhangban van a 248.000-es létszámmal, hiszen Vercingetorix 254.000 embert követelt,¹⁹⁸ ebből 246.000-et teljesíthettek is a törzsek a kommentárok alapján. Kérdés, hogy Caesar az ostromnál megjelent harcosok számából következtetett-e a törzsek létszámára, vagy pedig fordítva, de az is lehetséges, hogy két külön értesülésről van szó. A létszám azért tűnik túlzónak, mert a belgák sem tudtak egy százezres nagyságrendű sereget fenntartani hosszú távon, ahogy az Bibrax ostrománál is látszott. A 80.000 védő nem tűnik reálisnak, Caesar talán sohasem került akkora túlerővel szembe, ahogyan azt sugallni próbálja.¹⁹⁹ Plutarchos még hatalmasabb számokat említ: a védők 170.000 főből, a felmentő egységek 300.000 főből álltak.²⁰⁰ Strabón pedig 400.000 harcost említ, ami valószínűleg már a legendák közé tartozik.²⁰¹ Florus 250.000 fegyveres védőt említ, ami szintén nagy számnak tűnik.²⁰² A döntő csatára a gallok 60.000 embert választottak ki az egyesített seregből egy összpontosított támadásra, de végül vereséget szenvedtek.²⁰³ Ezután a felmentő sereg életben maradt tagjainak nagy része elmenekülhetett, hiszen Caesar lovasai csupán az utóvédet tudták beérni.²⁰⁴ Vercingetorix végül a legdíszebb fegyverzetében megadta magát a rómaiak előtt. Caesar említi, hogy minden katonának egy-egy foglyot adott ajándékba, valamint 20.000 arvernust és haeduust el is engedtek.²⁰⁵ Mivel a római katonák minimum 40.000-en voltak(bár biztosan szenvedtek veszteségeket),²⁰⁶ valamint 20.000

¹⁹⁷ BG VII. 7–6. – Ezzel az adattal kapcsolatban több változat is megtalálható a szakirodalomban. Gyakran 250.000 gyalogost említenek. Az eltérés oka a többféle szöveghagyomány, legalább hat féle adat fogadható el, amelyek között tízezres is lehet a különbség. – *Henige, D.*: He came, he saw i. m. 226.

¹⁹⁸ BG VII. 75.

¹⁹⁹ *Gilliver, K.*: Caesar's Gallic Wars i. m.89.

²⁰⁰ *Plut.* Caes. 27.

²⁰¹ *Strabón* II. 3.

²⁰² *Florus* III. 10.

²⁰³ BG VII. 83. – Felmerülhet a kérdés, hogy miért volt szükség az emberek kiválogatására. 248.000-en jöhettek felmenteni a várost, ezt a létszámot még a csata előtt említi Caesar, amikor összegyűlt a sereg. Valószínűleg — ahogyan korábban Vercingetorixék is a különböző létszámú törzsi seregek kérésénél — belátták a megvalósulás után, hogy egy ekkora sereg ellátása lehetetlen, így sokan lemorzsolódhattak, és szükség lehetett a jobb harcosok kiválasztására. Valamint az is felmerült, hogy a 60.000 főt kivéve alacsony harcértékű tömegről lehetett szó, akik csupán félszívvél harcoltak. – *Holmes, T. R.*: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 816.

²⁰⁴ BG VII. 88.

²⁰⁵ BG VII. 89–90.

²⁰⁶ *Holmes, T. R.*: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 244.; *Billows, R. A.*: Julius Caesar i. m. 160. –

foglyot szabadon engedtek, így legalább 60.000 gall túlélhette az ütközetet, ha igaz Caesar tudósítása a rabszolgákat illetően. A foglyokat többségében valószínűleg a városban tartózkodók alkották, hiszen a *contravallatio* miatt nem menekülhettek el, míg a felmentő sereg nagy részének ez sikerülhetett (bár közülük is ejtettek foglyokat, de valószínűleg lényegesen kevesebbet), főleg, hogy a rómaiak teljesen kimerültek.²⁰⁷ A szabadon engedett arvernusok és haeduusok a felmentő sereghöz tartozhattak, hiszen a haeduusok területén szervezték a sereget, valamint mindkét törzstől követeltek egységeket a felmentő seregbe.²⁰⁸ Így körülbelül 40.000 főt engedhettek szabadon az ostromlottak közül, tehát a 80.000 főnyi védőből a túlélő foglyokat kivonva, körülbelül 40.000 halottat kapunk. Ez az arányszám természetesen függ attól is, hogy hány kiűzött harcképtelennel számolunk. A felmentő sereg veszteségeit nehezebb megbecsülni, hiszen a caesari adat kétséges erre vonatkozóan is. Mégis, ha előzetesen elfogadjuk a 248.000-es számot, akkor a veszteségeik arányaiban hasonlóak lehettek a védőkéhez, hiszen a hadműveleteiket összehangoltan végezték és egyszerre támadtak. Két különböző csata esetében kétséges lehet az ilyen típusú párhuzam, de itt ugyanarról a csatáról van szó. Így körülbelül 124.000, a városvédőkkel együtt 164.000 fő körül lehettek a veszteségeik, de hangsúlyozom, hogy ez egy maximális adat, hiszen a résztvevők és elesettek száma is kérdéses és soknak tűnik, valamint mindez Caesar túlzásain alapul. Ehhez kellene még hozzáadni a védvonalak között éhenhaltak ismeretlen számát. Ez azonban nem lehetett jelentős veszteség a katonákhoz képest,²⁰⁹ hiszen Alesiában tudatosan ostromra készültek, amit az élelem folyamatos összegyűjtése is bizonyít, így adódott lehetőség a harcképtelenek elmenekülésére. Sőt az is lehetséges, hogy nem haltak éhen, hiszen Caesar nem említi a kiküldésük után eltelt időt.

A fenti adatok azonban Caesar adatainak elfogadásából indulnak ki, így ezt csupán a halottak maximális számának tekinthetjük, melyeket mérsékelnünk kell a valódi létszám megközelítéséhez. Itt is a csata menete, belső lefolyása, a hadműveletek segíthetnek, hiszen ezekkel kapcsolatban Caesar részletes,

Csupán a legionáriusok kaptak jutalmat, így itt nem kell számolni az auxiliáris egységekkel. Caesar is említi (BG VII. 73.), hogy csökkent létszámú csapatokkal rendelkezett csak, így valóban jogos az 50.000 fős létszám mérséklése.

²⁰⁷ BG VII. 88.

²⁰⁸ BG VII. 75–76. – Mindkét törzstől 35.000 főt követeltek a clienseikkel együtt.

²⁰⁹ Talán a 80.000 városvédőbe ők is beletartozhattak (igaz Caesar harcosokat említ), és közülük is kerülhettek ki rabszolgák, ebben az esetben nem kell külön számolni velük.

a saját tapasztalatain alapuló leírást hagyott ránk.²¹⁰ Holmes ebben az esetben is a caesari adatokat csökkentő szerzők érveit cáfolja, a foglyok későbbi elosztása pedig Caesart támaszthatja alá.²¹¹ Azonban Delbrück szerint 20.000 fő is elégséges lehetett Alesia védelmére, ostromállapotban pedig különösen valószínűtlen a 80.000 fő, hiszen nem lett volna bölcs dolog túl sok embert megfelelő tartalékok nélkül a városban tartani. Ezen túl a gallok társadalmi szerkezetét is a több százezres létszám elleni érvként használja.²¹² Emellett Caesar is említi, hogy a gallok úgy döntöttek, nem hívnak egybe minden fegyverforgatásra képes férfit, mert azt kezelni és ellátni is lehetetlen lenne, tehát tudatában voltak a problémának.²¹³ Ennek ellenére a caesari szám kiállítására igencsak kivitelezhetetlennek tűnik, figyelembe véve a korabeli viszonyokat. Ekkora, 328.000 fős hadsereggel az egész Római Birodalom sem rendelkezett, még a fénykorában sem (bár a polgárháborúk alatt felduzzadhatott a létszám), így teljesen valószínűtlen a gallokra vonatkoztatva ez az adat. Inkább hasonló erőt képviselhetek a szembenálló felek,²¹⁴ erre utal a csatában tanúsított magatartásuk is: egyrészt a felmentősereg mindössze pár ponton rohamozta meg a védműveket, a rómaiak kitörésétől és bekerítő hadmozdulataitól tartottak,²¹⁵ valamint ez a bekerítés meg is valósult, hiszen a római lovasság az erődítményrendszer megkerülve, a gallok hátába kerülve kaszabolta a menekülőket.²¹⁶ Így Delbrück szerint körülbelül 70.000 főre tehető a gallok száma,²¹⁷ figyelembe véve azt is, hogy Caesar egy kedvezőtlen helyzetben győzött, ahol az egységeinek két irányból kellett támadásra számítaniuk, ahol a győzelem még egyenlő létszámú seregek esetében is óriási kihívás. Azonban lehetségesnek tartom a gallok túlerejét is, hiszen alacsony harcértékű csapatok is nagy számban részt vehettek. Ugyanakkor az esetekkel kapcsolatban nem hallunk következtetésekről, így legrosszabb esetben maximumként tekinthetünk a résztvevők számára, de az adatok mérséklését is meg kell kísérelni. Ehhez felhasználhatjuk az előbb említett, katonáknak ajándékozott foglyok létszámát. Feltételezhető, hogy a katonáknak jutalomként kiosztott rabszolgák valóban túlélhették a csatát és hiteles adatot közölt Caesar, hiszen a feljegyzéseit később a katonái

²¹⁰ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 212–213.

²¹¹ Holmes, T. R.: *Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 244.

²¹² Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 499–500.

²¹³ BG VII. 75.

²¹⁴ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 501–502.

²¹⁵ BG VII. 82.

²¹⁶ BG VII. 87–88.

²¹⁷ Delbrück, H.: *Warfare in Antiquity* i. m. 503–504.

legalább hallhatták,²¹⁸ így nem írhatott le egy őket is érintő egyértelmű hazugságot, ami biztosan kiderült volna később. Tehát körülbelül 40.000-en túlélhették a csatát, főként az alesiaiak közül. Ugyanakkor nem ismerjük az éhhalálra ítélt harcképtelen lakosság létszámát, sőt a további sorsuk, esetleges túlélésük is bizonytalan, így az sem határozható meg, hogy beletartoznak-e a 40.000 túlélő halmazába. Így a halottak létszámára sem következtethetünk ebből, hiszen ha csupán a csökkentett 70.000-es (a harcosokra vonatkozó) résztvevőszámból vonjuk ki a 40.000 túlélőt akkor nem biztos, hogy valós számot kapunk, hiszen lehetséges, hogy a városból kiküldött harcképtelen lakossággal kiegészített ismeretlen létszámból kellene kivonni ugyanezt a számot. Így jelenleg a 70.000-es számot fogadhatjuk elmérsékelt adatként, tudva, hogy tovább szükséges csökkenteni a számot körülbelül 40.000 fővel, a harcképtelenek létszámának függvényében. A két előbbi adat különbségéből kapott 30.000-es áldozatszámmal csupán akkor számolhatunk, ha feltételezzük, hogy minden harcképtelen éhenhalt vagy jelentéktelen volt a számuk.

5.8. Kr. e. 51.

A Kr. e. 51-es év történéseit már Caesar tisztje, Aulus Hirtius írta meg, így olyan dolgokról is tudomást szerezhethetünk, amelyeket Caesar nem tartott fontosnak, vagy nem akart megemlíteni. Ebben az évben az ellenállás maradékait számolták fel, valamint megszilárdították a római uralmat. A bellovacusokat, az ellenállás vezetőit legyőzték, így más törzsek is behódoltak. Ambiorix területének a módszeres pusztításával az elrettentés volt a cél, amit Hirtius szerint önértetből vittek véghez: „*úgy vélte[Caesar], annyit mégiscsak megkövetel az önértete, hogy legalább kietlen pusztasággá változtassa földjét.*”²¹⁹ Ez valóban szándékos pusztítás lehetett, amelynek áldozatait Hirtius nem említi szám szerint. Uxellodunum ostrománál Caesar tisztjei győztek, a lakosok kezét levágták elrettentésül, de életben hagyták őket.²²⁰ A legnagyobb ütközeteket a bellovacusok és Dumnacus ellen vívták, itt körülbelül 6.000²²¹ és 12.000 lehetett a halottak száma.²²² A következő évtized békésen telt, a bellovacusok Kr. e. 46-os lázadását kivéve, így megindulhatott Gallia végleges beolvasztása a Római Birodalomba.

²¹⁸ Grillo, L.: Writings of Julius Caesar i. m. 264.

²¹⁹ BG VIII. 24.

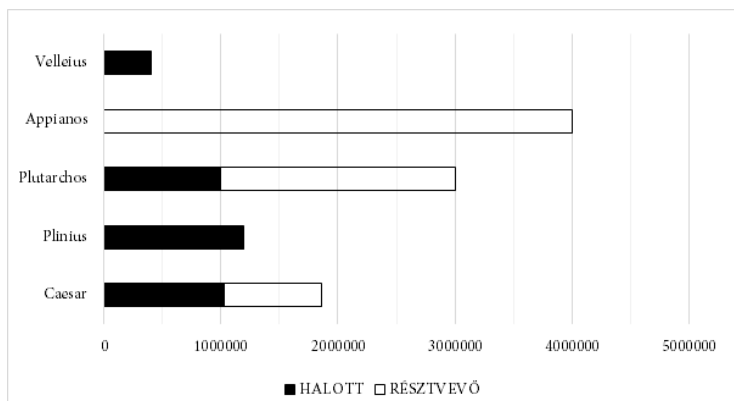
²²⁰ BG VIII. 44.

²²¹ BG VIII. 17., 20–21.

²²² BG VIII. 29.

6. Az összes áldozat

Az emberveszteségek óriásiak lehettek, főleg korabeli szemmel nézve, hiszen a történetíróktól egészen elképesztő számokat hallunk. A halálos áldozatok nagy számán kívül a háború jelentőségét alá lehet támasztani a történetírók saját (néha csupán rejtett) véleményével is. Plutarchos is minden bizonnyal a háború nagy jelentőségét, és Caesar kivételes eredményét szeretné érzékeltetni az olvasóval, amikor egymillió halottat és egymillió elhurcolt rabszolgát említ. Hasonlóan cselekszik a Caesarral párba állított Alexandros hadjáratainál is: Dareios seregét Issosnál 600.000 főre,²²³ Gaugamélánál már 1.000.000 főre becsüli.²²⁴ Így ilyen szempontból is érdemes egy-egy adat hitelességét kétségbe vonni. Plutarchos szemében ezek a létszámok a hadvezér nagyságát jelzik.²²⁵ A különböző források adatait egy grafikon foglalja össze (3. ábra).

3. ábra: Összes áldozat a forrásokban²²⁶

²²³ *Plut. Alex.* 18.

²²⁴ *Plut. Alex.* 31.

²²⁵ *Canfora, L.:* Julius Caesar i. m. 121.

²²⁶ A többi forrás adatától eltérően Caesar nem említ konkrét számot az összes áldozattal vagy résztvevővel kapcsolatban, így ezeket az adatokat Caesar számadatainak összeadásával, valamint következtetések alapján számoltam ki. Ahol nem ismert, ott kihagytam a halottak számát, így lehetséges a halottak magasabb aránya. Ehhez a szemléltető ábrához azonban elegendőek ezek az adatok is.

Plutarchos adatai talán a legmeggrázóbbak és legismertebbek: szerinte „*az ellenség oldalán 3 millió ember vett részt*” a rómaiak elleni harcokban, ebből 1 millió ember vált hadifogollyá, és ugyanennyi ember esett el.²²⁷ Ugyanakkor a túlzás általánosságban jellemző volt a korszakban.²²⁸ Appianos még túlzóbb adatokat említ, ő 4 millió résztvevővel számol.²²⁹ Idősebb Plinius említi a legszélsőségesebb adatot az elesetteket illetően, 1.192.000 áldozatról ír,²³⁰ sőt még a polgárháborús áldozatok elrejtésével, és az emberiség elleni büntettel is megvádolja Caesart.²³¹ Ezeket az 1.000.000 halott körüli számokat valószínűleg Caesartól vették át, hiszen a feljegyzéséből kikövetkeztethető halottszám is nagyon hasonló.²³² A másik véglet Velleius 400.000 fős összegzése,²³³ ami valószínűbb adatnak tűnhet az összefoglaló táblázat alapján (4.ábra). Azonban hiába vannak többségben az 1.000.000 fő körüli adatok, ez alapján nem dönthetünk a hitelességükről, hiszen az eltérés majdnem 800.000 fő, ami a kérdés összetettségét is mutatja.

Az egész háborúra vonatkoztatott halálos áldozatok számának meghatározásakor nagy segítséget jelentene Gallia háború előtti népességszámának ismerete, hiszen ezt összevetve a már provinciákká szervezett területek pontosabban ismert lakosságával, értékes eredményekre jutnánk a háborús áldozatokat illetően is. Diodorus Siculus említ a törzsekre vonatkozó adatokat: a legnagyobbak 200.000 főt számlálnak, míg a kisebbek legalább 50.000 főt,²³⁴ sokan ez alapján becsülték meg a népességet. Sajnos erre vonatkozóan sincsenek pontos adatok, a becslések között több milliós eltérések vannak, ugyanakkor valószínű, hogy a népesség nem lehetett pár milliónál nagyobb.²³⁵ Azonban ezek a becslések is jórészt Caesar adataiból indulnak ki, így nem feltétlen nyújtanak ellenőrzési lehetőséget.

²²⁷ *Plut. Caes.* 15.

²²⁸ *Brunt, P. A.: Italian Manpower* i. m. 695.

²²⁹ *Appianos* IV. 2.

²³⁰ *Plinius* VII. 25.

²³¹ *Canfora, L.: Julius Caesar* i. m. 121.

²³² Lásd a 3. ábrát. Billows is hasonló következtetésre jut. – *Billows, R. A.: Julius Caesar* i. m. 275. 76. jegyzetében.

²³³ *Velleius Paterculus: Róma története.* Ford. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged 2007. (a továbbiakban: *Velleius*) II. 47.

²³⁴ *Diodorus Siculus: The library of History.* Transl- Charles Henry Oldfather et al. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/home.html, letöltés 2018. okt. 27. V.25.

²³⁵ *Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul* i. m. 341–342.

Ebben a fejezetben nem ismételném meg az előzőekben leírt számításokat, hanem egy táblázatban összegzem az előző fejezetek eredményeit, itt foglalom össze az egyes években részt vevő, valamint elesett emberek számát (5. ábra). Ahol lehetett, Caesar számadatait használtam, hiszen ezek elfogadhatók maximumnak, és ezeket mérsékeltem különböző módszerek alapján. Ahol nem említ adatokat, ott becslésekre, egyéb forrásokra támaszkodtam.²³⁶

	Kr. e. 58	Kr. e. 57	Kr. e. 56	Kr. e. 55	Kr. e. 54	Kr. e. 53	Kr. e. 52	Kr. e. 51	ÖSSZ.
MAX. RÉSZT- VEVŐ	368.000 144.000	306.000	30.000 50.000	400.000 6.000	60.000	2.000 ?	328.000 40.000 80.000	18.000	1.832.000
MAX. HALOTT	238.000 80.000	60.000 4.000	10.000 37.500	400.000 6000	60.000	?	39.200 3.000 164.000	18.000	1.119.700
MÉRSÉ- KELT ADAT	47.000 34.000	30- 40.000 4.000	10.000 37.500	30- 40.000 6000	?	?	39.200 3.000 30- 70.000	18.000	348.700

4. ábra: Összes áldozat a gall háborúban

Természetesen a kommentárokból kikövetkeztetett 1.119.700 fős maximum még mindig magas szám, hiszen Caesar adatait elfogadtam, ahol nem volt adat az elesettekre nézve, ott a résztvevőkkel számoltam, viszont így biztosan kijelenthető, hogy ennél kevesebb volt az áldozatok száma. A kérdés nyitva áll, hogy mennyivel kell mérsékelni ezt a számot, hogy a valós adatokat megkapjuk. Az említett 430.000 germán, a 368.000 helvét résztvevő, valamint az alesiai gallok közül biztosan nem halt meg mindenki, ezt Alesia esetében Caesar is elismeri. A germánok esetében inkább számolhatunk a római légiósok létszámához hasonló 30-40.000 fős veszteséggel,²³⁷ Alesia esetében pedig némileg magasabb számmal. Így a különböző maximumokat értékelve, kritikusan vizsgálva egy mérsékelt adatot kapunk, ami 348.700 fő, és közelebb állhat a valósághoz.

²³⁶ A táblázatban szereplő számadatok magyarázatához lásd az adott évről szóló fejezeteket.

²³⁷ 25–26. oldal – Valószínűbb a több tízezres veszteség.

Év	Kr. e. 59	Kr. e. 58	Kr. e. 57	Kr. e. 56	Kr. e. 55	Kr. e. 54	Kr. e. 53	Kr. e. 52	Kr. e. 51	Kr. e. 50
Legiók sorszáma							I	I	I	
							VI	VI	VI	VI
	VII	VII	VII	VII	VII	VII	VII	VII	VII	VII
	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII	VIII
	IX	IX	IX	IX	IX	IX	IX	IX	IX	IX
	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
		XI	XI	XI	XI	XI	XI	XI	XI	XI
		XII	XII	XII	XII	XII	XII	XII	XII	XII
			XIII	XIII	XIII	XIII	XIII	XIII	XIII	XIII
			XIV	XIV	XIV	XIV	XIV	XIV	XIV	XIV
									XV	
Aux.	4400 lovas	4400 lovas	?	?	5400 lovas	4400 lovas	10.000	8-30.000	?	?
Leg.	20.000	30.000	40.000	40.000	40.000	42.500 +5 coh	50.000	50.000	55.000	45.000

5. ábra: Caesar erői a gall háborúban²³⁸

A 4. ábra mérsékelt adatait érdemes összevetni a Caesar erőit ábrázoló táblázattal (5. ábra), a kettő hasonlósága szintén a mérsékelt adatok valószínűségét bizonyítja. Néhány kevésbé adatolt esemény, csata esetében is lehetséges, hogy mérsékeltet kellene a halottak számát, hiszen Caesar túlozhatott, ugyanakkor ezt néhol nem sok adat alapján lehet megtenni. Néhány esetben nem tudunk semmit az áldozatokról, az 53-as év különösen homályos. Ezeket nem számoltam bele a végösszegbe, vagy mérsékelt adatként a maximális számot fogadtam el, így az összes áldozat kapcsán a mérsékelt adatra is egy felső határként kell tekintenünk. A minimum meghatározására csupán becslésekkel, feltevésekkel van lehetőség, hiszen a források erről nem szólnak, így ez az alsó határ már csak hipotetikus adat lehet.

²³⁸ Brunt, P. A.: Italian Manpower i. m. 449., 465–468. alapján. – Mivel az áldozatok meghatározásánál alapvető fontosságú a római létszámok ismerete, így érdemes minél pontosabban meghatározni azt. Azonban a legió átlagos létszáma nem határozható meg általánosságban, így itt 5000 fővel számolok. (Kamm, A.: Julius Caesar i. m. 64.; Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 193. – Mindketten 5000 fővel számolnak.) Fontos megjegyezni, hogy nem mindig voltak a légiók teljesen feltöltve, de akár 6000 fős is lehetett egy légió. (Plut. Cat. Min. 45.) Így csupán megbecsülni lehet a sereg létszámát. Az egyes adatok magyarázatára terjedelmi okok miatt nem tudok kitérni. A légiók átlagos létszámának kérdéséhez lásd Brunt, P. A.: Italian Manpower i. m. 687–693.; Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 559–563.; Kákóczki B.: A katonai logisztika i. m. 29. Plut. Cat. Min. 45. – Ezt a légiót kapta kölcsön Pompeiustól, ami 6000 főből állhatott.

7. A hadifoglyok, anyagi veszteségek

A hadjárat nem csupán az emberek elpusztításával okozott károkat, a veszteségek egyéb formái is jelentősek voltak, az anyagi veszteségeket, az elhurcolt rabszolgákat is ide kell számítanunk. Az ókori társadalmakban széles körben elterjedt volt a rabszolgotartás, a galloknál is megjelent, de Róma kifejezetten rá volt utalva a rabszolga népességre. Így a hadjáratok fontos része lett a rabszolgák szerzése, ami a hadvezérnek és a katonáknak is jövedelmet jelentett, a birodalomnak pedig munkaerő-utánpótlást. Fontos azonban, hogy elkülönítsük a formális túszoikat, illetve a valódi rabszolgákat. Általában az ellenálló vagy szőszegő törzsek tagjai jutottak rabszolgasorba, mint az 53.000 ember az atuaticusok törzséből vagy a venetusok egész megmaradt népessége.²³⁹ Az összes hadifoglyról is eltérőek az adatok: Velleius több mint 400.000 elhurcoltat,²⁴⁰ Plutarchos 1.000.000 rabszolgát említ.²⁴¹ Caesar időnként megajándékozta minden katonáját egy rabszolgával, ezzel is növelve népszerűségét.²⁴² Ez is utal a rabszolgák nagy számára. Eladásuk hatalmas jövedelmet jelentett és a legfejletlenebb területeken is biztos volt a zsákmány, hiszen emberek mindenhol éltek. Caesar említ kereskedőket, akik a zsákmányolt embereket azonnal felvásárolták.²⁴³ Még említést tesz a haeduusoknak és az arvernusoknak visszaadott, 20.000 főnyi fogságban lévő emberről,²⁴⁴ valószínűleg őket is rabszolgának szánták, hiszen ennyi tús fogságban tartása nem valószínű.

Hagyomány volt emellett a túsok igénylése a feltétel nélkül behódoló népektől, amelyeket a törzsek önkéntesen adtak ki. Ez a rómaiak elleni lázadást, a megállapodások megszegését volt hivatott megelőzni, de nem igazán volt hatékony a rendszer, ezt a sok ellenpélda is mutatja.²⁴⁵ Talán azért volt sikertelen ez a módszer, mert sohasem hallani megtorlásokról a túsokkal szemben, vagy csak Caesar nem akarta lerombolni a *clementiáról* kialakult képet.²⁴⁶ Az is egy ok lehetett, hogy a hadifoglyok a követekhez hasonló sérthetlenséggel bírtak, sokszor a legmagasabb rangúakat küldték túsznak.²⁴⁷ Harminchétszer

²³⁹ BG II. 34.

²⁴⁰ Velleius II. 47.

²⁴¹ Plut. Caes. 15.

²⁴² Suet. Iul. 60.

²⁴³ BG II. 33.

²⁴⁴ BG VII. 90.

²⁴⁵ Sage, M. M.: Roman Conquests i. m. 380.

²⁴⁶ M. James Moscovich: Obsidibus Traditis. Hostages in Caesar's De Bello Gallico. The Classical Journal 75. (1979) Nr. 2. 122–128., 126.

²⁴⁷ Moscovich, M. J.: Obsidibus Traditis i. m. 128.

említ Caesar átadott foglyokat ellenséges törzsektől, így nagy számban rendelkezhetett velük Caesar.²⁴⁸ Őket a római táborokban, illetve a szövetségesek városaiban tartották biztosítékként. Sajnos a hadvezér nem túl gyakran említ számadatokat a túszoikkal kapcsolatban, a legnagyobb szám, amit említ az 600 fő a belgák és Vellaunodunum esetében.²⁴⁹

Az anyagi károk is jelentősek lehettek, ennek több oka is volt. Ha szigorúan gazdasági oldalról nézzük a politikai karrierépítést, Caesar háborúját, akár tekinthetjük üzleti vállalkozásnak is. Először egy tisztség és utána egy provincia megszerzése volt a legfontosabb, hiszen ezek nélkül a befektetett pénz (amit gyakran kölcsönökből szereztek) nem térült meg. Később egy hadjárat is óriási összegeket igényelt, és kockázatos volt, hiszen csak siker esetén térült meg a megszerzett zsákmánnyal, eladott rabszolgákkal, a politikában leartatott babérokkal. Így ebben a korban valószínűleg már tudatosan keresték az alkalmat a zsákmányszerzésre.²⁵⁰ Caesar az állam pénzén kívül a magánvagyonát is befektette, hiszen több légiót toborzott a saját költségére. Végül óriási nyereséggel zárult a hadjárat. A fosztogatás, pusztítás mértékét legjobban a hadvezér háború utáni költekezéséből láthatjuk, hiszen az így szerzett pénz jó részét befektette a további politikai népszerűség és előmenetel érdekében.

Adósságait visszafizette, sőt Cicerónak 800.000 *sestertius* kölcsönt is adott a háborúk alatt.²⁵¹ Szó szerint megvásárolta egyesek hűségét, például L. Paullus *consult* 36 millió *sestertius*-ért vette meg.²⁵² Suetonius említi, hogy Caesar „*dúskált az aranyban*”²⁵³ A *triumphus*, az fényűző lakomák, parádés játékok, az összes polgárt érintő ajándékok óriási összegekbe kerülhettek. Az egyik lakomára C. Hirrus 6.000 murénát adott Caesarnak.²⁵⁴ A diadalmenet során 65.000 talentum értékű zsákmányt, közel 10 tonna súlyú aranykoronákat vonultattak fel. Mindehhez hozzáadódik a katonáknak járó 5.000 *denarius*-fejenként.²⁵⁵ A hadjárat végén pedig 200 *sestertiust* ígért minden katonáknak, ezret a *centurió*knak.²⁵⁶ Hozzáfogott a fórumépítéséhez, amelynek csak a telke többbe került,

²⁴⁸ *Moscovich, M. J.*: Obsidibus Traditis i. m. 122.

²⁴⁹ BG II. 15., VII. 11.

²⁵⁰ *Ernst Badian*: Roman Imperialism in the Late Republic. Oxford 1968.290.

²⁵¹ *Kamm, A.*: Julius Caesar i. m. 81.

²⁵² *Badian, E.*: Roman Imperialism i. m. 89.

²⁵³ *Suet.* Iul. 54.

²⁵⁴ *Plinius* IX. 171.

²⁵⁵ *Badian, E.*: Roman Imperialism i. m. 90.

²⁵⁶ BG VIII. 4.

mint százmillió *sestertius*.²⁵⁷ Annyi aranyat gyűjtött Caesar, hogy nem tudta kezelni, sőt elkezdte eladni az eredeti árfolyam kétharmadáért, ezzel inflációt okozva.²⁵⁸ A provinciák nagyvárosaiban is számos épületet emelt. Athénnek 1,2 millió *sestertius* ajándékozott.²⁵⁹ A légiosok zsoldját megduplázta, gabonát és rabszolgát is osztott közöttük Suetonius szerint.²⁶⁰ Ezen kívül ebből a pénzből fizette ki mások, például Curio néptribunus adósságait.²⁶¹

Mindennek az ellenértékét Galliában kell keresnünk. Az előző számok alapján óriási pusztításra következtethetünk. A Caesar által kirótt viszonylag alacsony adók²⁶² is egy kifosztott területre utalnak, hiszen Sulla például 480 millió *sestertius* hadisarcot rótt ki *Asia* provinciára.²⁶³ Számításba kell venni a hadjáratok során elpusztított termőföldeket, erdőket, elrabolt nyersanyagokat is. A károkat elsősorban a vonuló római hadseregek katonái okozták. Sokszor módszeresen pusztították a vidéket, ha az elrejtőzött ellenséget akarták megadásra bírni. Ehhez a gallok is hozzájárultak a felégetett föld taktikájával. Tacitus mondata, miszerint a rómaiak a hódításaik során sivatagot hoztak létre és békének nevezték el, ide is illő mondat lehet.²⁶⁴ Suetonius megemlíti, hogy Caesar „Galliában az istenek ajándéktárgyakkal teli szentélyeit és templomait kirabolta, s a városokat is inkább a zsákmány kedvéért, semmint valamely bűnös cselekedetük miatt pusztította el.”²⁶⁵ Nyilván Caesar nem ezeket az indítékokat írja le, de ezek is fontos szerepet játszottak számára. A gazdasági érdekeket a galliai kereskedők is bizonyítják, hiszen sokan voltak Galliában, valamint a hódítások mozgatórugóiként is szerepet játszhattak a gazdasági érdekek.²⁶⁶

²⁵⁷ Suet. Iul. 26.

²⁵⁸ Ernle Bradford: Julius Caesar. The Pursuit of Power. H.n. 1984. 592.

²⁵⁹ Kahn, A. D.: The Education of Julius Caesar i. m. 302.

²⁶⁰ Suet. Iul. 26.

²⁶¹ Plut. Caes. 29.

²⁶² Az adatok ellentmondásosak: Eutropius 400.000 *sestertius*-t, Suetonius pedig 40 milliót említ, talán egyszerűen csak szövegromlásról lehet szó. – Suet. Iul. 25.; Eutropius: Róma rövid története. Ford. Teravágimov Péter. H.n. [Bp.] 2003. VI. 17.

²⁶³ Kahn, A. D.: The Education of Julius Caesar i. m. 302.; Igaz, *Asia* provincia a másik véglet, hiszen az egyik leggazdagabb provinciáról van szó.

²⁶⁴ Tacitus: Iulius Agricola élete. Ford. Borzsák István. In: Tacitus összes művei. (Aurora XVII.) Bp. 1961. 30.4.

²⁶⁵ Suet. Iul. 54.

²⁶⁶ Kahn, A. D.: The Education of Julius Caesar i. m. 230–231., 238.

8. Caesar és a háború megítélése, visszhang Rómában

Ahhoz, hogy Caesar tetteit, az őt ért vádak jogosságát korabeli szemmel is meg tudjuk ítélni, a rómaiak felfogását is meg kell értenünk a háborúkkal, mészárlással, pusztítással kapcsolatban. Mi számított a köztársaság korában elfogadott normának, mi okozhatott valóban felháborodást? Voltak-e egyáltalán (akár írott, akár íratlan) háborús szabályok, amelyek betartásához ragaszkodtak? A kommentár ehhez a vizsgálathoz is értékes forrást nyújt. Caesar leírását olyan szempontból érdemes megfigyelni, hogy mely esetekben milyen érveket hoz fel a pusztítás jogossága mellett. A hallgatás, a magyarázat hiánya legalább olyan érdekes lehet, mint az önigazolás megjelenése, hiszen ez általánosan elfogadott, magyarázatot nem igénylő cselekedetre utal. A legitimációs kényszer valamilyen szinten biztosan hatott rá, a rómaiak erre különösen ügyeltek, hogy csak jogos, isteneknek tetsző háborút — *iustum et pium* — viseljenek. Erre még a hiedelmeket általában figyelmen kívül hagyó Caesar is ügyelt, hiszen egy nyíltan öncélú hadjáratot még ő sem vezethetett volna indoklás nélkül. A barbárok megítélését, jellemzését is vizsgálni kell, hiszen velük kapcsolatban egészen eltérő normák, előítéletek alakulhattak ki.

Az ókorban azonban teljesen más volt a felfogás a háborúkkal és gyilkolással kapcsolatban, mint a mai világban.²⁶⁷ Egy olyan korszakban, ahol a terjeszkedést, a befolyás növelését, a hódítást az állam alapfunkciójának, normális működésének tekintették, ahol az államközi kapcsolatokban az agresszió mindennapos volt,²⁶⁸ ott az emberélethez is másképpen viszonyultak. Rómára a militarizmus, agresszív politika különösen jellemző volt mai szemmel nézve, de ez nem a birodalom sajátossága volt, hanem az egész korszak általános jellemzője.²⁶⁹ Ha az előbbi állítás teljesen nem is igaz a kor összes államára, akkor is figyelmeztet arra, hogy alapvetően más volt a viszony a háborúhoz. A népiptások leírásai az irodalmi túlzásokkal terhelt ünnepléstől, a történetek elítélésétől, a velős, szenvtelen leírásokig terjednek, amelyek valóságtartalmát nehéz megállapítani.²⁷⁰ A népiptás legitimnek számított az ókori források alapján, ha az válasz, büntetés volt egy súlyos, ellenséges cselekedetre.²⁷¹ Így mindig meg kellett találni Caesarnak ezt az ürügyet, ha ilyen pusztításra került

²⁶⁷ Kamm, A.: Julius Caesar i. m. 77.

²⁶⁸ Arthur M. Eckstein: Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome. London 2006. 3.

²⁶⁹ Eckstein, A. M.: Mediterranean Anarchy i. m. 3–4.

²⁷⁰ Hans van Wees: Genocide in the Ancient World. In: The Oxford Handbook of Genocide Studies. Ed. Donald Bloxham – A. Dirk Moses. H.n. 2010. 239–258., 240.

²⁷¹ Wees, H. V.: Genocide in the Ancient World i. m. 256.

sor, még ha ezek a valós célokkal nem is estek egybe (lásd a germán követetek esete később). Maga a fogalom is teljesen más volt, mint a mai értelmében: legtöbbször egy súlyos véték után büntetésül alkalmazták, ez esetben pedig elfogadott volt. Az erőfölény érzékeltetése volt ez a hódító hatalom részéről. Ezzel akarták megerősíteni, fenntartani vagy éppen kihangsúlyozni erejüket.²⁷² A vidék felégetése, pusztítása is bevett módszer volt az ellenfél megadásának kikényszerítésére, erre a *vastatio* szót használták.

A népesség rabszolgának való elhurcolása is általános volt a korban, főleg a fejletlen régiókban, hiszen ott ez volt a legjobb módja a bevételszerzésnek. Ez a megszerezhető profit értelmetlenné tette az öncélú gyilkolást, így a bevételszerzésnél egy felsőbbrendű érdek kellett a mészárláshoz. A kivégzéstől a szabadon engedésig bárhogyan dönthetett a hadvezér.²⁷³ A bizonyításra, zsákmányszerzésre alkalmas hivatali idő általában rövid, 1-2 év lehetett,²⁷⁴ így ez is fokozta az erőszakosságot. Az ókorban a civilek is ugyanúgy célpontnak számítottak és gazdag zsákmányt jelentettek, ami tovább növelte az áldozatok számát.²⁷⁵

A római időkben nem voltak a modern korhoz hasonló háborús egyezmények, szabályok lefektetve a vesztesekkel való bánásmódot illetően, a győztes hadvezér teljes joggal rendelkezett a legyőzöttek felett. Az államok közötti kapcsolatokat a nemzetközi jog helyett leginkább a változékony katonai erőviszonyok határozták meg.²⁷⁶ Ez nem azt jelenti, hogy nem volt semmiféle visszatartó erő a hadvezérek esetében, nyilvánvalóan léteztek szabályok, a szenátus is számonkérhette őket. Nem mindig nyúltak erőszakos eszközökhöz, a diplomácia is alkalmazásra került, a különféle egyezmények lehetséges előnyeivel tisztában voltak, igaz sokszor csak az ürügyszolgáltatás céljából bocsátkoztak tárgyalásba. A háború és vallás különleges kapcsolatából is adódtak szabályok: a harctéri siker az istenekkel ápoltt kapcsolattól is függött, így egyes tiltásokat, esküket köteleességük volt betartani.²⁷⁷ Érdekes, hogy Caesar meglehetősen ritkán említi a vallással összefüggő kérdéseket. Az elfogadott szabályok közé tartozott a követekkel való bánásmód kérdése is: őket tilos volt bántalmazni, elfogni, sérthetetlenek voltak, ezt a *ius gentium* biztosította.²⁷⁸

²⁷² Wees, H. V.: Genocide in the Ancient World i. m. 257.

²⁷³ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 65.

²⁷⁴ Adrian Goldsworthy: Pax Romana. War, Peace and Conquest in the Roman World. H.n. 2016. 143.

²⁷⁵ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 70.

²⁷⁶ Eckstein, A. M.: Mediterranean Anarchy i. m. 4.

²⁷⁷ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 276.

²⁷⁸ Takács László: A római diplomácia. Bp. 2013. 69–70.

A venetus törzs ezt megszegte, így Caesar kegyetlenül megbüntette őket: „Caesar igen kemény büntetést szabott ki rájuk, hogy a barbárok ezután nagyobb tiszteletben tartsák a követek jogait: senatoraikat mind kivégeztette, a többieket pedig rabszolgának adatta el.”²⁷⁹ Ugyanakkor ezt az előírást Caesar is megszegte, amikor a követségbe érkezett germán vezetőket letartóztatta Kr. e. 55-ben, így megnyerve a döntő csatát a Rajna mellett.²⁸⁰ Ez az eset részletesebb elemzést is érdemel, hiszen itt szembeállítható Caesarral Cato eltérő véleménye. Caesar nem palástolja a brutalitását, ugyanakkor a felelősséget a germánokra helyezi, mondván, hogy mindezt maguknak köszönhetik.²⁸¹ Ennek igazolására a követeket képmutatónak, fondorlatos tervekkel érkezőknek nevezi.²⁸² A germánok szőszegésére is hivatkozik, hiszen a fegyverszünet ellenére megfutamították Caesar lovasságát. A lefogatás jogosságát a római lovasság veszteségeinek hosszas tárgyalásával is alátámasztja: 74 áldozatot említ, valamint a hősi halált halt Pisót.²⁸³ A valóságban inkább az történhetett, hogy a germán lovasscsapat engedély nélkül megtámadta a rómaiak lovasságát, ami gyakori volt, hiszen a nagy létszámú, portyázó seregeket nem mindig tudták kordában tartani. Ezután az összes vezető (a teljes létszám is a valós szándékukat jelezheti) elnézést kért a történetekért, és a fegyverszünet meghosszabbítását kérték. Nem volt érdekük a fegyverszünet szándékos megszegése, hiszen a lovasságuk másik része még nem érkezett meg, így halogatták volna a csatát. Ugyanakkor Caesar ezt az ürügyet nem szalaszthatta el, azonnali támadás mellett döntött, és győzött is. Tudatában lehetett, hogy a követek jogait megsértette, ezért is taglalja hosszan a rómaiak sérelmeit, emeli ki Piso alakját, és állítja be szőszegőnek a germánokat.²⁸⁴ Az önigazoláshoz a múlt felidézése is alkalmas volt, a kimberek és teutonok emlékét is felidézi,²⁸⁵ a helvét hadjáratot is egy korábbi esemény megbosszulásának állítja be Caesar.

A gallok és germánok pusztulásáról érkező hírek azonban nem váltottak ki a római nép körében megbotránkozást és lelkiismeret-furdalást, hiszen általános előítéleteik voltak a barbárokkal szemben, főleg kulturális különbségek és

²⁷⁹ BG III. 16.

²⁸⁰ BG IV. 13–15.

²⁸¹ K. H. Lee: Caesar's Encounter with the Usipetes and the Tencteri. *Greece & Rome* 16. (1969) Nr. 1. 100–103.

²⁸² BG IV. 13.

²⁸³ BG IV.12.

²⁸⁴ A kérdés részletes leírásához – Ruth Michael Gais: Caesar's Techniques of Persuasion in *De Bello Gallico*. *The Classical Outlook* 56. (1979) Nr. 5. 104–106.

²⁸⁵ David Potter: Caesar and the Helvetians i. m. 306.

külsőségek alapján, illetve bosszúnak és védekezésnek látták az eseményeket. Ezek az írott forrásokból ismert sztereotípiák egyoldalúnak tűnhetnek: embereket áldoztak,²⁸⁶ emberi fejeket gyűjtöttek,²⁸⁷ Britannián túl embert ettek.²⁸⁸ Ugyanakkor a régészet bebizonyította, hogy ezeknek az előítéleteknek egy része nem alaptalan, a gallok erőszakossága nem csak a római propaganda szüleménye.²⁸⁹ Valószínűleg a római gondolkodás szerint a barbár úgy volt jó, ha halott volt,²⁹⁰ így a polgárok szemében Caesar népszerű volt, amivel a szenátus nem tudott mit kezdeni.²⁹¹

Az általános, barbárokkal szembeni gyűlölet ellenére mégis akadtak, akik látszólag a gallok pártját fogták. Ennek a csoportnak a vezéralakja Cato volt, aki egy igen merész kijelentést tett: „*amikor a senatus a győzelem tiszteletére áldozati szertartások bemutatását és ünnepségek tartását rendelte el, Cato kijelentette, hogy véleménye szerint Caesart ki kellene adni a barbároknak. Így legalább — mondotta — Róma megmenekülne az átóktól, mely mindig lesújt az ilyen hitszegőkre.*”²⁹²

Lehetséges, hogy Cato felháborodottsága őszinte volt, de Gallia meghódításának lehetősége Itáliában nagy lelkesedést váltott ki.²⁹³ A kérdés összefügg a birodalom általános folyamataival, az *imperium* jogkörével is: a növekvő birodalommal a hadvezérek egyre távolabb kerültek a központtól, ami több önálló döntést követelt, egyre nagyobb hatalomhoz, függetlenséghez juthattak. Így a keményvonalas szenátorok kritikái inkább voltak kétségbeesett kísérletek a hadvezérek feletti befolyás érvényesítésére, az események ellenőrzésének megszerzésére, hiszen Caesar már egyértelműen kicsúszott a kezeik közül. Ez azonban már lehetetlen volt, hiszen a szenátus már régen nem rendelkezett a korábbi eszközeivel. A Scipio-perek idejében Cato kezében még elegendő eszköz volt a Scipiók ellehetetlenítésére és a számonkérésére. Caesar korára azonban megfordult a helyzet: az ifjabb Cato által emlegetett bírósági tárgyalásból, felelősségre vonásból már semmi nem valósult meg. A szenátorok

²⁸⁶ BG VI. 16.

²⁸⁷ Strabón IV. C198; Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m.78.

²⁸⁸ Strabón IV. C201 – A mai Írország ókori viszonyairól ír így: „Lakói vadabbak a britanniaiaknál, emberevők és nagyétkűek, és dicsőségnek tartják, hogy az elhunyt szülőket megeszik, s nyilvánosan közösjenek más asszonyokkal, valamint anyjukkal és nőtestvéreikkel.”

²⁸⁹ James, S.: The Archaeology of War i. m.17.

²⁹⁰ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 89

²⁹¹ Plut. Cat. Min. 51.

²⁹² Plut. Caes. 22.

²⁹³ Holmes, T. R.: Caesar's Conquest of Gaul i. m. 228.

fenyegetése Caesar elítélésével érthető, hiszen próbálták visszaszerezni a kontrollt az események felett, de Caesar lépése is érthető, hiszen nem akarta, és nem feltétlenül tudta volna biztonságosan feladni a megszerzett pozíciót. Cato a Kr. e. 55-ös hadjárat kapcsán is megvádolta Caesart, hogy megszegte a fegyverszünetet, elfogta a germán követeket, és így aratott győzelmet, amivel a rómaiak számára fontos *fides*, és ezen keresztül az istenek ellen is vétett.²⁹⁴

„Cato viszont azt követelte, hogy szolgáltatassák ki Caesart azoknak, akikkel igazságtalanságot követett el, hogy bűnének átkos következményét ne vegyék magukra, hanem hárítsák el a városról. [...] Áldozatot mindenképpen mutassunk be az isteneknek — tette hozzá —, hogy a hadvezérek örültségéért és eszeveszett cselekedeteiért ne sújtsák a katonákat, sőt kíméljék meg a várost is.”²⁹⁵

A kiszolgáltatás nem biztos, hogy egyszerű retorikai fogás, erre volt példa egy sikertelen hadvezér esetén a római történelemben,²⁹⁶ de Caesarnál ez szóba sem jöhetett, hiszen kivételes sikereket ért el. Cato vádjai között azonban nem kap hangsúlyt Caesar túlzása, a vád az igazságtalanság és a *fides* megsértése kapcsán merül fel. Lehetséges, hogy a barbár gall tömegek megölése a normarendszer része volt, ezzel még Cato sem szállt szembe, inkább a hagyományos római értékek, a *fides*, valamint az ezzel részben összefüggő vallás szabályai mentén ítélte el őt. Természetesen nem minden szenátor volt Caesar ellen, hiszen többször hálaadást is szavaztak meg neki. Akik felszólaltak a kegyetlenségek ellen, azokat inkább Caesar növekvő befolyása zavarta, mintsem a gallok kivégzése. Suetonius Caesar gyilkosságának okait taglalva, az egyik fontos indítékként azt nevezi meg, hogy Caesar bevett félig barbár gallokat a szenátusba, és ez óriási felháborodást keltett.²⁹⁷ Így nyilvánvaló, hogy nem emberségből került elő a gall áldozatok ügye a szenátusban. Catullus részéről is érték vádak, megaláztatások, hiszen versében Mamurrával, a főmérnökével említi egy szinten,²⁹⁸ züllött hálótársaknak nevezi őket, és még súlyosabb sorok is elhangzanak.²⁹⁹ A 29. carmen szintén tükrözi Catullus véleményét és durva támadásokat is tartalmaz.³⁰⁰ Suetonius is szkeptikusan áll a kérdéshez, szerinte

²⁹⁴ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 276.

²⁹⁵ Plut. Cat. Min. 51.

²⁹⁶ Takács László: A római diplomácia i. m. 75–76. – C. Hostilius Mancinust Kr. e. 137-ben kiszolgáltatták meztelenül és megkötözve a numantiaiaknak, mert vereséget szenvedett és előnytelen békét kötött.

²⁹⁷ Suet. Caes. 76.

²⁹⁸ Kamm, A.: Julius Caesar i. m. 80.

²⁹⁹ Catullus versei. Ford. Csengeri János. (Görög és latin remekírók.) Bp. 1901. LVII. 1–10.

³⁰⁰ William C. Scott: Catullus and Caesar (C. 29). Classical Philology 66. (1971) Nr. 1. 17–25.

Caesar minden alkalmat kihasznált a háborúskodásra, még ha az igazságtalan és veszedelmes volt is. Még egy szenátusi ellenőrzőbizottságot is említ a helyzet kivizsgálására.³⁰¹ Ezek inkább Caesar politikai ellenfeleinek és irigyeinek a visszhangjai, még ha valóban voltak olyan akciói is, amelyek látszólag nem sok hasznot hoztak (például a britanniai³⁰² és rajnai átkelések).

A gallok is tisztában lehettek a római helyzettel és erőviszonyokkal valamilyen szinten. Ez az Ariovistussal történő tárgyalás során is kiderült: „*Mellesleg ha sikerülne megölnie őt, [Ariovistusnak Caesart] számos római nemesnek és államférfinak tenne jó szolgálatot (az illetők követek útján biztosították efelől); halála árán megszerezhetné valamennyiük jóindulatát és barátságát.*”³⁰³ Ezek alapján a germánok is tisztában voltak a Caesart ért kritikákkal, és az ellenséges nézetekről is tudtak. Az idézet alapján a római politikusok hazaárulása is felmerül, és látszik, hogy nemcsak a belpolitikában próbáltak Caesarnak ártani. A Kr. e. 52-es lázadás idején is figyelhették a gallok a római politika alakulását, ami a felkelés kitörésében és a taktika kialakításában is szerepet játszhatott. Elterjedt P. Clodius megölésének híre, így azt remélték, hogy a zavaros párt-harcok lekötik Caesart, és nem tud visszatérni a seregéhez.³⁰⁴

Caesar egy teljesen más világban élt, ahol máshogyan viszonyultak a pusztításhoz. Egyrészt a római korszakban az egész Mediterráneum kultúrájára az ellenséges, agresszív politika volt jellemző, és csak a modern kutatás helyezte a súlypontot negatívan Róma agresszivitására, talán pont a sikeressége okán.³⁰⁵ Az ellenfelek is hasonlóan cselekedtek, erre számos példa van. Galliában is folytak viszályok, törzsi belharcok, amelyek ugyanolyan pusztítással, fosztogatással jártak, mint Caesar hadjáratai. A modern népiértés fogalma sem feltétlenül alkalmazható Caesar tetteire, hiszen nem etnikai alapon pusztított el népcsoportokat, hanem más tényezők alapján. A hadjárat nehézsége, a katonák bosszúvágya, az ellenfél kegyetlenkedése, a példamutatás, a megszerezhető profit és az elrettentés is szerepet játszott Caesar döntéseiben. Inkább a gyakorlatiasság és az adott helyzetben a számára legelőnyösebb döntés meghozatala volt a fő cél, nem pedig a módszeres gyilkolás. Caesar legtöbbször hideg fejvel és pragmatikusan döntött. Ha az ellenfél a nyílt ütközetek kerülését választotta, akkor a rómaiak pusztítással érték el a meghódolásukat. Julius Caesar Augustus önéletrajzának mondatához hasonlóan, ha Róma biztonságának veszélyeztetése

³⁰¹ Suet. Iul. 24.

³⁰² Dio XXXIX. 53.

³⁰³ BG I. 44.

³⁰⁴ BG VII.1.

³⁰⁵ Eckstein, A. M.: Mediterranean Anarchy i. m. 3–4.

nélkül megtehetette, akkor megkímélte az idegen népeket.³⁰⁶ Általában csak az ellenállásra válaszolt Róma kegyetlenséggel, a meghódolókkal elnéző volt. Az öncélú kegyetlenkedést elítélték, de ha az Róma érdekeit szolgálta, minden fenntartás nélkül elfogadható volt.³⁰⁷ Az áldozatok száma egyfajta értékmérő is volt Rómában, hiszen minimum ötezer halottat kellett „felmutatni” egy *triumphushoz*. Ez az elképzelés Valerius Maximusra vezethető vissza,³⁰⁸ de Appianos is említ hasonló szabályt, ő egy magasabb, 10.000 fős minimumot határoz meg.³⁰⁹ Összegzésül leginkább a saját sikerek elérése, Gallia pacifikálása és meghódítása volt Caesar fő célja, ami mellesleg hatalmas áldozatokba került.

Összegzés

A hadjárat sikerében sok minden szerepet játszott: Caesar személyes tehetsége, politikája, a római hadsereg technológiai és szervezeti fölénye, a hadvezér által kiváltott bátorság, harctéri pszichózis a katonákban,³¹⁰ Gallia megosztottsága és még sok más tényező. Így távolról nézve, elhomályosodhat és távolinak tűnhet több százezer ember megölése, de attól még súlyos tettéről van szó, és a korszakban ez még súlyosabb jelentőséggel bírt az akkori népeséghez viszonyítva. Megállapítható, hogy a legtöbb antik szerző nyilvánvalóan túlozott a pusztítást illetően, valójában több százzezres nagyságrendű lehetett a halottak száma, Caesar számait alapul véve. A pusztítás más formái is jelentősek voltak, amelyeket még nehezebb felmérni. Összességében Julius Caesar céljait, indítékait, Galliában végzett pusztításának különféle formáit próbáltam minél pontosabban meghatározni vonatkozó régészeti és írott források ismertetésével, összegzésével, összehasonlításával. Legtöbbször Caesar adatait tekintettem maximumnak, amit mérsékelve közelebb juthatunk a valósághoz. Mindezek alapján veszteségek összesen 300–350.000 fő körül lehettek a barbár oldalon.

³⁰⁶ Res Gestae Divi Augusti. Ford. Borzsák István. In: Görög-római szöveggyűjtemény. Szerk. Németh György. Bp. 2011. 257–265. I.3.

³⁰⁷ Goldsworthy, A.: Life of a Colossus i. m. 267.

³⁰⁸ Gilliver, K.: Caesar's Gallic Wars i. m. 89.; Riggsby, A. M.: War in words i. m. 198.; részletesebben: Beard, M.: The Roman triumph i. m. 209–210. – Orosziusnál található egy példa a törvény 5000-es számadatára (Orosius V. 4.7.), de valószínűleg rá is hatott az előbbi forrás. Igaz kevés az említés erről a törvényről, valamint a gyakorlati alkalmazása is kérdéses, de azt biztosan jelzi, hogy az áldozatok száma értékmérőnek, teljesítménynek számított a korban.

³⁰⁹ Appianos II. 44.

³¹⁰ J. E. Lendon: The Rhetoric of Combat: Greek Military Theory and Roman Culture in Julius Caesar's Battle Descriptions. Classical Antiquity 18. (1999) Nr. 2. 273–329., 325.

A kutatás feladata lehet részletesebb elemzéseken keresztül ennek az eredménynek a pontosítása, további megalapozása, a nem mérsékelt adatok csökkentése, valamint további régészeti eredményekkel történő kiegészítése. A későbbiekben a *Commentarii de bello civili*-vel is érdemes lehet összehasonlítani a gall háborúról leírtakat. Új irány lehet a számadatokkal kapcsolatban a szövegkritikai módszerek alkalmazása, ami szintén egyéberedményekhez és pontosításokhoz vezethet. Így ezeket a számadatokat nem tartom véglegesnek, a további kutatás még változtatásokat hozhat.

A megítélést illetően fontos leszögezni, hogy a Caesart ért kritikák nem humanitárius felszólalások voltak, hanem politikai ellenfeleinek reakciói. A nép körében Caesar híreit üdvözlötték, a mészárlással kapcsolatos hozzáállás, a barbár emberéletről való gondolkodás is érdekes kutatás témája lehet. Ugyanakkor a hatalmassikere és hadereje visszatetszést és félelmetis szült egyesek szemében, így érdemes lenne megvizsgálni azt is, hogy milyen szerepet játszhatott a hadjárat a polgárháború kitörésében, a köztársaság bukásában. Pompeiusszal az egyre élesedő rivalizálás is a siker felé terelte Caesart. Ha mindezeket a tényezőket figyelembe vesszük, és egy korabeli római szemével tekintünk rá, egészen más megvilágításban láthatjuk a személyét, és nem feltétlenül egy népirtót látunk benne. Nem szeretném felmenteni sem Caesart, a mai fogalmaink szerint talán népirtónak is nevezhetnénk, de, mint tudjuk, Caesar nem ma élt, hanem több mint 2000 éve, egy teljesen más világban.

Tamás Góczon

The Price of the Gallic Wars: The Depredation and Assessment of Julius Caesar

This study attempts to assess the goals of Julius Caesar and the different forms of his destruction in Gaul by critically analysing, synthesizing, and comparing the relevant archaeological and written sources. For the assessment, I regarded the data provided by Caesar as the authentic maximum, considering that underestimation could not serve his interests; with their due moderation, the number of victims can be approximately estimated. I examined the figures within the context of period attitudes, system of norms, and political crisis in order to explore the contemporary perception of Caesar.

From earlier scholars Mommsen and T. Rice Holmes to Goldsworthy, many researchers have studied the Gallic wars. Despite that fact, I found it interesting to present the events focusing solely on the destruction, since most of the available literature is content to cite Caesar's figures while maintaining the possibility of uncertainty and exaggeration. Could the statement of Plutarch be true about one million people killed and another million taken captive? What considerations motivated Caesar to kill or, alternatively, to spare various people or ethnic groups? An objective is to answer these questions numerically; however, owing to the various incomplete and different variables, the results must also inevitably be malleable. Under the concept of destruction, I mean not only the people who were killed in wars, but also material damages, as well as the people who were enslaved. Furthermore, I investigated how Caesar's perception changed during the Gallic Wars, and where this perception was situated within the contemporary system of norms; therefore, the ancient way of thinking is also mentioned in connection with barbarians, human life, and destruction. Moreover, parallel with the above, I also took into consideration the changes within Roman politics, the shift in power relations, and the crisis of the republic; and in the light of these factors, I paid major attention to Cato's accusations and Caesar's goals and motives.

It can be stated that ancient authors in general exaggerated the extent of destruction, and the number of casualties was, in fact, in the magnitude of hundreds of thousands. The main goal was to consolidate and conquer Gaul and to forge political advantage; to this end, Caesar had to apply cruel means as well.

(Translated by Csenge Érsek)

Marsi Attila

Római eredetű szarmata kori fémtárgyak a gödöllői és az aszódi járás területéről

1. Témafelvetés

Dolgozatom célja, hogy bemutassa a gödöllői és az aszódi járás azon fémleleteit, amelyek ugyan a Római Birodalom műhelyeiben készültek az I. század és a IV. század első fele között, de valamilyen módon szarmata területre kerültek. Gyűjtésem bázisát a Ferenczy Múzeum leletei adják, amelyeket a múzeum kötelékében működő amatőr fémkeresősök gyűjtöttek össze. A leletanyag vizsgálatával lehetőségem nyílik új adatokkal szolgálni a térségre jellemző római-szarmata kapcsolatok kutatásához. Előrebocsátható, hogy a feldolgozott leletek főleg gazdasági-kereskedelmi folyamatokra nyitnak ablakot, de vannak olyan esetek is, amelyek ettől eltérő értelmezést indokolnak.

A régészettudomány számára régóta ellentmondásos kérdést jelentett a régészettel foglalkozó, nem szakmabeli civilek megítélése. Az vitán felül áll, hogy a lelőhelyeken roncsolásos feltárást végző, kontrollálatlan tevékenységük jelentős károkat okoz a szakma számára, legyen az fémkeresős kincskeresés vagy illegális feltáráss. A lelkes amatőrök azonban, amennyiben szabályozottan és szigorú kontroll alatt működnek, jelentősen hozzájárulhatnak egy-egy terület megismeréséhez. Az általam kutatott térség, a gödöllői és az aszódi járás területének egésze még ilyen módon sem vált átvizsgálhatóvá, viszont – fémkeresősök gyűjtési körének megfelelően – annak keleti része a Ferenczy Múzeum közösségi régészeti programjának köszönhetően megismerhető lett. Túl nagy terület ez ahhoz, hogy a múzeumok szakembereinek civil segítség

nélkül kapacitásuk legyen átfogó fémkeresős kutatásra. A fémkereső műszer nyújtotta előnyök szintén egyértelműek: semmilyen más módszerrel nem lehet hatékonyabban fellelni a földben rejlő fémtárgyakat, amelyek az egyéb nyersanyagból készült tárgyakhoz képest sokkal pontosabban meghatározhatóak (akár egy kisebb töredék alapján is), és a kinyerhető információk is sokrétűbbek a többi lelethez képest. A fémkeresős civilek tevékenysége tehát vizsgálhatóvá teszi egy kisebb régió fémanyagának azt a részét, ami egyébként valószínűleg soha sem válna a szakma számára elérhetővé.

Így van ez az általam kutatott aszódi és gödöllői járás esetében is, amely több szempontból is kiemelt fontosságú területen fekszik. A térség lankás dombokkal, völgyekkel tarkított. A dombhákat erdőségek borítják, a völgyekben patakok folynak, ami ideális feltételeket nyújtott a megtelepedéshez. A katonai felmérések adataival a mai térképet összevetve, látszik, hogy az elmúlt évszázadok során a terület nem sokat változott. A Duna–Tisza köze a betelepülők első hullámainak megérkezésétől kezdve szarmaták által lakott terület volt, amire az alább bemutatott leletek között is találunk bizonyítékot. Fontos az is, hogy a vidék a császárkorban többszörösen is határvonára volt, hiszen mind a római Pannonia provincia, mind a germán kvádok területe elérhető közelségben volt. Míg az előbbtől a Duna folyó jelentette a határt, addig az utóbbitól a IV. században kiépülő, ún. Csörsz-árok vonala választotta el a szarmatákat, aminek a nyomai a mai napig megfigyelhetők. Nem véletlen, hogy a térségben futott nyugatról kelet felé az Aquincumot Porolissummal összekötő katonai/kereskedelmi út vonal is. Várható volt tehát, hogy a leletanyagban is tükröződni fog a különböző kultúrák közötti interakció. Témánk szempontjából most a római kapcsolatok a fontosak, de a leletek alapján a germán hatás is igazolható, amiről a Tura–Galábas lelőhelyet bemutató résznél tesztek említést.

A terület kiválasztásánál a régészeti adottságok mellett egy kutatási tényező is nagy jelentőséggel bírt: az általam kijelölt két járást mélyrehatóan kutatták már a Magyar Régészeti Topográfia utolsó, 2012-ben kiadott, 11-es számú kötetének elkészítésekor, ami jó kiindulási alapot jelentett.

A kutatásom során összegyűjtött leletek előkerülési körülményei miatt minden esetben szórványokról van szó, az eredeti kontextusuk sajnos nem ismert, amit figyelembe kell venni, amikor a leletek alapján következtetésekbe akarunk bocsátkozni. A dolgozatomban emiatt elsősorban kvantitatív elemzési módszereket alkalmaztam. A tárgyak tipológiai, éremtani meghatározását elvégeztem, az adathalmaz alapján statisztikákat készítettem. Mivel az előbb említett Tura–Galábas lelőhely gazdag leletanyaga miatt több szempontú elemzést is lehetővé tesz, ezért annak bemutatására külön kitérek.

2. Kutatási helyzet

Kutatásom nem előzmények nélküli, tulajdonképpen egy nemzetközi szinten is létező kutatási szemléletbe illeszkedik bele. Több területen volt már hasonló gyűjtés, amelyek esetenként párhuzamba állíthatóak az én munkámmal. A *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum* címet viselő kiadványsorozat a különböző barbárok által lakott európai területek római importanyagát foglalja össze. A germaniai anyaggal Stephan Berke, Daniel Bérenger és Peter Ilisch foglalkozott, széleskörű gyűjtésükbe belefoglalták a legkülönbözőbb római eredetű tárgytipusokat.¹ A Kárpát-medencei szarmata *Barbaricum*ra vonatkozóan Vaday Andrea Jász-Nagykun-Szolnok megye területén végzett hasonló munkát.² A közelmúltban a különböző fémleletek, fémkeresős anyagok feldolgozásának egy egész tanulmányköteteket szenteltek.³

Ami a közösségi régészeti programot illeti, több múzeum is kísérletezik hasonló kezdeményezésekkel, még ha olyan szervezett programot nem is dolgoztak ki, mint amilyen a Ferenczy Múzeum rendelkezik. A régészek munkájába a bajai, kecskeméti, orosházi, pápai és ráckevei múzeum is bevonja az érdeklődőket. Persze a közösségi régészet egy igen tág fogalom, témánk szempontjából most a fémkeresős kutatások a lényegesek.

A környék átfogó kutatási projektjei közül kiemelhető a Magyar Régészeti Topográfia kötetsorozat (továbbiakban MRT) elkészítése, amelynek során az ország több régiója szisztematikus felmérésre került. Térségünk vizsgálatára a 2012-es, sorban a 11. kötet vállalkozott. Mivel mind közül ez a legújabb, a benne összefoglalt adatok a lehető legnaprakészebbek, egyetlen másik terület topográfiájához sem érhetőek el ennél frissebb kutatási eredmények. A fibuláknál sajnos sokszor a leírások nem elég pontosak ahhoz, hogy el lehessen dönteni, hogy római vagy barbár tárgyakról van-e szó. Egyes leletcsoportok esetében azonban (ezalatt értve a pontosan meghatározott *terra sigillata* töredékeket, érméket) el lehet fogadni a közölt információkat, mert ezeknél a topográfia elegendő adatot közöl az eredet tisztázásához. A topográfia szemléletmódjára jellemző, hogy többen, egységes szempontrendszer alapján végezték a munkát,

¹ Stephan Berke et al.: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Deutschland. 7: Land Nordrhein-Westfalen, Landesteile Westfalen und Lippe 7. Bonn 2009.

² Vaday Andrea: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai katalógusok 6. Szerk. Havassy Péter. Gyula 1998.

³ Fémek a földből. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19. Szerk. Bíró Gyöngyvér – Katona-Kiss Attila – Rózsa Zoltán. Orosháza 2018.; Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán. Szerk. Bálint Marianna – Szentpéteri József. Budapest–Hajdúböszörmény 2017.

terepbejárások mellett a múzeumokban lappangó leletek, levéltári anyagok, a helybeliek közlései mind felhasználásra kerültek. Összességében megállapítható, hogy az MRT adatai jó referenciaalapot nyújtanak. A kötethez mellékelt térkép az összes addig ismert császárkori lelőhelyet bemutatja. Ha rávetítjük azokat a lelőhelyeket, ahonnan mostanában a fémkeresősök római tárgyakat szolgáltattak be, akkor azt a képet kapjuk, hogy a lefedettség nem egyenletes (1. ábra). Az MRT által közölt, egymáshoz közel fekvő lelőhelyek egymástól jól el vannak különítve, és valószínűleg a fémkeresősök által bejárt lelőhelyek több szomszédos, feketével feltüntetett lelőhelyet lefednek. A fémkeresősök leletei a két járás keleti szegmensében sűrűsödnek, a legnyugatibb leletek Dány község határában kerültek elő.⁴ Ebből az következik, hogy a begyűjtött leletek alapján az adatokat nem lehet az egész térségre érvényesnek tekinteni, viszont ennek az adottságnak előnye is van: a járások keleti feléről sokkal realisabb kép rajzolható. Természetesen nem a topográfiai felmérés volt az egyetlen régészeti kutatás a környéken. Számunkra elsősorban azok az érdekesek, amelyek a tárgyalt lelőhelyek közvetlen környezetét érintik. Egy másik, ezúttal közvetlenül korszakunkat érintő kutatási terület a Csörsz-(Ördög)-árok vizsgálatát célzó projekt. Mivel a sáncárokrendszer egy része térségünkben futott, a kutatása nem csak az erődítés, hanem egyben a környék megismeréséhez is hozzájárult.⁵

Egy másik, alaposabban kutatott lelőhelycsoportot képviselnek a területen elszórtan előforduló szarmata kori halomsírok, amelyek közül néhányat már fel is tártak (Galgahévíz-Tatárhányások,⁶ Gödöllő, Vácszentlászló-Harminchányás, Isaszeg-Tatárhányás).⁷ Ezzel a témával Kulcsár Valéria foglalkozott behatóbban.⁸

Az M2-es, M3-as autópályák bővítése miatt nagy felületű feltárások is történtek a tárgyalt régióban, ezek anyaga viszont egyelőre nincs publikálva. Számolni lehet kisebb, főleg leletmentő feltárásokkal is (pl. sírlelet Tura-Galábos u. 2. lelőhelyről⁹). Az adataim értelmezéséhez fontos lenne, hogy ásatásról származó, tehát kontextussal bíró leletekkel is összevethetőek legyenek.

⁴ Dány-Üszövolgy

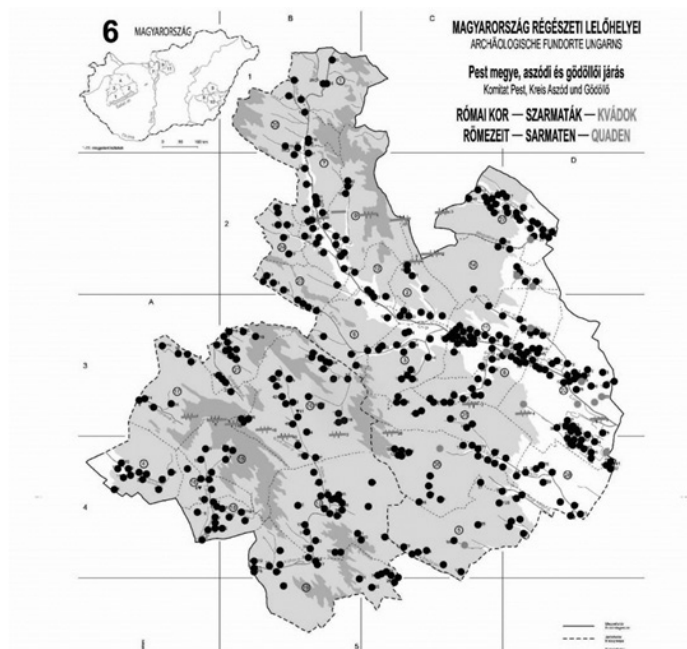
⁵ a térségre vonatkozóan: *Dinnyés István*: A jazig-szarmaták és a kvádok régészeti emlékei Pest-megyében. In: Pest megye monográfiája I/1. A kezdetektől a honfoglalásig. Pest megye régészeti emlékei. Szerk. Fancsalszky Gábor. Budapest 2007. 351–386.

⁶ Pest Megye Régészeti Topográfiája. 3. Az aszói és a gödöllői járás. (Magyarország régészeti topográfiája 11.) Szerk. Dinnyés István – Kóvári Klára – Kvassay Judit. Bp. 2012. (a továbbiakban PMRT) 177–188.

⁷ PMRT 310–312. 13/17.

⁸ *Kulcsár Valéria*: A szarmata temetkezési rítus néhány jellegzetessége. A halmos temetők. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85. 2. (1991) 17–28.

⁹ *Kulcsár Valéria*: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Aszód 1998. 139.

1. ábra¹⁰

Ami a *Barbaricum* fémkeresős anyagának feldolgozását illeti, Sóskuti Kornél végzett hasonló kutatásokat. A nagy területű feltárások megkezdése előtt egyre többször végeznek műszeres terepbejárásokat, a szerző ezekkel a fémleletekkel foglalkozott.¹¹ Orosháza határából például egy (feltehetően) római kori mérleget publikált.¹²

¹⁰ Az MRT-ben közzétett lelőhelyek feketével, a dolgozatomban szereplő lelőhelyek szürkével jelölve. Az MRT 6. számú melléklete a szerző által kiegészítve. A tanulmányban található egyéb, forrásmegjelölés nélküli ábrák a szerző munkái.

¹¹ 1. Kecskemét, Galambos III., RL. 05; 2. Makó, Innenső-Jángor II. Homokbánya 3; 3. Nemesnádudvar, Hajósi úti-dűlő II., M9, 10. 4. Óföldséak-Ürmös, M43, 9. – *Sóskuti Kornél*: Miért nincs a szarmata telepeken fém? In: Saulusból Paulus i. m. 203–222.

¹² *Sóskuti Kornél*: Római kori „resztl” – avagy, mit adtak nekünk a rómaiak? – Római mérleg Orosháza határából. In: Fémek a földből i. m. 32–36.

3. A Ferenczy Múzeum régészeti programja

A kutatásom során felhasznált leletek a Ferenczy Múzeum gyűjteményébe kizárólag amatőr múzeumbarát fémkeresősök jóvoltából kerültek be. Manapság az ún. „közösségi régészet” egyre nagyobb népszerűségnek örvend, célszerű tehát tisztában lenni a benne rejlő lehetőségekkel és korlátokkal.

A fémkeresős kutatást a törvény rendkívül szigorúan szabályozza, hiszen rengeteg lelet tűnik el az illegális kincskeresők miatt a régészettudomány látóköréből, sok lelet pedig külföldre kerül. A különböző múzeumok eltérő stratégiákat alkalmaznak a károk csökkentésére, egységes megállapodás nem született, amit az említett jogi nehézségek is akadályoznak, illetve az is, hogy a fémkeresősöknek nem létezik hivatalos érdekképviselője. A Ferenczy Múzeum álláspontja szerint a konfliktus az elzárkózás helyett kompromisszumok útján enyhíthető, ezért hirdette meg a „közösségi régészet” programot, amelynek fő szervezője Rácz Tibor Ákos. A törvények az elmúlt időszakban nem enyhültek, hanem tovább szigorodtak, ami megnehezíti a laikusok régészeti célú tevékenységeibe jogszerű módon történő bevonását. Természetesen itt nem azokról van szó, akik életvitelszerűen, anyagi haszonszerzés céljából fosztogatták a lelőhelyeket. Az intézmény szerződést köt a kompromisszumokra kész amatőrökkel, tevékenységükért a továbbiakban a múzeum felel. Ilyen módon az egyébként illegális tevékenységet folytató egyének által okozott kár mérsékelhető. Az intézmény azonban komoly követelményeket támaszt a kötelékükbe lépő fémkeresősökkel szemben. Rácz Tibor Ákos szavai szerint: *„az együttműködés alapvető feltétele, hogy a fémkeresős csak hatósági egyeztetéssel végez terepi kutatást, elhatárolódik a megtalált műtárgyak magángyűjteményekbe kerülésétől és illegális kereskedelmétől, a megtalált leleteket beszolgáltatja a múzeumnak és a lelőköri körülményekre vonatkozó információkat megosztja az illetékes szakemberekkel.”*¹³ Fontos feltétel például, hogy minden előkerülő lelet koordinátáit GPS segítségével el kell menteni, hogy később a tárgy lelőhelye visszaazonosítható legyen — ennek köszönhetően az általam feldolgozott leletek is (néhány kivételtől eltekintve) rendelkeznek bemért koordinátákkal. A szerződés megkötését további feltételekkel is szabályozzák: *„Szerződéshez az juthat, aki két évig következetesen részt vesz régészeti topográfiai programunkban, valamint ezzel párhuzamosan intézményünk feltárásain és kulturális rendezvényein.”* A jelentkezést követő első évben a fémkeresős a műszert semmilyen formában nem használhatja, önálló kutatást is csak a két év letelte után végezhet. Ha bármiféle kétely merül fel a tevékenysége szabályszerűségével

¹³ Rácz Tibor Ákos: Fémkeresősök a múzeum kötelékében. Közösségi régészeti modell építése Pest-megyében. Magyar Régészet 2017 ősz. 2.

kapcsolatban, akkor az együttműködést felfüggesztik. A múzeumbarát fémkeresősök bejelentik a fentiekén kívül a tudomásukra jutott illegálisan működő régészeti tevékenységet is.¹⁴ 2017-ben 60 embert foglalkoztattak, 802 db érmét vettek gyarapodási naplóba, 150 új lelőhelyet azonosítottak. Azóta ezek a számok folyamatosan növekednek. Az eddigi eredmények alapján a program sikeresnek mondható, ráadásul a fémkeresősök által beszolgáltatott leletek nélkül az én dolgozatom sem születhetett volna meg ilyen formában.

4. A leletek áttekintése

A fémkeresős program hatékonyságát a rendelkezésemre bocsátott leletek is igazolják. Anyaggyűjtésem során a Ferenczy Múzeum raktárából összesen 73 db témánk szempontjából releváns tárgyat sikerült összegyűjtenem. A feldolgozott anyag nagyobbik része érme (53 db). Pénzekből az MRT adatai szerint korábban csak 40 db volt ismert a vizsgált területről. Nem kevés (22 db) fibulát sikerült feldolgoznom, ami a korábbi mennyiséghez képest (13 db) szintén jelentős előrelépést jelent, ez is a rendszer működőképességét bizonyítja. A fenti két fő leletcsoport mellett egy unikális római áttört díszű *phalera* is előkerült (Kat. 23, IV.23. tábla), amelyet az „egyéb” kategóriába soroltam.

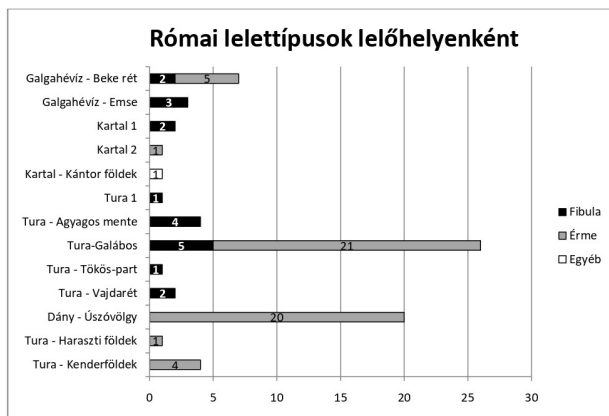
A leletekből szórvány voltukból adódóan szinte csak olyan információkat lehet kinyerni, amelyeket önmagukban hordoznak. A dokumentált földrajzi koordináták ehhez képest még egy kiegészítő információt jelentenek. Ezeket a leleteket megtalálók GPS segítségével rögzítették, EOVS vagy WGS84 rendszerben, ami szinte minden tárgy esetében elérhető volt. Az így rögzített adatokat a múzeum össze tudja hangolni az ismert lelőhelyek adatbázisával. Ha a koordináták már ismert lelőhelyre mutatnak, akkor az új lelet a már meglévő ismereteinket gyarapítja. Sokszor össze lehet egyeztetni az új információkat az MRT adataival is, amit szükség esetén el is végeztem. Négy olyan tárgy is előkerült, amelyek eddig ismeretlen lelőhelyhez kötődnek. Ezeket, mivel még nem rendeltek hozzá hivatalos lelőhelyeket, a katalógusban az adott település nevével és egy sorszámmal jelölöm (például Kartal 2). Fontos, hogy a GPS koordináták ilyen esetekben is elérhetőek. Annál a lelőhelynél, ahol ezt sok lelet előkerülése indokolja, szóródási térképeket is készítettem (Tura-Galábas).

A leletek állapota igencsak eltérő volt. Többségük restaurálatlan és leltározatlan, kisebb részük leltározva van ugyan, de nincs restaurálva. Szakszerű helyreállításra csak az anyag kis hányadánál került sor. A leletek állaga

¹⁴ Rácz T. Á.: Fémkeresősök a múzeum kötelékében i.m. 3.

a munkámat számottevően csak az érméknél nehezítette, a fibuláknál a díszítéssel kapcsolatos részletek elvesztésével kell csak számolni, ami a tipológiai besorolásnál kisebb jelentőséggel bír.

Ami a leletek számának lelőhelyenként megoszlását illeti, a kép egyáltalán nem tekinthető homogénnek (2. ábra). Megfigyelhető, hogy római fibula több helyről (8 lelőhely) került elő, mint érme (5 lelőhely), viszont minden olyan esetben, ahol pénz is előfordult, valamilyen okból mindig több volt belőle, mint fibulából. A jelenség okának megfejtése további kutatást igényel, hasonló mintázat megfigyelésére nem találtam sehol sem adatot.

2. ábra

Az időrend kérdése minden tárgy esetében problematikus. Leletösszefüggés híján nem lehetséges egy adott leletről megmondani, hogy mikor kerülhetett földbe. A tárgyat tipológiai/éremtani kategóriákba sorolva viszont meg lehet állapítani az egy-egy típusra jellemző elterjedési időszakot. Itt azonban felvetődik a „többszörös keltezés” problematikája. Meg lehet egyrészt határozni, hogy egy adott tárgyat mikor készítették el. A gyártás után a tárgy egy időt római területen töltött (kérdéses, hogy mennyit), majd szarmata vidékre jutott. Tulajdonképpen ez az az időpont, amelynek meghatározása a gazdasági kapcsolatok elemzésénél mind közül a legfontosabb lenne. A barbárok ez után hosszú ideig használhatták, örökíthették a tárgyakat, mígnem végül földbe kerültek. Ezeket mind figyelembe kell venni a leletek keltezésénél! Ahol ezzel kapcsolatban további adatok érhetőek el, ott arra az adott helyen ki fogok térni.

A következőkben áttérek a különböző lelettípusok részletes elemzésére.

5. Fibulák

A dolgozatom első kiértékelésre kerülő leletcsoportját a fibulák alkotják. Összesen 20 db római (és két, mostani témánk szempontjából nem annyira fontos, de mégis említésre méltó germán) ruhakapcsoló tű került elő, amelyek további tipológiai csoportokra oszlanak. Dolgozati anyagomban több fibulátípus is képviselte magát. Ha a fibulák számának lelőhelyenkénti megoszlására tekintünk (3. ábra), akkor megállapítható, hogy a lelőhelyeken jelentős különbségek tapasztalhatók a fibulák gyakoriságának szempontjából legkiemelkedőbb Tura-Galábos, ahol 5 db római fibula került napvilágra.

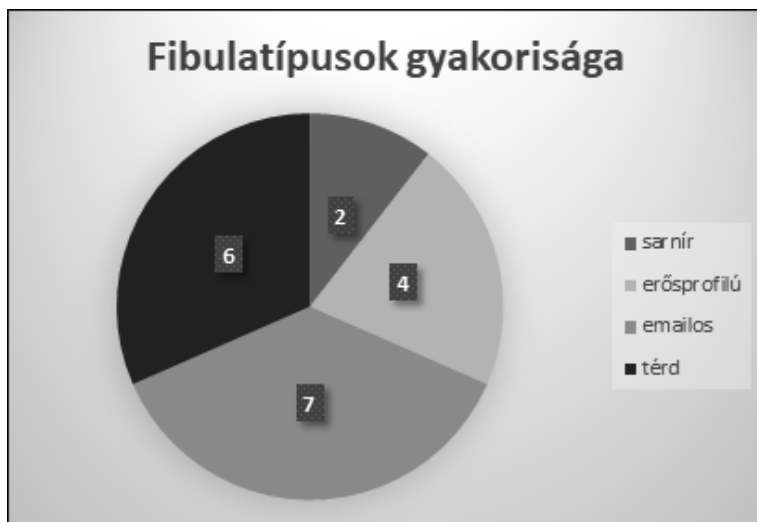
3. ábra

Szerencsére a fibulák tipológiai meghatározásához bőséges szakirodalom érhető el. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek mindig egy-egy térség anyagát dolgozzák fel, és ez alapján igyekeznek birodalmi léptékű tendenciákat megfigyelni. A provinciális régészettel foglalkozó kutatók publikációiban mindig felvetődik az igény, hogy az általánosítás helyett inkább a regionális különbségekre kellene hangsúlyt fektetni, hiszen a Római Birodalom minden területére biztosan nem érvényesíthetők ugyanolyan mértékben a megfigyelt jelenségek. Ráadásul esetünkben még nagyobb fenntartásokkal kell kezelnünk ezeket az adatokat, hiszen elképzelhető, hogy barbár területeken még nagyobb különbségeket kell számításba venni. Különösen igaz ez a kronológiai problémákkal kapcsolatban, hiszen a gyártási centrumoktól távolodva vélhetően egyre nagyobb az időeltolódás.

Mindenesetre az biztosan megállapítható, hogy olyan fibulák váltak kutatásaim során ismertté, amelyek a Római Birodalom területén az 1. századtól

a 3. századig voltak divatosak. Az ezt követő időszak fibuláinak a hiánya régészeti és kutatásbeli magyarázatokkal is értelmezhető. Lehetséges, hogy az új szarmata típusok (oldalt és aláhajtott lábú fibulák) kiszorították a birodalmi árut. Elképzelhető az is, hogy a tipológia kiforratlansága miatt nem lehet egyelőre a római és barbár fibulákat egymástól elkülöníteni, hiszen az oldalt hajtott és aláhajtott lábú fibulák római területekről is érkezhettek. A késő római fibulák hiányára a szakirodalomban is felhívják a figyelmet,¹⁵ tehát nem egyedülálló jelenségről van szó. Késő római hatásra utal azonban az a hagymagombos fibula (Kat. 10.), amelyik durva kidolgozottsága miatt minden bizonnyal barbár utánzatként és nem római tárgyként értékelhető.

Ha a római fibulák típusok szerinti megoszlását szemléljük, egyik forma sem tekinthető egyeduralkodónak (4. ábra). 2 db sarnírfibulát, 4 db erőspröfilű, 7 db emailos és 6 db térdfibulát sikerült összegyűjtenem. Mindez azt is jelenti, hogy a rendelkezésre álló anyag alapján egy korszak sem emelhető ki a fibulakereskedelem szempontjából. A következőkben a ruhakapcsoló tűk egyes csoportjait fogom részletekbe menően bemutatni. A típusok többé-kevésbé időrendi sorrendben követik egymást.

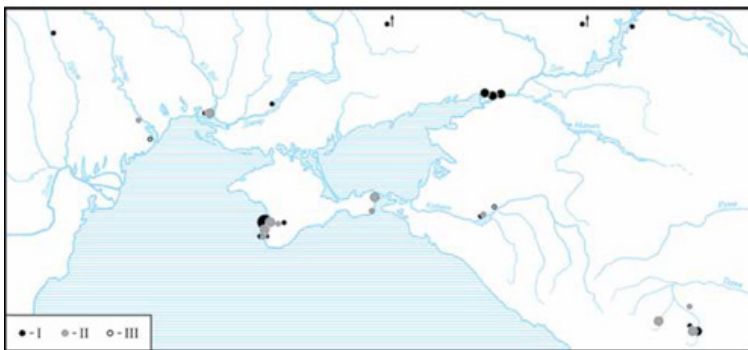
4. ábra

¹⁵ Vaday Andrea: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az alföldön. Gyulai katalógusok 6. Szerk.: Havassy Péter. Gyula 1998, 134.

5.1. Sarnírfibulák

Dolgozatom egyik fontos leletcsoportját alkotják a sarnírfibulák. Az elnevezés a német *Scharnierfibel* magyarítása, az angol szakirodalomban *hod hill* fibulaként szerepel. Egy olyan korai típusról van szó, amelyre a hüvelycsuklós túszerkezet, valamint horizontális és/vagy vertikális „szelvényezettség” jellemző. Felületük valószínűleg cinkezt/ónozott volt, de a kopás miatt annak sokszor csak csekély maradványai figyelhetők meg a tárgyak felszínén. Formailag nagyon változatos típusról van szó, az egyes leletek esetében tökéletes párhuzam fellelése emiatt igen nehéz.

Az új leletek jelentőségét növeli, hogy eddig csupán három ilyen tárgyról¹⁶ volt tudomása a szakmának. Ezt további két példánnyal tudtam kiegészíteni, ami jelentős előrelépés. A sarnírfibulákat nagyon koránra, az 1. századra keltezik, fő elterjedési területük a nyugati provinciák. Ez problémássá teszi a tárgy Kárpát-medencei megjelenésének értékelését.

5. ábra – A sarnírfibulák pontus-vidéki elterjedését a fekete pontok jelzik.
Виктор Валерьевич Кротоков: *Фибулы сарматской эпохи*. т. 269, Рс.

Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria elveti annak a lehetőségét, hogy a frissen beköltözött szarmaták ennyire távoli nyugati területekkel is kapcsolatban álltak volna. Két forgatókönyvet valószínűsítene: vagy délről, a Balkán felől jutották hozzá, vagy a keleti szállásterületükről hozták magukkal a tárgyakat,¹⁷ ahol szintén észlelhető leletsűrűsödés (5. ábra).

¹⁶ Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” Egy elfelejtett nép, a szarmaták. Szeged 2018. 218.

¹⁷ Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” i. m. 219.

Vaday Andrea még azt is felvetette, hogy a fibulák kvád közvetítéssel érkezhettek a szarmatákhoz.¹⁸ Az új tárgyak talán közelebb tudnak vinni bennünket a kérdés tisztázásához.

A két fibula (Kat. 6.; I.6. tábla, Kat. 15.; III.15. tábla) mind tipológiai, mind pedig kronológiai szempontból eltér egymástól, elterjedési területük azonban megegyezik. A Kat. 6-os számú példány (Kovrig VI. = Riha 5.7.6 = Feugére 23d1 = Kropotov 13.7.) a kettő közül a korábbi, a szakirodalomban az első század első felétől (Tiberius-kor) a század második–harmadik negyedéig keltezik.¹⁹ Kovrig Ilona megjegyzi, hogy Pannoniában az I. század első fele után nem ismert, addig is csak szórványosan. Előfordulását Pannonia megszállásának időszakához köti.²⁰ Ha ezt elfogadjuk, akkor a pannoniai eredet lehetősége nagyon csekély, mert nem valószínű, hogy az 1. század elején az éppen beköltöző jazigok azonnal hozzá tudtak volna férni ilyen ritka áruhoz. A tárgy egyik közelebbi párhuzama a Birodalom területéről Kaiseraugstban került elő,²¹ amit az egyéb leletek alapján az 1. század harmadik negyedére kelteztek. Nagyon jó analógia a mezőcsáti fibula, amely egyike az eddig ismert három, szarmata területről származó leletnek. Bár ez talán még nem kellő bizonyíték, de az erős hasonlóság közös eredetet sugallhat.

A másik fibula (Kat. 16.; III.15. tábla) a csoport egy későbbi képviselője, teljes kengyelén vertikális bordázottság fut végig, kielégítő párhuzamát nem találtam. Kovrig Ilona szerint a típus már Claudius császár uralkodásától előfordul, de használatának csúcspontja az 1. század utolsó harmada, és a 2. század első feléig előfordul.²² A két típust tehát kronológiailag el lehet választani egymástól, lényegében egymást követik időben. Könnyen lehet, hogy a 16-os számú fibula (Riha 5.6 = Faugére 23d2 = Genceva 14b = Kropotov 13.6) már a későbbi lelethorizonthoz tartozik, és nem is függ össze a másik példánnyal.

Az új adatok fényében érdemes újra megvizsgálni a sarnírfibulák eredetére vonatkozó különböző elméleteket. Vaday Andrea elképzelése, amely szerint

¹⁸ *Andrea Vaday*: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezőcsát-Hörsögsös. *Antaeus. Mitteilung des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12/13. (1982/83) 167–188., 177.

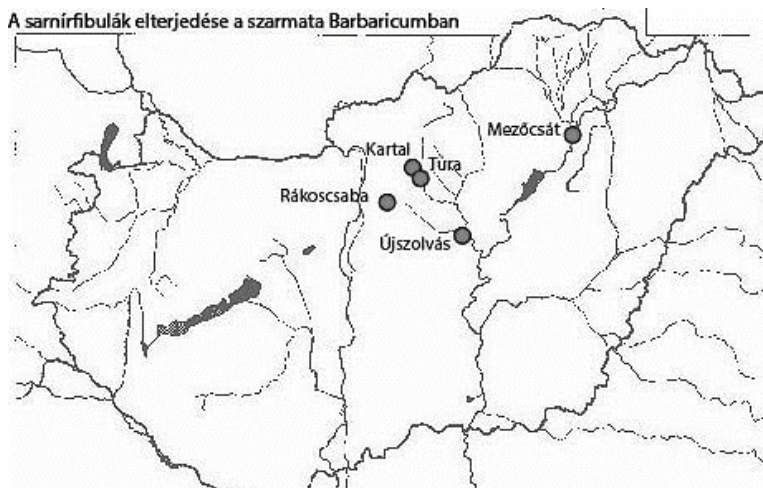
¹⁹ *Виктор Валерьевич Крпотов*: Фибулы сарматской эпохи. Национальная академия наук Украины, Институт археологии. Изд. АДЕФ-Украина. Киев 2010. 267–268.; *M. Michel Feugère*: Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du ve s. ap. J.-C. Paris 1985. 331–335.

²⁰ *Kovrig Ilona*: A császárkori fibulák fő formái Pannóniában. *Die Haupttypen des Kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*. Bp. 1937. 14.

²¹ *Emilie Riha*: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Augst 1979. 131. Kat. 896.

²² *Kovrig I.*: A császárkori fibulák i.m. 219.

nyugatról, kvád közvetítéssel juthatott el a szarmatákhoz, véleményem szerint kizárható. Titus Kolnik gyűjtése, amely az addig ismert összes szlovákiai kvád temetkezést felsorakoztatta, mindössze két darab ilyen fibulát tudott felmutatni.²³

6. ábra

Ami a keleti eredet lehetőségét illeti, fontos lenne a sarnírfibulák nyugati és keleti csoportját tipológiailag egyértelműen szétválasztani, illetve pontos párhuzamokat kellene találni. Amíg ez nem történik meg, addig pusztán kizárásos alapon, jobb lehetőség híján feltételezhetjük a tárgyak keleti vagy akár balkáni eredetét.²⁴ A későbbi fibulánál felvetődik, hogy akár nyugatról is érkezhetett, mert ebben az időszakban kezdenek más nyugati típusú fibulák (emailos fibulák) is fokozatosan megjelenni. A nyugati eredeztetés kizárása egyébként olyan szempontból is megkérdőjelezhető, hogy bizonyos leletegyüttesek már ebben a korai időszakban igen távoli kapcsolatokról árulkodnak. Példaként említeném a vereasegyházi női sírt, amelyből dák területekről származó *torques*, elbai germán karperec és dalmáciai *aucissa* fibula került elő.²⁵ A sír megásása

²³ Titus Kolnik: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Teil 1. Bratislava 1980.

²⁴ Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” i. m. 219.

²⁵ Károly Mesterházy: Frühsarmatenzeitlicher Grabfund aus Vereasegyház – Kora szarmata kori sírlelet Vereasegyházról. Folia Archaeologica 37. (1986) 161.

a 2. század elejére tehető, ami megegyezik a témánk szempontjából érdekes időszakkal. Ennek ellenére nem tartom valószínűnek, hogy a sarnírfibulák a nyugati provinciákból érkeztek volna.

Ha a leletek elterjedési térképére tekintünk (6. ábra), akkor azt látjuk, hogy a tárgyak szóródása a Duna–Tisza közének északi részére korlátozódik. Ez a régió megegyezik az 1. század legvégére, 2. század elejére keltezett ún. „első szarmata aranyhorizont” területével.²⁶ A leletek korai keltezésük, földrajzi elterjedésük, valamint a sírból előkerült példányok esetében egyéb kísérőleletek²⁷ miatt egyértelműen összefüggésbe hozhatók vele. Az északi terület szerepére az aranyhorizont kapcsán Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria hívja fel egy rövid mondat erejéig a figyelmet: az ottani leletsűrűsödés talán a szarmaták észak felől történő betelepődését igazolhatja, bár ez önmagában nem tekinthető kellő bizonyítéknak.²⁸

Összefoglalva a fentieket: a sarnírfibulák a szarmaták legkorábbi (de nem biztos, hogy Kárpát-medencei) rómaiakkal fennálló kapcsolatait bizonyítják, és szervesen összefüggenek az aranyhorizont leleteivel. Itteni megjelenésük kis számuk miatt nem magyarázható kereskedelemmel, valószínűleg egyének vándorlásával vagy személyes kapcsolatok révén kerültek a *Barbaricum*-ba. Az eredet kérdése egyelőre nem válaszolható meg egyértelműen.

5.2. Erősprofilú fibulák

A korai, 1–2. századi fibulák közül az erősprofilú fibulák számítanak mind a dunai provinciákban, mind a környező *Barbaricum*-ban a leggyakoribb típusnak. Ezek olyan, egy-, vagy kéttagú, fedlappal vagy anélkül gyártott fibulák, amelyeknek kengyelén és tűtartóján egy gomb található. A szarmatáknál a 2. század elejétől jelentek meg,²⁹ ami azért is érdekes, mert a kvádoknál már az 1. századi leletösszefüggésekben is tömeges a megjelenésük, ilyen módon

²⁶ Kőhegyi Mihály: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. Frühsarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 63.(1984) 18–19.; Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Az első szarmaták az Alföldön. Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglалásról. A Nyíregyházi Jóna András Múzeum évkönyve 48. (2006) 213–219.; Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent” i. m. 193.

²⁷ Pl.: Mezőcsát-Höröcsögös aranyleletei (Vaday, Andrea: Das Gräberfeld der Jazyges Metanastae in Mezőcsát-Höröcsögös. Antaeus. Mitteilung des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 12/13. (1982/83) 83–177.)

²⁸ Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent” i. m. 199.

²⁹ Istvánovits E. – Kulcsár V.: „Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent” i. m. 199.

a típus a római–barbár kapcsolatok megindulását jelzi. Egyetértek Vaday Andreának azzal a megállapításával, hogy ez az első olyan fibulacsoport, amely már valóban kereskedelmi tömegáruként, és nem egyéb módon (ajándék, zsákmány, személyes kapcsolatok) érkezett a barbárokhoz.³⁰ Összesen négy fibulát soroltam ebbe a kategóriába (Kat. 1., 12., 18., 21.).

A Kat. 1-es (I.1 tábla) és 12-es példánya (II.12. tábla) tipológiailag megegyezik (Riha 2.9.2 = Sáró 4.1.a). Kronológiailag ezek a legkorábbiak, római területen már a késői Augustus–Tiberius korban megjelentek, és a Flavius korig továbbéltek. Elterjedésük nagyon széleskörű volt, a pannoniai–noricumi térség mellett a Rajna-vidéken, keleten pedig a Fekete-tengerig előfordultak.³¹ Ebben a nagyon korai periódusban a pannoniai eredet tartható a legvalószínűbbnek.

A Kat. 21-es lelet (IV.21. tábla) kengyelkialakítása már kissé a trombitafibulák felé mutat (Sáró IV.2.a.1). Elterjedési területe az előbbtől egy kicsit eltér: germán területeken, Noricumban, Daciában fordul elő sűrűbben, ezen kívül Pannonia északi és délnyugati részén jellemző. Időrendileg valamivel későbbi, az 1–2. század időszakára jellemző.³²

Az egyik lelet (Kat. 18.; III.18. tábla) az erősprofilú fibulák egyik többé-kevésbé önálló csoportjához, a trombitafibulákhoz tartozik (Almgren 85.), ami kifejezetten a dunai tartományokra, főleg Pannonia térségére jellemző, és szintén az 1–2. századra keltezhető.³³

A fibulák méretéről elmondható, hogy mind a kisebb (a legkisebb 33 mm), mind a nagyobb (a legnagyobb 57 mm) kategória előfordul – valószínűleg különböző finomságú anyag rögzítésére szolgálhattak.

Vaday Andrea a rómaiak és a szarmaták közötti kapcsolatokat aszerint osztotta különböző fázisokra, hogy mely római területekkel kereskedtek intenzívebben az adott korszakban. Az erősprofilú fibulák ez alapján egyértelműen az első, ún. „provinciális” periódushoz tartoznak, amikor a szarmaták a távolabbi tartományokkal még nem, hanem főleg a szomszédos területekkel álltak szoros (kereskedelmi) kapcsolatban.³⁴

³⁰ Vaday Andrea: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Jazigok, roxolánok, alánok. i. m. 134.

³¹ Sáró Csilla: Kora császárkori fibulák a Wosinsky Mór Megyei Múzeum gyűjteményéből. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 36. (2014) 163.

³² Sáró Cs.: Kora császárkori fibulák i. m. 166.

³³ Oscar Almgren: Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen. Leipzig 1923. 44.

³⁴ Vaday A.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok i. m. 125–126.

Itt fel szeretném hívni a figyelmet a *barbaricum*i erősprofilú fibulák kutatásának egyik buktatójára. Tiszaföldvár-Téglagyár lelőhelyen olyan barbár műhelyt tártak fel, ahol ilyen tárgyakat (is) készítettek,³⁵ ami azt jelenti, hogy óvatosan kell eljárunk, amikor a fibulák eredetét kutatjuk, hiszen lehet, hogy néhány esetben szarmata készítésű tárgyakról van szó. Ilyenkor azt érdemes figyelembe venni, hogy – mivel az ott feltárt öntőformákon nem volt gázelvezető nyílás – a késztermékek sokszor öntéshibásak lettek.³⁶ Ennek figyelembe vétele segít az esetleges nem római eredetű tárgyak kiszűrésében. Az általam feldolgozott példányok esetében azonban mindig jó minőségű tárgyakról, tehát bizonyára tényleg provinciális termékekről van szó.

5.3. Térdfibulák

A térdfibulák az előbbinél valamivel későbbi, de szintén gyakori típust jelentenek. Fő jellegzetessége a típusnak, hogy a tűtartó után élesen, „térszerűen” megtörik. Római területekre vonatkozóan a 2–3. századi datálás az elfogadott. Az imént említett lelőhelyen (Tiszaföldvár-Téglagyár) térdfibula készítés is folyt,³⁷ tehát értelmezésükkor szintén óvatosan kell eljárni. A típus tipológiai-időrendi elemzésével Merczi Mónika foglalkozott nagyon mélyrehatóan.³⁸

Dolgozatomhoz hat ilyen leletet gyűjtöttem össze (Kat. 5., 11., 16., 17., 20., 22.). Az 5-ös számú fibula (I.5. tábla; Merczi 3) Pannoniára, Felső-Moesiára, Noricumra és a *Barbaricum*ra jellemző.³⁹

A 11-es számú (II.11. tábla; Merczi B21) ezzel szemben főleg Daciában és Moesiában fordul elő, fő elterjedési területének tehát ez a régió tekinthető. A szerző ezen kívül Északnyugat-Pannoniát emeli ki (a szarmata *Barbaricum* mellett!) mint fontosabb előfordulási körzetet.⁴⁰ Úgy gondolom, hogy bizonyos formai jegyek alapján (nem ívelt, ugyanakkor gyorsan elkeskenyedő kengyel) a típus ezen példánya nem pannoniái eredetű. Ez arra utal, hogy az általam vizsgált terület a közeli provincia mellett egyéb szomszédos tartományokkal is kapcsolatban volt.

³⁵ Schwarcz Dávid: Szarmata fémművesség a tiszaföldvár-téglagyári temető 84. sírjában található ékszerek tükrében. In: Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak XIX. Konferenciája. Szerk. Tomka Péter. Győr 2011. 132.

³⁶ Schwarcz D.: Szarmata fémművesség i. m. 59. 16. lábjegyzet.

³⁷ Schwarcz D.: Szarmata fémművesség i. m. 130. Abb. 6.

³⁸ Merczi Mónika: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. Komárom-Esztergom megyei múzeumok közleményei 17. (2011) 7–80.

³⁹ Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. i. m. 33–34.

⁴⁰ Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. i. m. 47–48.

A Kat. 16-os fibula (III.16. tábla; Merczi B4) viszont pannoniai, (esetleg felső moesia) eredetű.⁴¹ A 17-es (III.17. tábla) és a 20-as (IV.20. tábla) tipológiailag megegyezik, mert a félkörös fedlapjukhoz a kengyel közvetlenül kapcsolódik (Merczi B1),⁴² ennek ellenére a két fibula több téren is jelentősen eltér egymástól. A 17-es oldalnézetben Salakú, felülnézetben ívelt kengyelével tipikus pannoniai-noricumi forma. A 20-as meghatározása ezzel szemben jóval problémásabb, amihez az is nagyban hozzájárul, hogy a tárgy töredékes, a kengyel tűtartó felé eső része hiányzik. A kengyel itt, amennyire a töredékesség mellett megfigyelhető, egyáltalán nem ívelt, a tűtartó felé keskenyedik. Ez a forma a germaniai-raetiai területek jellemző alakja, de azok ennél a példánynál (a hiányos kengyelt is figyelembe véve) jóval nagyobbak, a 3,5–4,5 cm-es mérettartományhoz tartoznak. A többi provinciát morfológiai alapon lehet kizárni, ezért úgy gondolom, hogy egy szokatlanul kis méretű, germaniai-raetiai típusú térdfibulával van dolgunk, ami igencsak különlegesnek mondható. Végezetül a 22-es katalógusszámú (IV.22. tábla; Merczi B2) noricumi, pannoniai vagy felső moesia eredetű lelet.

A gyűjtésben szereplő példányokról elmondható, hogy összességében mind tipológiailag, mind eredet szempontjából igen változatosak. A 20-as raetiai-germaniai példányon kívül a környező provinciák területéről származnak, ami azt mutatja, hogy a fibulakereskedelem tekintetében még ebben a későbbi – Vaday Andrea szavaival – „birodalmi” gazdasági fázisban is számolhatunk a szomszédos területekkel folytatott árucserével.⁴³

5.4. Emailos fibulák

Az emailos, azaz üvegpasztával díszített fibulák a 2–3. századi lelethorizont igen jellegzetes képviselői. Formailag változatosak, jól tipologizálhatóak, gyártási körzetük, datálásuk sokszor igen pontosan megállapítható. Időrendi szempontból – Bercz Katalin szerint – a lapfibulák az ívfibulákat követik, ezen az alapon az általam feldolgozott anyag is szétválasztható. A korábbi ívfibulák közé két példányt (Kat. 2., Kat. 3.), a későbbi lapfibulák közé pedig ötöt (Kat. 4., Kat. 7., Kat. 8., Kat. 10., Kat. 14.) soroltam.

A Kat. 2-es lelet (I.2. tábla; Bercz IA/12a2) kontextusból származó párhuzamai alapján a 2. századra keltezhető,⁴⁴ és feltehetően a Rajna-vidékről

⁴¹ Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. i. m. 34–36.

⁴² Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. i. m. 29–31.

⁴³ Vaday A.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok i. m. 125–126.

⁴⁴ Bercz Katalin: Aucissa és emailos fibulák Pannoniában és a szomszédos Barbaricumban. Bp. 2008. 104–105.

származik.⁴⁵ Fellelhető azonban egy analógiája az egyházfai kora császárkori kvád temetőből is,⁴⁶ tehát a típus igazoltan előfordul ebben az időszakban más barbár területeken is.

A 3-as számú ívfibula (I.3. tábla, Berecz IB/3a1) időbeli elterjedése kicsit szűkebb: az 1. század végétől a 2. század közepéig kelteznek, tehát a későbbi datálás (Kat. 15.) sarnírfibulával körülbelül azonos időszakban készülhetett. A fő műhelykörzetét Galliában sejtik.⁴⁷

A lapfibulák közül a ló alakú fibulát (Kat. 14.) leszámítva mindegyik korongfibula, vagy annak egy módosulata (Kat. 4.). Az előbbi tárgy (III.14. tábla; Feugere 29a/10a = Berecz IIC/8a = Riha 7.25.) galliai termék és a 2. század során volt római területeken divatos.⁴⁸ A korongfibulák közül kettő tipológiailag egyezik (Kat. 4.; I.4. tábla, Kat. 7.; II.7. tábla), ezek olyan korongfibulák, amelyekben körben pontsorozatot alkot a kilátszó bronz alapanyag, illetve belsejében egy megnyúlt, téglalapos képződmény látható. Ez utóbbi megoldás nem a korong, hanem a pelta alakú fibulák jellemzője.⁴⁹ Mindenképpen nagyon ritka típusokról lehet szó, hiszen bár Berecz Katalin a pannoniai-*barbaricum*i térségből 689 db leletet gyűjtött össze,⁵⁰ ám egy olyan sincs közöttük, amelyre ez a tulajdonság jellemző lenne. Egyedül Exner gyűjtésében⁵¹ találtam olyan fibulát, amelynél körkörös pontsor és központi hosszúkás képlet (itt kereszt) figyelhető meg (Exner III.22.). Három ilyen tárgy Saalburgból származik, egy pedig Rittersdorfból, de a szerző keltezési és műhelykérdésekre nem tér ki. Ennél közelebbi párhuzamot sehol nem találtam (olyat, ahol nem kereszt, hanem téglalap áll a középpontban). Ezért is nagyon érdekes, hogy gyűjtésemben mindjárt két ilyen darab is előfordul, ráadásul különböző (de egymáshoz közeli) lelőhelyekről. Keltezéséről, eredetéről biztos tényeket ennél pontosabb

⁴⁵ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 185.

⁴⁶ Titus Kolnik: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Teil 1. Bratislava 1980. 96–97. Taf. Lxxvii. 5d

⁴⁷ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 110.

⁴⁸ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 156.

⁴⁹ Jacek Andrzejowski – Tomasz Rakowski – Katarzyna Watemborska: Eine peltaförmige Emailscheibenfibel von Jartytory am Liwiec. In: Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen). Hg. Hans Ulrich Voß – Nils Müller-Scheefel. Bonn 2016. 478. Abb. 3.

⁵⁰ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 87.

⁵¹ Kurt E.: Die provinzialrömischen Emailfibeln der Rheinlande. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 29. (1941) 102–103.

párhuzam hiányában nehéz megállapítani. A korongfibulák általánosságban a 2–3. századra jellemzőek. Ha elfogadjuk, hogy a jellegzetes központi kiképzés a pelta alakú fibulák hatására alakult ki (ami egyelőre szintén nincs egyértelműen bebizonyítva), akkor ezeknek a tárgyaknak a gyártása *terminus post quem*-et adhat. Sajnos azonban azok az 1. század végétől a 3. század első feléig előfordulnak, így nem jelentenek a datálásra nézve további támpontot. A típus ráadásul széles körben elterjedt, a műhelykörzet (mint a legtöbb emailos fibula esetén) a galliai-rajnai térségben kereshető. Furcsa azonban, hogy bár erre vonatkozóan több gyűjtés is történt (például Feugere, Riha, Exner), kielégítő párhuzamot nem sikerült fellelni. Szerintem a fentieken túl egyelőre nem lehet többet megállapítani a két lelet datálásával és eredetével kapcsolatban.

Kevésbé problémás a harmadik, rozettás korongfibula (Kat. 10.; II.10. tábla; Berecz IIA/1f), amely rajnai eredetű,⁵² és a 2. századra, 3. század elejére datálható.⁵³

Az utolsó emailos fibula (Kat. 8.; II.8. tábla) egy gyakori, jellegzetes típus (Berecz IIB/24a2 v, Riha 7.15). Ilyen összetett, lunulás, forgatható madár (más nézet szerint delfin⁵⁴) alakos ruhakapcsoló tűk Gallia északkeleti részén készültek, időrendileg pedig a 2. század második felére – 3. század első felére tehetők.⁵⁵

Összegzésként megállapítható, hogy az üvegberakásos fibulák a legkorábbi típusoktól kezdve a legkésőbbiekig (2. század eleje–3. század vége) előfordulnak. A tárgyak a rajnai (és galliai) térségből származnak, ami nem meglepő, hiszen a hasonló ruhakapcsoló tűk többségét egyébként is ott gyártották. Egyéb (például pannoniai) gyártású fibula nem fordul elő a gyűjtésben. Ezek a tárgyak már egyértelműen birodalmi léptékű kereskedelemről tanúskodnak, így a második gazdasági fázishoz köthetőek. A területet átszelő kereskedelmi út miatt⁵⁶ az itt élő lakosság ezekből a kapcsolatokról már a kezdetektől fogva profitálhatott.

⁵² Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 185.

⁵³ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 168.

⁵⁴ Berecz K.: Aucissa és emailos fibulák i. m. 149.

⁵⁵ Riha, E.: Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. i. m. 191.

⁵⁶ Gabler Dénes: Utak Pannonia és Dácia között a "Barbaricum" át. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 3. (2010) 43–54.3. tábla.

5.5. Hagymagombos fibula szarmata utánzata

Bár dolgozatom témájához szorosan nem illeszkedik, megemlíteném azt a turai hagymagombos fibulát (Kat. 9.; II.9. tábla), amely igen erős római hatásról tanúskodik. Az eredeti fibula a 3. századtól a rómaiaknál katonai-hivatali rangjelző szimbólum volt,⁵⁷ emiatt nem lehetett kereskedelmi áru még a rómaiak körében sem, a szarmatákhoz pedig ilyen módon egyáltalán nem juthatott el.⁵⁸ Szarmata területeken a Csörsz-árok környékén fordul elő nagyobb számban, ahol a határvédelemben — tehát lényegében római katonaként — szolgáló szarmatákkal vagy közvetlenül a római katonasággal függhet össze. A *Barbaricum*ban előkerült csonkított (eltávolított fejű) hagymafejes fibula is, ami szintén arra utal, hogy a szarmaták a kereskedelmétől, viseletétől ódzkodtak. Az itteni példányokat szokták zsákmányként is értékelni, amit az is alátámaszt, hogy töredékes állapotban is sírba helyezték.⁵⁹

A következő csoportot a barbár utánzatok (vagy hamisítványok?) alkotják. Az anyagomban szereplő fibula is ebbe a kategóriába tartozik, amit a szerényebb, római területeken nem jellemző technológiai kivitelezés valószínűsít. Az illesztéseknél, a fibula karjainál és gombjainál rozsdanyomok látszódnak, ami arra utal, hogy a fibula bizonyos részei nem bronzból, hanem bronzlemezrel burkolt vasból készültek, ami újkorában aligha lehetett feltűnő. Hasonló utánzatok máshonnan is ismertek. A Tiszadob-Sziget lelőhelyen talált példány nem hasonlít a fentire,⁶⁰ egy Sándorfalva-Eperjesen talált lelet⁶¹ viszont formailag teljesen tökéletes párhuzama annak. Felmerülhet, hogy a két tárgy egy műhelyben készült, de tény, hogy méretben (a turai lelet 6,3 cm, a sándorfalvi kb. 5,5 cm hosszú) és főleg technológiaiilag különböznek. A turai fibula tűje rézötvezetből készült, míg a sándorfalvié vasból, ami óvatosságra int, bár lehet, hogy eredetileg a sándorfalvi leletet is bronz tűvel szerelték, amit utólagos javításként cseréltek le vas tűre (7–8. ábra).

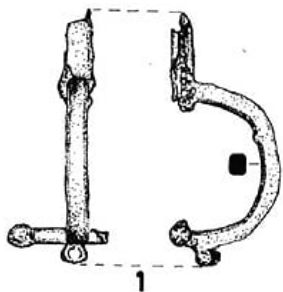
⁵⁷ Vince Van Thienen: A symbol of Late Roman authority revisited: a sociohistorical understanding of the crossbow brooch. In: Social dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire: beyond decline or transformation. Ed. Nico Roymans – Stijn Heeren – Wim De Clercq. Amsterdam 2016. 6.

⁵⁸ Vaday A.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok i. m. 122.

⁵⁹ Vaday A.: Kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok 122., 139., 20. lábjegyzet.

⁶⁰ Istvánovits, Eszter: Das Gräberfeld aus dem 4-5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 45. (1993) 102. Abb. 9., 3.

⁶¹ Vörös G.: Későszarmata hunkori telep i. m. 25–30. I. tábla 1.

7. ábra⁶²

8. ábra⁶³

Formai szempontból többé-kevésbé besorolható a Keller-Pröttel 1-es típusba,⁶⁴ ami mind közül a legkorábbi, legegyszerűbb típus. Lehet azonban, hogy a kevésbé kifinomult forma nem az időrendi helyzettel, hanem bizonyos technológiai korlátokkal magyarázható. Ha a fenti típust tekintjük előképének, akkor a lelet a 260–320-as évek után készülhetett. A datálásban nagyobb segítségünkre van a sándorfalvi párhuzam. A lelet egy körarkos, bolygatott, kardmellékletet is tartalmazó sírból került elő, egy másik fibulával és egyéb tárgyakkal együtt. A koporsó maradványát is sikerült megfigyelni.⁶⁵ Vörös Gabriella a temető sírjait a 4. század végére, a hun korra keltezi.⁶⁶ Lehetséges, hogy a kartali fibula is ehhez a késői időszakhoz köthető.

6. Érmék

Dolgozatom másik fontos leletcsoportját a különböző római érmék alkotják. Összesen 53 pénzét sikerült összegyűjtenem, ami így a legnépesebb tárgytípust jelenti. Az érmék lelőhelyenkénti megoszlása egyáltalán nem egyenletes, így a dányi és a Tura-Galábosnál található lelőhelyek túlsúlya erősen megmutatkozik az anyagon (2. ábra).

⁶² Hagymafejes fibula Sándorfalva-Eperjes 1. sírja. Vörös G.: Későszarmata hunkori telep i. m. I. tábla 1.

⁶³ Hagymafejes fibula Tura-Agyagos mente lelőhelyről. Kat. 9.

⁶⁴ Philippe-Marc Pröttel: Zur Chronologie der Zwiebelknopffibel. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 35. (1988) 349–353.

⁶⁵ Vörös G.: Későszarmata hunkori telep i. m. 133–136.

⁶⁶ Vörös G.: Későszarmata hunkori telep i. m. 160.

9. ábra

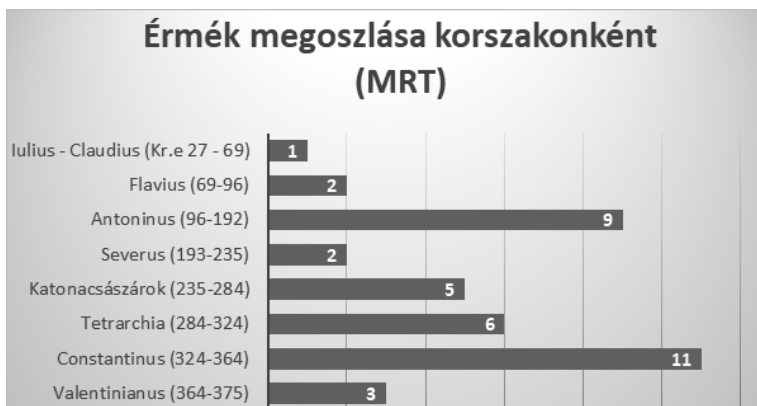
Fontos megjegyezni, hogy nem sikerült minden érmét meghatároznom, aminek fő oka az érmék rossz megtartása. A Dány-Úszóvölgy lelőhelyen talált érmék restaurálva vannak, így a feldolgozottság azon a lelőhelyen a legmagasabb. Teljes mértékben 31 érmét tudtam meghatározni, 12 esetben csak a császár került azonosításra, míg 10-nél az uralkodót sem sikerült megállapítani. Néhány problémásabb érménél Juhász Lajos segített a határozásban, amit ezúton is köszönök neki. Az érméket egy önálló, 1-től induló számozású katalógusban gyűjtöttem össze a fibulákról szóló lista után. Az érmék időbeli eloszlása sem egyenletes. Vaday Andrea összefoglalta a szarmaták területén előkerülő érmékkel kapcsolatban megfigyelhető legfőbb tendenciákat.⁶⁷ Állítása szerint az Antoninus kori érmék (sokszor dénárok) számítanak az első gyakori érmehorizontnak, azonban ezek a korai darabok késő szarmata objektumokból is előkerülnek.⁶⁸ A tetrarchia idején tapasztalható egy nagy fellendülés, a legtöbb érmelelet a 4. századból származik. Az MRT-ben közölt római érmék statisztikája (9. ábra) pontosan követi azt a mintázatot, amit az eddigiek alapján várhattunk, az általam feldolgozott anyag (10. ábra) viszont kissé eltér ettől.

A 2. századi érmék itt is kiemelkedően gyakoriak, a legtöbb pedig a katonacászárok/tetrarchia idejéből való. Meglepő viszont, hogy a legkésőbbi időszak, a 4. század csak igen kevés verettel (8db) képviselteti magát. Ha a

⁶⁷ Vaday Andrea – Horváth Friderika: Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Ungarn. 1. Komitat Szolnok. Bp. 2005. 21–22.

⁶⁸ Pl.: a fentebb említett késő szarmata – hunkori sír esetében (Sándorfalva-Epejes 1. sír) – Vörös G.: Későszarmata hunkori telep i. m. 136.

fentiekhez hozzászámoljuk azokat a leleteket, amelyeket a századon belül korszakhoz/dinasztiához nem lehetett kötni (5db), a kép nem változik jelentősen. Valószínűleg ez helyi jellegzetesség, a térséget az MRT-ből leszűrt adatok jobban leírják. Feltehetően itt inkább a két fő lelőhely (Dány, Tura-Galábos) adottságai tükröződnek.

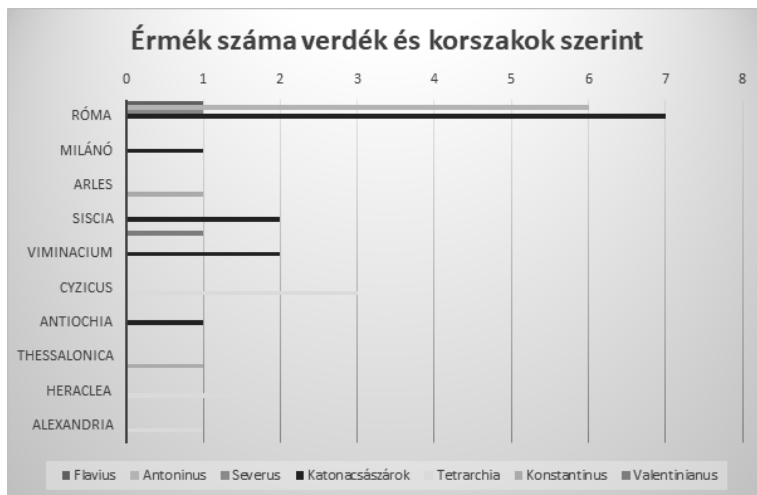
10. ábra

Talán kevésbé függ a lelőhelytől az érmék verési helyéből leszűrhető információ (11. ábra), azonban a leletek kopottsága miatt ez nem minden esetben volt vizsgálható. Sóskuti Kornél arra a felismerésre jutott,⁶⁹ hogy a késő szarmata korban a keleti verékből származó érmék túlsúlyban vannak. Pannonia provinciában ezzel szemben a későbbi időszakban is a nyugati pénzek domináltak, ami arra utal, hogy a jelenség a szarmaták keleti orientálódásával függ össze.⁷⁰ Megvizsgáltam, hogy ez a megoszlás megmutatkozik-e az általam összegyűjtött anyagon. A válasz egyértelműen igen: a tetrarchia korától kezdődően itt is a keleti verdek (főleg Cyzicus, Heraclea) dominálnak. Az új leletek tehát meg tudták erősíteni ezt az eredményt.

Érdekes módon a vizsgált érmék kiemelkedően nagy része (valamivel több, mint 10%) át volt fűrva. Mivel a kontextus itt sem ismert, nem lehet tudni, hogy mikor történt az átfűrés, így bár nem valószínű, de akár az is elképzelhető,

⁶⁹ Sóskuti K.: Miért nincs a szarmata telepeken fém? i. m. 211.

⁷⁰ Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: A hun kori barbárok társadalmi rétegződése a legújabb magyarországi kutatások fényében. In: Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. (2018) 256.

11. ábra

hogy néhány már eleve ilyen állapotban került barbár területre. A véletlenszerűen talált római pénzeket a későbbi történelmi korokban is kilyukaszthatták, amire Árpád-kori lelőhelyeken is találunk példát.⁷¹ A jelenség tehát nehezen értelmezhető. Az átfúrás módjait megkíséreltem csoportokra osztani, de semmiféle funkcionalitáson túlmutató mintázatot nem sikerült megfigyelnem. Az átlukasztás az érme szerkezetétől függ, ott van átfúrva, ahol hely van hozzá. A császárfejet sehol nem fúrták keresztül, a köriratot azonban bizonyos esetekben igen. A furat helyéből következtetni lehet arra, hogy viselőjük számára a pénz melyik oldala volt a fontosabb, mert az átlukasztás sokszor meghatározza, hogy a portrékép vagy a hátlap áll-e megfelelő irányba. A portré ilyen szempontból két érménél volt lényegesebb. Olyan pénz nem volt az anyagban, ahol egyértelműen a hátlap volt a domináns, három érménél pedig felfűzéskor sem a császárportré, sem a hátlap nem áll megfelelő (függőleges) irányba. Egy veret annyira rossz állapotban van, hogy nem lehet ilyen szempontból megvizsgálni.

Szeretnék itt egy kicsit bővebben beszélni Dány-Úszóvölgy lelőhely pénzeiről, mivel kiemelkedően sok előkerült belőlük (21 db). A leletek ráadásul restauráláson is átesetek, így jobb arányban sikerült őket meghatározni. Sajnos itt nem voltak elérhetőek a leletekhez tartozó GPS koordináták, így szóródásuk

⁷¹ Mordovin Maxim szíves szóbeli elmondása alapján.

nem vizsgálható. Érdekes módon nem találtak itt egyetlen darab fibulát sem. A lelőhely a régészeti topográfiában Malom-dűlő néven szerepel (KÖH 25795), így adataimat ismert lelőhellyel is össze tudtam vetni.⁷² Az MRT korai és késő szarmata kerámiákról is beszámol, gödörásáskor átégett kemencét találtak, valamint össze tudtak gyűjteni három *terra sigillata* töredéket is. A területen fellelt érmék közül egy Marcus Aurelius veret a legkorábbi (161–180), a legkésőbbi egy Valens érme (364–367), a többség pedig a 3. századból való. Az itteni érmék közül öt, tehát a leletek körülbelül negyede keleti verdekben készült. Az érmék alapján a lelőhely 3–4. századi keltezése a valószínűbb, de a kerámialeletek alapján lehet, hogy már a 2. században is megindult az élet a lelőhelyen.

7. Egyéb leletek – római phalera

Gyűjtésem egy olyan leletet is eredményezett, amely sem a fibulák, sem a pénzek közé nem tartozik. A tárgy egy áttört díszű római lószerszámdísz (*phalera*), amely szinte teljesen ép, egyedül az egyik szíjfüggesztő fül törött le róla részben (Kat. 23.; IV.23. tábla). A leletet a 2.–3. század időszakára lehet keltezni, peltás díszítése és áttört kialakítása alapján pontos párhuzamát nem sikerült felkutatnom. Az ehhez hasonló lószerszámdíszek a római katonasággal függenek össze, a szarmata *Barbaricum*-ban unikális tárgy. Szabó Gábor fémkeresős csapata talált a Bükk hegységben,⁷³ tehát feltehetően kvád területen, hasonlóan áttört kialakítású, de egyébként a szóban forgó példányra nem hasonlító *phalerát*. Kereskedelmi áruként nehezen lehet tehát értelmezni az ilyen ritka és katonasághoz köthető tárgyakat. Valószínűbb, hogy ajándékként vagy zsákmányként érkezhetett a szarmatákhoz, feltehetően háttassal együtt. Bár nem igazolható, de keltezése alapján a tárgy a markomann háborúk eseményeivel is összefügghet.

8. Tura-Galábos (KÖH 26341)

Minden általam vizsgált lelőhely közül messze Tura-Galábosról származik a legtöbb lelet. A helyszín már az MRT készítésekor is ismert volt, és

⁷² PMRT 130–131.

⁷³ Szabó Gábor szíves szóbeli elmondása.

terepbejárásokat végeztek itt (Süll Lajos, Miklós Zsuzsa 1995-ben).⁷⁴ A lelőhelyről több korszakos, bronzkori, szarmata és Árpád-kori leletek is előkerültek. Ami a szarmata kerámiákat illeti, itt a 2–3. századra keltezhető típusok fordultak elő. Ezen kívül Süll Lajos hihetetlenül nagy mennyiségű, 32 db (!) *terra sigillata* töredéket talált, amelyeket a topográfia készítői meg is határoztak. Itt most annyi a lényeges, hogy ezek szintén a 2–3. századi keltezést erősítik, a legkorábbi két Antoninus Pius–Hadrianus kori töredék. Előkerült egy gemma is, de nem tudták megállapítani róla, hogy a római korból vagy az újkorból származik. Süll Lajos fémleletet is talált: egy barbár készítésű, értelmetlen feliratú, balra tekintő portrés átfúrt érmét. Már ennyi adat alapján is látható, hogy egy római árukkal jól ellátott településről lehetett szó. A képet a kutatási eredményeim tovább árnyalják. A megadott GPS koordináták alapján térképre vetítettem az előkerült tárgyak pontos helyét, így a lelőhely vizsgálatához topográfiai adatokkal is hozzá tudtam járulni. A leletek egy jól körülhatárolható területen sűrűsödnek, az érmék és a fibulák szóródása többé-kevésbé fedi egymást (12. ábra).

Az érmék alapján a fentebb említett 2–3. századi periódus szépen kirajzolódik. A legkorábbi érme egy 71-ben vert Vespasianus pénz (Kat. 37.), a korai periódus virágzása pedig az Antoninus kori időszakra tehető. A *terra sigillata*k is ettől a korszaktól kezdenek el felbukkanni. A katonacászárok idejéből ismét több érme származik, a meghatározhatók közül a legkésőbbi egy 264–265 körül készült Gallienus veret (Kat. 53.). A 4. századot 3 db, pontosabban nem keltezhető lelet képviseli. Az itteni érmék rossz megtartásúak és restaurálatlanok, így az összes érme közül (21 db) csak 10 db-ot lehetett meghatározni. Feltűnően magas viszont a nagyobb címletű érmék előfordulása is. Összesen 5 db ezüst *denarius* került elő, ami szintén a település gazdagságára utal. A verdejel sokszor nem volt kivehető, de úgy tűnik, hogy az itáliai verdék (6 db Róma városában, egy pedig Milánóban készült) dominálnak.

A napvilágra került fibulák sorát végignézve igen változatos képpel találkozunk. Gyakorlatilag minden főbb típus képviseli magát. A legkorábbi típusok közé tartozik az egyik sarnírfibula (Kat. 15.; III.15. tábla), ami római területen az 1. század végétől a 2. század elejéig jellemző. Eredete problematikus, részletesen foglalkozom vele a sarnírfibulákat tárgyaló részben. A lelőhely erős nyugati hatásról tanúskodik, ami azt az elképzelést erősíti, hogy ez a későbbi sarnírfibula szintén abból a térségből származhat. A másik 2. század eleji lelet egy trombitafibula (Kat. 18.; IV.18. tábla), amelynél noricum-i-pannoniai eredet jöhet számításba.

⁷⁴ MRT 11. 467–468.

A 2–3. századi, „birodalmi” gazdasági periódust egy távolról érkezett emailos fibula és a közelebbi provinciákból eredeztethető térdfibulák képviselik. Emailos fibulából csak egy ló alakú példány került elő, amely Galliából származhat. A 16-os (III.16. tábla) számú pannoniai (esetleg felső moesia) típus, a 17-es (III.17. tábla) pedig jellegzetes noricum-pannoniai forma. Előkerült két germán területekről származó fibula is (Kat. 13.; III.13. tábla, Kat. 19.; IV.19. tábla), ami a szomszédos barbár népekkel fennálló kapcsolat bizonyítéka. Ezeknél valamilyen okból nem volt feltüntetve GPS koordináta, így a szóródási térképen nem szerepelnek.

Összegzésként elmondható, hogy valóban kiemelkedő jelentőségű szarmata telepről beszélhetünk. A római anyag kettéválk: a *terra sigillaták* alapján bőséggel részesültek a nyugati *terra sigillata* áruból, ebbe az irányba mutatnak a nyugati veresű érmék is. Fibulák esetében talán inkább a szomszédos provinciákkal folytatott kereskedelem tűnik hangsúlyosabbnak. A keltezés kapcsán a 2–3. századi datálást meg tudom erősíteni, de a telep élete a 4. században is folytatódhatott.

12. ábra A leletek megoszlása Tura-Galáboson

9. Összefoglalás

Dolgozatom az Aszódi és a Gödöllői járás római eredetű fémleleteit mutatta be a Ferenczy Múzeum gyűjteményéből. Ezek alapján sikerült megerősíteni azt a feltevést, hogy a térség a korszak megértése szempontjából kiemelten fontos. Bár a terület a római limes közelében fekszik, a határ menti kereskedelem létét nem lehet a feldolgozott leletek alapján bizonyítani, de kizárni sem. A határ közelségénél, úgy tűnik, fontosabb volt a térséget átszelő kereskedelmi út, így a vidék lakói könnyedén részesülni tudtak a különböző provinciák áruiból. A római fibulák időbeli eloszlása a 2. század elejétől a 3. századig kísérhető végig. Elemeztem olyan különösen fontos leleteket is, amelyek még megoldatlan kutatási problémák megfejtéséhez is segítséget jelentenek. Kiemelhető közülük a két sarnírfibula, amelyek a Kárpát-medencei szarmaták legkorábbi leletanyagának értékelésében is segítségünkre lehetnek. Említésre méltóak még a rendkívül szokatlan, megnyúlt középső taggal bíró korongfibulák. Kiemelném még azt a hagymagombos fibula utánzatot is, ami megdöbbentően jó párhuzammal bír, és így a szarmata fémfeldolgozással, fibulakészítéssel kapcsolatos ismereteinket gyarapítja.

Az érmék többsége az 2. századra és a 3. század második felére, 4. század elejére tehető, a legkésőbbi időszak, amely más helyeken bőségesen képviseli magát, hiányzik. A két járást keresztülszeli az egykori Csörsz-árok nyomvonala, tehát a terület szerepe a késői császárkorban is kiemelkedő lehetett. A leletek ezt azonban nem mutatják, mind a fibuláknál, mind az érméknél hiányzik a késői horizont. Ennek magyarázata a vizsgált lelőhelyek történetével függhet össze, úgy tűnik, hogy a telepék életében változás állt be a 4. század elején, ami akár a határ menti régió veszélyessé válásával is összefügghet. A 4. század végi római hatásra az imént említett hagymafejes fibula és egyetlen Valens érme utal. Az előbbi lehet, hogy már valójában a következő időszakhoz, a hun korhoz köthető.

Az érmék kapcsán megfigyelhető volt, hogy közülük sokat átfúrtak, viselhetővé tették, ami a szarmaták római pénzekhez való viszonyába és esetlegesen hiedelemvilágukba nyújt mélyebb betekintést. A feldolgozott érmék alapján meg lehetett erősíteni azt az elméletet, amely szerint a szarmatáknál a későbbi pénzeknél a keleti verdék dominálnak.

A térségre jellemző általános tendenciák megfigyelése mellett egy-egy ismert lelőhely jobb megértéséhez is hozzájárultak az új, fémkereső műszerrel előkerült leletek. Különösen igaz ez Tura-Galábos lelőhelyre, ahol az új leletek a szakirodalmi adatokkal összevetve tovább tudták gazdagítani a lelőhelyről eddig kialakított képünket.

A dolgozatom nem tudott volna elkészülni témavezetőim, Rácz Zsófia és Sey Nikoletta segítségével, a Ferenczy Múzeum dolgozóinak támogatása, a közösségi régészeti program és az érintett fémkeresősök munkája nélkül.

Mellékletek

Fibulák és phalera

1.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
Meghatározás: Egygombos erősprofilú fibula
Leltári szám: 2017.19.1.2.
GPS koordináta: EOVS x:689627 y:253535
Dátum: 2017.01.20.
Tipológia: IV.1.a. = Almgren 68. = Kovrig VIII.
Méret: 53 x 22 mm
Tábla: I.1

Leírás: Erősprofilú fibula, mely öntött réztövezetből készült, egytagú. Rugószerkezete külső húrozású, fedlappos, húrhoroggal ellátott. A kengyel első fele félkör, a hátsó háromszög keresztmetszetű. A kengyelt osztó gomb enyhe bordákkal kétszeresen tagolt. A tűtartó trapéz alakú, 2 kerek, azonos méretű áttörés díszíti. A tű hiányzik, a tűtartó vége hiányos, a rugószerkezet (viselő szempontjából nézve) jobb oldali része törött, bal oldalt 4 rugómenet figyelhető meg.

2.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
Meghatározás: Hüvelycsuklós szerkezetű emailos fibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: EOVS x:688751 y:253848
Dátum: 2016.
Tipológia: Berecz IA/12a2
Méret: 28 x 20,5 mm
Tábla: I.2

Leírás: Öntött rézötövetből készült, erősen töredékes kétagú ívfibula. Csuklós túszerkezetű, ami ketté van választva. A kengyel első része csaknem derékszögben megtörik, a kengyel a tűtartó felé szélesedik, rajta kétoldalt 4-4 borda, a középső kettő hangsúlyosabb, a közöttük lévő területeket egykor email töltötte ki, ami mára nyomtalanul kihullott. A tű hiányzik, a kengyelnek csak az első része maradt meg, a tűtartó felé eső része hiányzik.

3.

Lelőhely: Galgahévíz-Emse patak
Meghatározás: Emailos ívfibula
Leltári szám: 2017.60.1.1.
Leltári szám2: 69.10.94 25.49.83.
GPS koordináta: -
Dátum: 2016.
Tipológia: Berecz IB/3a1
Méret: 56 x 25,5 mm
Tábla: I.3

Leírás: Rézötövetből öntött, kétagú, hossz és keresztirányú szimmetriatengellyel is rendelkező emailos ívfibula. A túszerkezet szorítópfás, a tű hiányzik. A kengyel középső része enyhén ívelt, négyzetes alakú, ami egy-egy háromszög alakú rekeszre oszlik. A rekeszeket fehér üvegpaszta tölti ki. A rekeszekben 3-3 azonos méretű, kör alakú kisebb rekeszek láthatóak, amiket kék színű üvegpaszta tölt ki. A fibula két vége szelvényezetten barázdált, két oldalt az utolsó szelvény kiszélesedik és hüllőfejben végződik.

4.

Lelőhely: Galgahévíz-Emse patak
Meghatározás: Emailos korongfibula
Leltári szám: 2017.60.1.1.
Leltári szám2: 69.10.94 25.49.83.
GPS koordináta: EOY x:690356 y:2255312
Dátum: 2016.
Tipológia: Exner III.22.
Méret: 31 x 25,5 mm
Tábla: I.4

Leírás: Rézötövetből öntött, emailos, kissé ovális korongfibula. Erősen töredékes. A fibula lemezének csak a tűtartó felé eső része van meg, a tűtartó alacsony. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét

követően futnak körbe. A középpontot egy szintén ovális rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható. Kék emailozás nyoma a fibula felületén egy helyen, a külső gyűrűben látható, egyébként a berakás teljesen kihullott.

5.

Lelőhely: Galgahévíz-Emse patak
Meghatározás: Térdfibula
Leltári szám: 2017.60.2.1.2.
Leltári szám2: 69.10.94 25.49.83.
GPS koordináta: EOVS x:690354 y:255390
Dátum: 2016.
Tipológia: Merczi B3
Méret: 22 x 15 mm
Tábla: I.5

Leírás: Öntött réztötvözetből készült térdfibula töredéke. Félkör alakú fedlapján bekarcolt farkasfog motívum fut végig, peremmel kapcsolódik a trapéz keresztmetszetű kengyelhez. A kengyelnek csak a tűtartó felé eső része van meg, a rugószerkezet hiányzik.

6.

Lelőhely: Kartal
Meghatározás: Sarnírfibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: WGS84 N:47°40'20.970" E:19°33'33.630"
Dátum: 2017.04.21.
Tipológia: Kropotov 13.7, Genceva 14.a, Kovrig VI, Riha 5.7.6, Feugere 23d1
Méret: 22 x 15 mm
Tábla: I.6

Leírás: Öntött réztötvözetből készült sarnírfibula. Hüvelycsuklós tűszerkezetében a tű kis maradványa figyelhető meg, a többi része hiányzik. A fibula felülete erősen tagolt, kengyelének a tűszerkezet és a tűtartó között horizontális, középen vertikális bordákkal szelvényezett. A középső tagból oldalra szárnyszerűen két gomb nyúlik ki. A fibulán több helyen cinkezés nyoma látszik.

7.

Lelőhely: Kartal
Meghatározás: Emailos korongfibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: WGS84 N:47°40'21.355" E:19°33'33.564"
Dátum: 2017.04.21.
Tipológia: Exner III.22.
Méret: 34 x 34 mm
Tábla: II.7

Leírás: Rézötvözetből öntött, emailos, kerek korongfibula. A tűtartó sérült. A fibulán az emailozás rögzítésére szolgáló csapok a perem ívét követően futnak körbe, amiket piros email fog körbe. A berakás hiányzik. A középpontot egy szintén kerek rekesz fogja közre, belül egy megnyúlt, lekerekített sarkú téglalap formájú tag látható, itt a berakás teljesen kihullott. A tű hiányzik, a tűszerkezet kialakítása talán rugós szerkezetre utal.

8.

Lelőhely: Tura
Meghatározás: Összetett emailos korongfibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: EOVS x:693355 y:248308
Dátum: 2016.04.
Tipológia: Berecz IIB/24a2 v. = Riha7.15 = Feugère 26.c.3.a.
Méret: 45,5 x 22,5 mm
Tábla: II.8

Leírás: Rézötvözetből öntött emailos fibula két szimmetriatengellyel. A középén található korong külsejében narancsszínű berakás nyoma látszik, belsejében egy másik koncentrikus rekesz található, ép narancsszínű emailal. A középpontban egy nittel rögzített, egykor forgatható plastikus madár található, feje letört. A középső korongot a fibula hossz tengelye irányából két oldalt két-két lunula alakú motívum díszíti, bennük csak az alapozásul szolgáló fehér email látszik. A fibula két oldalt egy-egy kicsi kör alakú, narancsszínű emailal díszített korongban végződik. A tűtartó és a tűszerkezet hiányos.

9.

Lelőhely: Tura-Agyagos mente
Meghatározás: Hagymagombos fibula barbár utánzata
Leltári szám: -

GPS koordináta: WGS84 N:47°33'45.292" E:19°38'50.363"

Dátum: 2017.10.15.

Tipológia: Keller-Pröttel 2

Méret: 63 x 35 mm

Tábla: II.9

Leírás: Rézötvezetből öntött hagymagombos fibula, vasalkatrészekkel. A fibula karjai bronzlemezrel burkolt vasból készültek, facettáltak, az illesztéseknél rozsdanyomok látszanak. A karok végén és a fibula elején a gombok hatszögletesek, rozsdásak. A kengyel hosszú, magasan ívelt, négyszögletes keresztmetszetű és díszítetlen. Oldalt hajtott tűtartója felül X-szerű motívummal és enyhe síkózással díszített. A bronzból készült tű nem hiányzik, de erősen deformálódott.

10.

Lelőhely: Tura-Agyagos mente

Meghatározás: Rozettás korongfibula

Leltári szám: -

GPS koordináta: WGS84 N:47°33'44.413" E:19°38'52.854"

Dátum: 2017.10.15.

Tipológia: Berecz IIA/1f

Méret: 26 x 14,5 mm

Tábla: II.10

Leírás: A kerek síklap alakú kengyelt egymás mellé helyezett kis félkörös nyúlványok veszik körbe, rozettaformát hozva létre. A fibula erősen töredékes, a rekeszekben csak az alapozó fehér email maradt meg.

11.

Lelőhely: Tura-Agyagos mente

Meghatározás: Térdfibula

Leltári szám: -

GPS koordináta: WGS84 N:47°33'43.974" E:19°38'53.142"

Dátum: 2017.10.15.

Tipológia: Merczi B/21. v.

Méret: 31 x 25 mm

Tábla: II.11

Leírás: Rézötvezetből öntött, kéttagú, 5-5 menetes, felső húrozású rugótekerccsel szerelt térdfibula. A fedlap téglalap alakú, a kengyelhez perem nélkül kapcsolódik. A kengyel első része függőleges állású, majd derékszögben megtörik. A kengyel D keresztmetszetű, felülről/oldalról sem ívelt jelentősen, a tűtartó felé azonban vékonyodik. A kengyel vége hiányzik. A tű erősen deformálódott.

12.

Lelőhely: Tura-Agyagos mente
Meghatározás: Egygombos erőprofilú fibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: EOY x:694425 y:248891
Dátum: 2017.
Tipológia: IV.1.a. = Almgren 68. = Kovrig VIII
Méret: 57 x 22 mm
Tábla: II.12

Leírás: Réztötvözetből öntött, kéttagú, felső húrozású fibula. A rugótekerccs (viselő szemszögéből nézve) bal oldalán 3 menetes, a húrozást húrhorog támasztja. A rugószerkezet fedlappal kapcsolódik a kengyelhez, amely a kengyelt osztó gombig félkör, majd kör keresztmetszetű. A kengyel a rugótekerccs felett erősen megvastagodott. A tűtartó trapéz alakú, két kör alakú áttöréssel végződik, bikónikus gombban végződik. A tű hiányzik, a kengyel hátsó része enyhén deformálódott.

13.

Lelőhely: Tura-Galábos
Meghatározás: Einsprossenfibel
Leltári szám: -
GPS koordináta: -
Dátum: 2018.04.07.
Tipológia: -
Méret: 30 x 23 mm
Tábla: III.13

Leírás: Réztötvözetből öntött kéttagú fibula. Fedlapja vastag, szemből és felülről halszákmintás aranyfóliával díszítették. A kengyelt két borda tagolja, aláhajtott tűtartója legyezőszerűen kiszélesedik. A tűszerkezet hiányzik.

14.

Lelőhely: Tura-Galábos
Meghatározás: Ló formájú emailos fibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: WGS84 N:47°36'49.289" E:19°36'43.777"
Dátum: 2018.04.07.
Tipológia: Berecz IIC/8a = Feugère 29.a.10.a.
Méret: 35 x 25 mm

Tábla: III.14

Leírás: Rézötvezetből öntött kéttagú fibula. A kengyel vágató lovat formáz, csaknem teljes felületén email befogadására szolgáló rekesz fut végig. A ló szügyénél és faránál ebben a rekeszben egy-egy különálló kis kerek rekeszt alakítottak ki. A fibulán csak az alapozásul szolgáló fehér email maradt meg. A lábak, a tűtartó és a tűszerkezet töredékes.

15.

Lelőhely: Tura-Galábos

Meghatározás: Sarnírfibula

Leltári szám: -

GPS koordináta: WGS84 N:47°36'56.022" E:19°36'41.650"

Dátum: 2018.04.13.

Tipológia: Feugére 23d2 = Kropotov 13.6 = Genceva 14b

Méret: 39 x 25 mm

Tábla: III.15

Leírás: Rézötvezetből öntött kéttagú ívfibula. Tűtartója hüvelycsuklós szerkezetű, a kengyelét végig váltakozó méretű horizontális bordák díszítik. A fibula felszínén cinkezés nyoma látszik, a tűtartó letörött, a tű hiányzik.

16.

Lelőhely: Tura-Galábos

Meghatározás: Térdfibula

Leltári szám: -

GPS koordináta: WGS84 N:47°36'52.524" E:19°36'41.740"

Dátum: 2018.04.09.

Tipológia: Merczi B4

Méret: 38 x 25,5 mm

Tábla: III.16

Leírás: Rézötvezetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete ép, két oldalt 4 illetve 5 menetű, felső húrozású. Fedlapja félköríves, restaurálás híján nem lehet eldönteni, hogy díszített-e. A fedlap a kengyelhez peremmel kapcsolódik, a kengyel háromszög keresztmetszetű, mind oldal, mind felülnézetben erősen ívelt. A fibula a tűtartónál peremben végződik, maga a tűtartó hiányzik. A tű erősen deformált.

17.

Lelőhely: Tura-Galábos
Meghatározás: Térdfibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: WGS84 N:47°36'50.164" E:19°36'43.057"
Dátum: 2018.04.07.
Tipológia: Merczi B1
Méret: 43 x 24 mm
Tábla: III.17

Leírás: Rézötvözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete ép, két oldalt 4 illetve 3 menetű, felső húrozású. Fedlapja félköríves, restaurálás híján nem lehet eldönteni, hogy díszített-e. A fedlap a kengyelhez perem nélkül kapcsolódik, a kengyel eleje D keresztmetszetű, majd kissé háromszögessé válik. A kengyel mind oldal, mind felülnézetben erősen ívelt. A fibula a tűtartónál peremben végződik, maga a tűtartó hiányzik. A tű vége letörött.

18.

Lelőhely: Tura-Galábos
Meghatározás: Trombitafibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: WGS84 N:47°36'49.579" E:19°36'47.239"
Dátum: 2018.04.08.
Tipológia: Almgren 85
Méret: 33 x 18,5 mm
Tábla: III.18

Leírás: Rézötvözetből öntött egytagú trombitafibula. Rugószerkezete korrodálódott és töredékes, fedlappal kapcsolódik a kengyelhez. A kengyel eleje erősen felcsavarodott, utána bikónikus gomb található. A tűtartó trapéz alakú, áttörés nem díszíti, hátsó része kissé sérült.

19.

Lelőhely: Tura-Galábos
Meghatározás: Germán térdfibula
Leltári szám: -
GPS koordináta: -
Dátum: 2018.05.01.
Tipológia: -
Méret: 32 x 25 mm

Tábla: IV.19

Leírás: Rézötvözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete töredékes, korrodálódott, a húrhorog állása alsó húrozásra utal. A félkörös, díszítetlen fedlap perem nélkül kapcsolódik az erősen síkozott, így trapéz keresztmetsetű kengyelhez. A kengyel oldal- és felülnézetben is erősen ívelt, peremben végződik. A tűtartó rendkívül magas, trapéz alakú. A tű hiányzik.

20.

Lelőhely: Tura-Tökös part

Meghatározás: Térdfibula

Leltári szám: 2017.49.1.14.

GPS koordináta: -

Dátum: 2017.

Tipológia: Merczi B1

Méret: 28 x 21 mm

Tábla: IV.20

Leírás: Rézötvözetből öntött kéttagú térdfibula. Rugószerkezete töredékes, a húrhorog állása felső húrozást mutat. A félkörös alakú fedlap perem nélkül kapcsolódik a derékszögben megtörő kengyelhez. Talán észre lehet venni egy perem mentén futó, farkasfogszerű mintázatot. A kengyel nem ívelt, a tűtartó felé erősen keskenyedik, a vége hiányzik.

21.

Lelőhely: Tura-Vajda rét

Meghatározás: Erősprofilú fibula

Leltári szám: -

GPS koordináta: EOVS x:695319 y:250693

Dátum: 2017.

Tipológia: Sáró IV.2.a.1

Méret: 46 x 26 mm

Tábla: IV.21

Leírás: Rézötvözetből öntött erősprofilú kéttagú fibula, a kezdetleges trombita alakú kengyele fedlap nélkül csatlakozik a tűszerkezethez, amelynek kialakítása felső húrozásra utal. A kengyel többi része háromszög átmetszetű, többszörösen tagolt, meredek profilú gombbal osztott. A tűtartó magas, trapéz alakú, felette kissé csúcsosan végződő bikónikus gomb található. Tűszerkezet, tű hiányzik.

22.

Lelőhely: Tura-Vajda rét
 Meghatározás: Térdfibula
 Leltári szám: 2017.
 GPS koordináta: EOY x:695277 y:250725
 Dátum: 2017.
 Tipológia: Merczi B/2
 Méret: 43 x 24mm
 Tábla: IV.22

Leírás: Rézötvezetből öntött kétagú térdfibula, a húrhorog kidolgozása felső húrozásra vall. A fedlap félkör alakú, díszítés nem látható rajta. A kengyel D keresztmetszetű, a derékszögnél is nagyobb szögben megtörik. A törésnél a fibula anyaga megvastagszik. A kengyel peremben végződik, felülről és oldalról nézve is íveltnek látszik. A tűtartó megnyúlt, trapéz alakú. A tűtartó után, a peremnél öntőcsap maradványa látszik.

23.

Lelőhely: Kartal-Kántor földek
 Meghatározás: Phalera
 Leltári szám: -
 GPS koordináta: WGS84 N:47°40'22.103" E:19°34'12.288"
 Dátum: 2017.09.02.
 Tipológia: -
 Méret: 67 x 58 mm
 Tábla: IV.23

Leírás: Rézötvezetből készült áttört díszű öntött *phalera*. A szíjak rögzítésére szolgáló szögletes fülek egyike ép, a másik törött. Maga a tárgy is pelta alakú, különböző formájú áttörésekkel további hasonló alakú részekre oszlik. A különböző pelták palmettásan végződnek.

Érmék

1.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
 Leltári szám: 2015.14.1.1.
 Típus: -
 Császár: Marcus Aurelius

Címlet: sestertius
Verde: Róma
Verés időpontja: 161-180
GPS: –
Előlap: Jobbra néző, babérkoszorús mellkép.
Hátlap: –
Méret: 26 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

2.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.2.
Típus: Varbanov 136
Császár: Philippus Arabs
Címlet: as
Verde: Viminacium
Verés időpontja: 245–246
GPS: –
Előlap: IMP MIVL PHILIPPVS AVG, jobbra néző, babérkoszorús, ruhás és páncélozott mellkép.
Hátlap: P M S C – OL VIM, Moesia bal felé áll; bal oldalán bika, jobb oldalán oroslán áll, alul AN VII (dátum).
Méret: 25 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

3.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.3.
Típus: RIC IV 59b; Hunter 5; RSC 19
Császár: Herrenia Etruscilla (Trajan Decius)
Címlet: antoninianus
Verde: Róma
Verés időpontja: 249–251
GPS: –
Előlap: HER ETRVSCILLA AVG, jobbra néző diadémós, ruhás mellkép.

Hátlap: PVDICITIA AVG, Pudicitia bal felé ül, jogart tart és jobb kezével fátyolt fog.
Méret: 19 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

4.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.5.
Típus: RIC IV 59b; Hunter 5; RSC 19
Császár: Maximianus
Címlet: ae antoninianus
Verde: Cyzicus
Verés időpontja: 294–295
GPS: –
Előlap: IMP C M H MAXIMIANVS PF AVG, jobbra néző, sugaras, ruhás és páncélozott mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron pihen. Középen lent ΚΔ. Verdejel: pont.
Méret: 19 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

5.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.6.
Típus: RIC V 595; Sear 13116
Császár: Maximianus
Címlet: antoninianus
Verde: Heraclea
Verés időpontja: 286–305
GPS: –
Előlap: IMP C M A MAXIMIANVS PF AVG, jobbra néző sugaras, páncélozott mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron pihen. Lent középen HB. Verdejel: pont XXI pont

Méret: 17 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

6.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.7.
Típus: RIC VI 19b
Császár: Galerius
Címlet: antoninianus
Verde: Cyzicus
Verés időpontja: 294–295
GPS: –
Előlap: GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES, jobbra néző sugaras,
ruhás és páncélos mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön
lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron
pihen. Középen lent K és officina jelzés.
Méret: 17 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

7.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.9.
Típus: RIC IV59
Császár: Maximianus
Címlet: antoninianus
Verde: –
Verés időpontja: 286–305
GPS: –
Előlap: IMP C M A MAXIMIANVS PF AVG, jobbra néző sugaras,
páncélozott mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön
lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron
pihen. Középen lent KB.
Méret: 19 mm
Állapot: restaurált

Egyéb: Portré felől nézve bal oldalt átfúrva.

8.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.10.
Típus: RIC V18
Császár: Claudius II Gothicus
Címlet: antoninianus
Verde: Róma
Verés időpontja: 268–269
GPS: –
Előlap: IMP C CLAUDIVS AVG, jobbra néző, ruhás és páncélos
 mellkép.
Hátlap: ANNONA AVG, Annona bal felé áll, jobb lába hajóorron,
 gabonát és bőségszarut tart.
Méret: 17 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

9.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.8.
Típus: RIC VI 46b
Császár: Maximianus
Címlet: antoninianus
Verde: Alexandria
Verés időpontja: 296–297
GPS: –
Előlap: IMP C M A MAXIMIANVS PF AVG jobbra néző, sugaras,
 ruhás és páncélozott mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön
 lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron
 pihen, lent középen Δ.
Méret: 17 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

10.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.12.
Típus: RIC V-1, 266; Sear 11460
Császár: Claudius II Gothicus
Címlet: antoninianus
Verde: bármelyik
Verés időpontja: 270
GPS: –
Előlap: DIVO CLAUDIO, jobbra néző sugaras mellkép.
Hátlap: CONSECRATIO, jobb felé álló, balra tekintő sas.
Méret: 15 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

11.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.13.
Típus: RIC Vi, 572K, page 181; Cohen 265
Császár: Gallienus
Címlet: antoninianus
Verde: Siscia
Verés időpontja: 260–268
GPS: –
Előlap: GALLIENVS AVG, balra néző sugaras mellkép.
Hátlap: FORTVNA RED – Fortuna bal felé áll, kormánylapátot és bal kézben bőségszarut tart. Bal képmezőben “S”.
Méret: 18 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

12.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.14.
Típus: RIC V-1, Rome 163 (S), rated common; RSC 72; Sear5 10177
Császár: Gallienus
Címlet: antoninianus

Verde: Róma
Verés időpontja: 263
GPS: –
Előlap: GALLIENVS AVG, jobbra néző sugaras mellkép.
Hátlap: APOLLINI CONS AVG, Kentaur jobb felé sétál, íjat feszítve.
Lent Z verdejel.
Méret: 16 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

13.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.15.
Típus: RIC IV (Rome) 38
Császár: Trebonianus Gallus
Címlet: AR antoninianus
Verde: Róma
Verés időpontja: 251–253
GPS: –
Előlap: IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG; jobbra néző, sugaras, ruhás, páncélozott mellkép.
Hátlap: LIBERTAS AVGG; bal felé álló Libertas pileust és jogart tart, jobb mezőben csillag.
Méret: 14 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

14.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.19.
Típus: RIC VII Thessalonica 153; Sear 16254
Császár: Nagy Konstantin
Címlet: AE follis
Verde: Thessalonica
Verés időpontja: 326–328
GPS: –
Előlap: CONSTAN–TINVS AVG, jobbra néző babérkoszorús mellkép.

Hátlap: PROVIDEN-TIAE AVGG, hat réteges, két tornyos tábor-kapu, felette csillaggal, ajtó nincs. Verdejel SMTSB, jobb mezőben pont.
 Méret: 14 mm
 Állapot: restaurált
 Egyéb: –

15.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
 Leltári szám: 2015.14.1.18.
 Típus: –
 Császár: –
 Címlet: –
 Verde: –
 Verés időpontja: –
 GPS: –
 Előlap: értelmezhetetlen körirat, kb. OIKL...IKION, balra néző babérkoszorús mellkép.
 Hátlap: Körirat vagy radiális sugarak az érme belsejében?
 Méret: 17 mm
 Állapot: restaurált
 Egyéb: fej felett átfúrva, barbár utánzat lehet

16.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
 Leltári szám: 2015.14.1.20.
 Típus: RIC VII 351, S
 Császár: Nagy Konstantin
 Címlet: AE3 follis
 Verde: Arles
 Verés időpontja: 330–333
 GPS: –
 Előlap: VRBS ROMA, balra néző Roma sisakos, páncélozott mellképe.
 Hátlap: Bal felé álló, Romulust és Remust szoptató farkas, felette két csillag, kerék a farkas vállánál. Verdejel: SMTSE.
 Méret: 15 mm
 Állapot: restaurált

- Egyéb: –
- 17.
- Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.21.
Típus: RIC IX Siscia 7b
Császár: Valens
Címlet: AE3 follis
Verde: Siscia
Verés időpontja: 364–367
GPS: –
Előlap: DN VALEN–S PF AVG, jobbra néző, gyöngyözött diadém, ruhás, páncélozott mellkép.
Hátlap: SECVRITAS–REIPVBLICAE, Victoria bal felé halad, koszorút és pálmalevelet tart. Csillag, alatta A. Verdejel: DASISC.
Méret: 15 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –
- 18.
- Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.4.
Típus:
Császár: Traianus Decius
Címlet: ezüstözött antoninianus
Verde: –
Verés időpontja: 249 után
GPS: –
Előlap: IMP M IVL PHILIPPVS AVG, jobbra néző, sugaras, ruhás mellkép.
Hátlap: LAETIT FVNDAT, Laetitia bal felé áll, lábát hajóorra helyezi, koszorút és kormánylapátot tart.
Méret: 17 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: Jobb oldalt, orr mellett átfúrva. Hibrid érme, Traianus Decius portréja és Philippus Arabs uralkodására jellemző hátlap egyszerre fordul elő.

19.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.11.
Típus: RIC 193, Cohen 286
Császár: Claudius II Gothicus
Címlet: antoninianus
Verde: Siscia
Verés időpontja: 269–270
GPS: –
Előlap: IMP C CLAVDIVS AVG, jobbra néző, sugaras, páncélozott mellkép.
Hátlap: VBERITAS AVG, Uberitas bal felé áll, bőségszarut és pénz-eszsákot tart.
Méret: 15 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

20.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.16.
Típus: –
Császár: Gallienus
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: 253–268
GPS: –
Előlap: Jobbra néző mellkép.
Hátlap: Jobb felé álló Hercules?
Méret: 13 mm
Állapot: restaurált
Egyéb: –

21.

Lelőhely: Dány-Úszóvölgy
Leltári szám: 2015.14.1.17.
Típus: RIC 159
Császár: Claudius II Gothicus
Címlet: antoninianus

Verde: –
Verés időpontja: 268–270
GPS: –
Előlap: Balra néző, sugaras mellkép.
Hátlap: EQVITAS AVG, Aequitas bal felé áll, mérleget és bőségszarut tart.
Méret: 16 (20) mm
Állapot: restaurált
Egyéb: Az érméhez az orr mellett, az érme kissé megnyúló részén egy szegeccsel felfűzésre szolgáló kapcsot rögzítettek.

22.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
Leltári szám: –
Típus: RSC 154; Sear 10199; RIC 176
Császár: Gallienus
Címlet: ae antoninianus
Verde: Róma
Verés időpontja: 260–268
GPS: EOVS x:694566 y:251454
Előlap: GALLIENVS AVG, jobbra néző sugaras fej.
Hátlap: DIANAE CONS AVG, jobb felé haladó őz, hátrafelé néz.
Legalul ε.
Méret: 18 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

23.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: IV. század
GPS: EOVS x:688825 y:254037
Előlap: Jobbra néző mellkép.
Hátlap: –

Méret: 13 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

24.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
 Leltári szám: –
 Típus: RIC IV 59b; Hunter 5; RSC 19
 Császár: Maximianus
 Címlet: ae antoninianus
 Verde: Cyzicus
 Verés időpontja: 294–295
 GPS: EOVS x:694153 y:251433
 Előlap: IMP C M H MAXIMIANVS PF AVG, jobbra néző, sugaras, ruhás és páncélozott mellkép.
 Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron pihen. Középen lent KΔ Verdejel: pont.
 Méret: 17 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: Az érme a köriratnál a portrés oldalról nézve jobb oldalt, két kisméretű lyukkal átfúrva.

25.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
 Leltári szám: –
 Típus: –
 Császár: Aurelianus
 Címlet: ae antoninianus
 Verde: –
 Verés időpontja: 270–275
 GPS: EOVS x:688916 y:253839
 Előlap: IMP C AVRELIANVS AVG, jobbra néző, páncélos mellkép.
 Hátlap: PACATOR ORBIS, Sol bal felé halad, chlamys repül elő hátul, korbácsot tart, jobb kezét felemeli.
 Méret: 18 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

26.

Lelőhely: Galgahévíz-Beke rét
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Traianus
Címlet: as
Verde: –
Verés időpontja: 98–117
GPS: EOVS x:688883 y:254088
Előlap: Jobbra néző mellkép.
Hátlap: –
Méret: 25 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

27.

Lelőhely: Kartal
Leltári szám: –
Típus: RSC 8a; RIC 241
Császár: Julia Soaemias, Heliogabalus anyja
Címlet: denarius
Verde: Róma
Verés időpontja: 220–222
GPS: WGS84 N47° 40'8.819 E 19°34'46.017"
Előlap: IVLIA SOAEMIAS AVG, jobbra néző ruhás mellkép.
Hátlap: VENVS CAELESTIS, Venus féloldalasan bal felé áll, almát és jogart tart, a bal oldali mezőben csillag.
Méret: 15 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

28.

Lelőhely: Tura-Haraszti földek
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: –
Verde: –

Verés időpontja: IV. század
GPS: WGS84 N:47°36'0.936" E:19° 33'40.060"
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 17 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

29.

Lelőhely: Tura-Kenderföldek
Leltári szám: –
Típus: RIC VI 13,D
Császár: Diocletianus
Címlet: ae20
Verde: Heraclea
Verés időpontja: 295–297
GPS: WGS84 N:47°37'12.019" E:019°34'46.394"
Előlap: IMP CC VAL DIOCLETIANVS PF AVG, jobbra néző, sugaras, ruhás mellkép.
Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron pihen. Középső mezőben HΔ.
Méret: 18 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

30.

Lelőhely: Tura-Kenderföldek
Leltári szám: –
Típus: RIC V 266 (C)
Császár: Claudius Gothicus
Címlet: antoninianus
Verde: Róma
Verés időpontja: 270
GPS: WGS84 N:47°37'12.93" E:19°34'48.618"
Előlap: DIVO CLAUDIO, jobbra néző sugaras mellkép.
Hátlap: CONSECRATIO, szemben álló sas, szárnyai testéhez közel széttárva, jobbra néz, farka jobbra áll.

Méret: 11 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

31.

Lelőhely: Tura-Kenderföldek
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: –
GPS: WGS84 N:47°37'11.776" E:19°34'44.674"
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 17 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Az érmén a korrózió miatt semmilyen részlet nem figyelhető meg.

32.

Lelőhely: Tura-Kenderföldek
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Gallienus
Címlet: antoninianus
Verde: –
Verés időpontja: 253–268
GPS: WGS84 N:47°37'10.151" E:19°34'48.651"
Előlap: Jobbra néző, sugaras mellkép.
Hátlap: Bal felé álló női alak jobb kezét kinyújtja.
Méret: 17 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

33.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: RIC 610; Sear 4196

Császár: Antoninus Pius
Címlet: ae sestertius
Verde: Róma
Verés időpontja: 138–161
GPS: WGS84 N:47°36'49.690" E:19°36'43.286"
Előlap: ANTONINVS AVG PIVS PP TR P COS III, jobbra néző
koszorús mellkép.
Hátlap: MONETA AVG S C. Moneta bal felé áll, mérleget és bőség-
szarut tart.
Méret: 21 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

34.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: RIC 326; Cohen 916
Császár: Marcus Aurelius
Címlet: denarius
Verde: Róma
Verés időpontja: 175 szept–dec.
GPS: WGS84 N:47°36'46.916" E:19°36'43.540"
Előlap: M ANTONINVS AVG GERM SARM, jobbra néző babér-
koszorús mellkép.
Hátlap: TR P XXIX IMP VIII COS III – Mars jobb felé halad, lán-
dzsát és trófeát tart.
Méret: 17 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

35.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Severus Alexander
Címlet: denarius
Verde: –
Verés időpontja: 222–235

GPS: WGS84 N: 47°36'47.691" E:19°36'44.900"
 Előlap: IMP C M AVR SEV ALEXAND AVG, jobbra néző, babérkoszorús, ruhás mellkép.
 Hátlap: –
 Méret: 14 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

36.

Lelőhely: Tura-Galábos
 Leltári szám:
 Típus: RSC 73; RCV 5216; RIC 366
 Császár: Diva Faustina, Antoninus Pius felesége
 Címlet: ar denarius
 Verde: Róma
 Verés időpontja: 176–180
 GPS: WGS84 N:47°36'51.244" E:19°36'45.100"
 Előlap: DIVA FAVSTINA PIA, jobbra néző ruhás mellkép.
 Hátlap: CONSECRATIO, trón, rajta átlóban jogar, alatta jobb felé álló páva.
 Méret: 16 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

37.

Lelőhely: Tura-Galábos
 Leltári szám:
 Típus: BMC 86; Cohen 164; RIC 520
 Császár: Vespasianus
 Címlet: denarius
 Verde: Róma
 Verés időpontja: 71
 GPS: WGS84 N: 47°36'53.151" E:19°36'42.630"
 Előlap: IMP CAES VESP AVG P M COS IIII CEN, babérkoszorús, jobbra néző mellkép.
 Hátlap: FIDES PVBL Kezet fogó karok caduceus felett, két mák és két búzanyaláb.
 Méret: 16 mm

Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

38.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: Pick 168; Martin 5'20'1; AMNG 168
Császár: Trebonianus Gallus
Címlet: sestertius
Verde: Viminacium
Verés időpontja: 252–253
GPS: WGS84 N:47°36'48.770" E:19°36'46.785"
Előlap: IMP C GALLVS P FELIX AVG, jobbra néző, babérkoszorús, ruhás, páncélozott mellkép.
Hátlap: PMS C–OL VIM, Moesia szemben áll, kezét egy oroszlán és egy bika felé nyújtja. AN XIV (dátum).
Méret: 23 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

39.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: RIC 385; Sear 4949; BMC 722; RSC 954
Császár: Marcus Aurelius
Címlet: denarius
Verde: Róma
Verés időpontja: 177–178
GPS: WGS84 N:47°37'0.109" E:19°36'34.215"
Előlap: M AVREL ANTONINVS AVG, jobbra néző, babérkoszorús mellkép.
Hátlap: TR P XXXII IMP VIIII COS III P P, Salus bal felé ül, mákot tart a lábánál ágaskodó kígyó felé.
Méret: 17 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

40.

Lelőhely: Tura-Galábos
 Leltári szám: –
 Típus: –
 Császár: Diocletianus
 Címlet: ae antoninianus
 Verde: –
 Verés időpontja: 284–305
 GPS: WGS84 N:47°37'1.236" E:19°36'37.232"
 Előlap: IMP CC VAL DIOCLETIANVS AVG, jobbra néző, sugaras, ruhás és páncélozott mellkép.
 Hátlap: CONCORDIA MILITVM, jobb felé álló császár gömbön lévő Victoria-t vesz át a balra álló Jupitertől, aki jogaron pihen.
 Méret: 16 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

41.
 Lelőhely: Tura-Galábos
 Leltári szám: –
 Típus: RIC 1023 var (patera); BMCRE 2078; Cohen 394 var (patera)
 Császár: Antoninus Pius
 Címlet: ae as
 Verde: Róma
 Verés időpontja: 158–159
 GPS: WGS84 N:47°36'47.086" E:19°36'43.155"
 Előlap: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XXII, jobbra néző koszorús fej.
 Hátlap: FORTVNA OPSEQVENS, S–C a két mezőben, Fortuna, bal felé áll, paterát és kormánylapátot tart hajóorron a jobb, bőségszaru a bal kezében. Legalul COS IIII.
 Méret: 22 mm
 Állapot: leltározatlan
 Egyéb: –

42.
 Lelőhely: Tura-Galábos
 Leltári szám: –

Típus: –
Császár: Gallienus?
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: 253–268?
GPS: WGS84 N:47°36'47.075" E:19°36'43.267"
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 15 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Az érme erősen korrodált és kopott.

43.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: –
GPS: WGS84 N:47°36'52.106" E:19°36'40.845"
Előlap: Jobbra néző mellkép.
Hátlap: Bal felé álló, jobb kezét előre kinyújtó alak.
Méret: 11 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

44.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: IV. század
GPS: WGS84 N:47°36'50.426" E:19°36'42.954"
Előlap: –
Hátlap: –

Méret: 12 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Az érmén nem látszanak részletek.

45.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: –
Címlet: denarius
Verde: –
Verés időpontja: –
GPS: WGS84 N:47°36'56.068" E:19°36'41.570"
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 16 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Átfúrt érme, nem vehető ki rajta részlet.

46.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Gallienus
Címlet: antoninianus
Verde: –
Verés időpontja: 253–268
GPS: WGS84 N:47°36'49.538" E:19°36'45.886"
Előlap: Jobbra néző, sugaras mellkép.
Hátlap: Bal felé álló alak.
Méret: 19 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

47.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –

Császár: –
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: IV. század
GPS: nincs felírva
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 13 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Semmiféle részlet nem vehető ki.

48.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Gallienus
Címlet: antoninianus
Verde: –
Verés időpontja: 253–268
GPS: WGS84 N:47°36'52.045" E:19°36'40.747"
Előlap: Jobbra néző, sugaras mellkép.
Hátlap: –
Méret: 16 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

49.

Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: –
Császár: Gallinus?
Címlet: –
Verde: –
Verés időpontja: –
GPS: WGS84 N:47°36'50.973" E:19°36'46.107"
Előlap: Jobbra néző babérmkoszorús mellkép.
Hátlap: Bal felé álló alak.
Méret: 17 mm

Állapot: leltározatlan

Egyéb: –

50.

Lelőhely: Tura-Galábos

Leltári szám: –

Típus: –

Császár: –

Címlet: –

Verde: –

Verés időpontja: –

GPS: WGS84 N:47°36'51.569" E:19°36'45.244"

Előlap: Jobbra néző mellkép.

Hátlap: Bal felé álló alak.

Méret: 14 mm

Állapot: leltározatlan

Egyéb: Egykorú hamisítvány?

51.

Lelőhely: Tura-Galábos

Leltári szám: –

Típus: –

Császár: –

Címlet: –

Verde: –

Verés időpontja: IV. század

GPS: WGS84 N:47°36'58.450" E:19°36'35.222"

Előlap: –

Méret: 13 mm

Állapot: leltározatlan

Egyéb: Nem vehető ki semmiféle részlet.

52.

Lelőhely: Tura-Galábos

Leltári szám: –

Típus: –

Császár: –

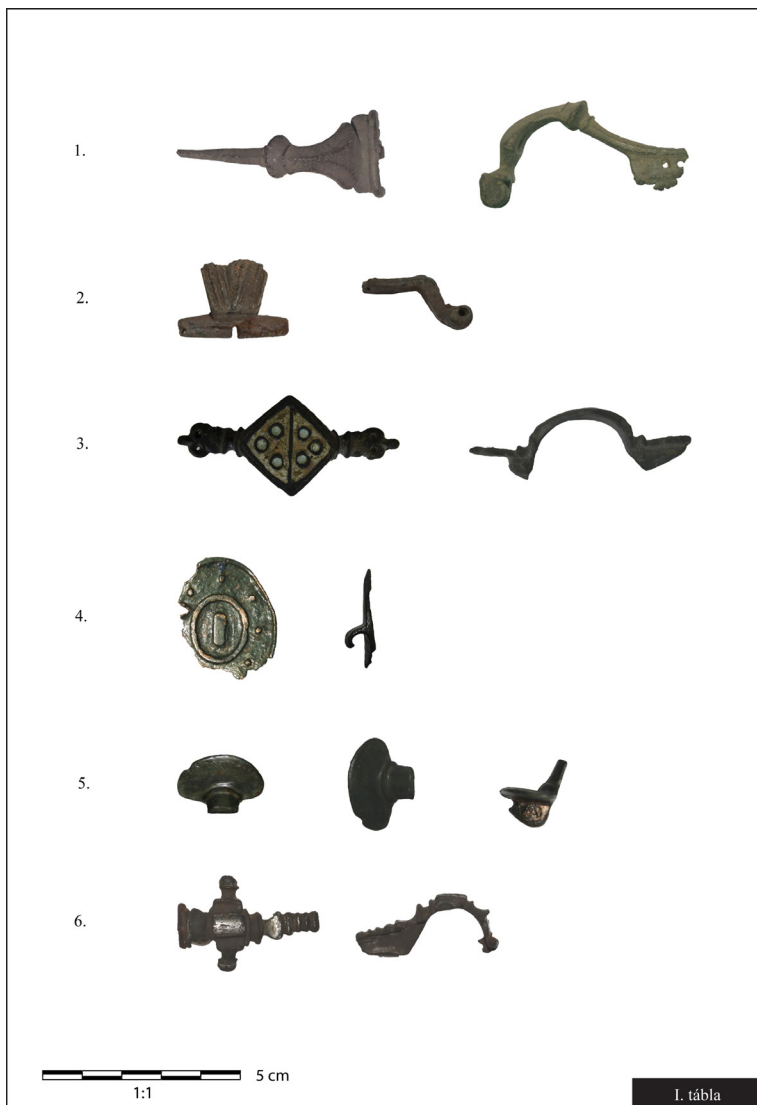
Címlet: ezüst

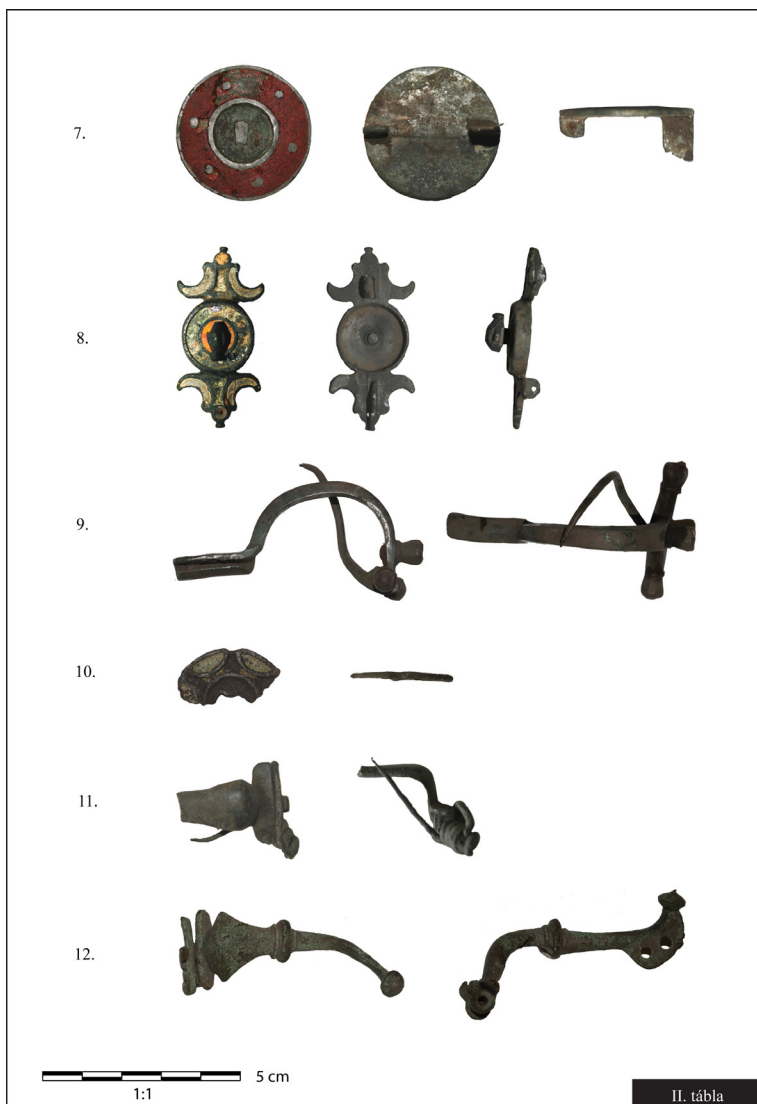
Verde: –
Verés időpontja: –
GPS: WGS84 N:47°36'48.352" E:19°36'41.801"
Előlap: –
Hátlap: –
Méret: 12 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: Az érme félbetörött.

53.

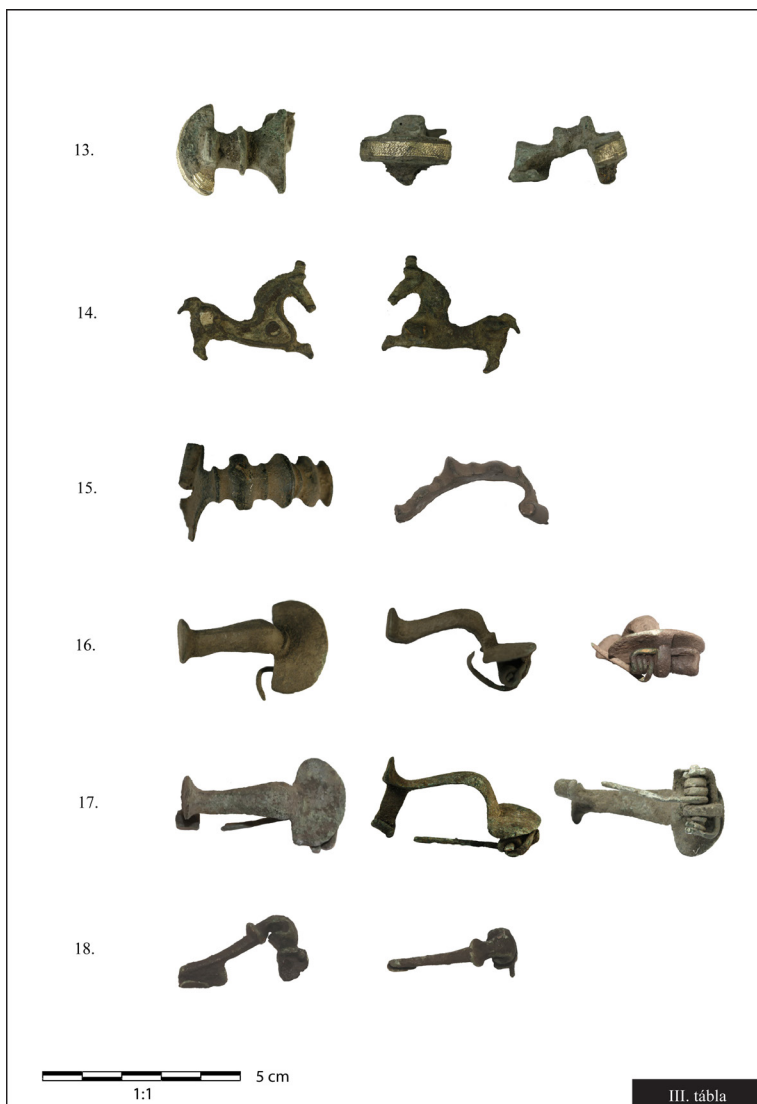
Lelőhely: Tura-Galábos
Leltári szám: –
Típus: RIC 501K var; Goebel 1222c; Sear 10301 var
Császár: Gallienus
Címlet: ae antoninianus
Verde: Milánó
Verés időpontja: 264–265
GPS: WGS84 N:47°36'42.630" E:19°36'43.805"
Előlap: GALLIENVS AVG, jobbra néző sugaras mellkép.
Hátlap: PAX AVG, Pax bal felé sétál, olívaágat és jogart tart, S a bal oldali mezőben.
Méret: 16 mm
Állapot: leltározatlan
Egyéb: –

Táblák

II. tábla

Attila Marsi

Metal Artefacts of Roman Origin from the Sarmatian Age Found in the Areas of Gödöllő and Aszód

This paper endeavours to give an introduction to the metal artefacts of Roman origin from the areas of Gödöllő and Aszód. The object of my research is mainly the collection of artefacts in the Ferenczy Museum donated by amateur treasure-hunters with whom the institute made a contract of cooperation. This proves the success of the museum's community programme.

Overall, 22 fibulas, 53 Roman coins, and a decorative stable gear were analysed. As the exact context of the artefacts is not known because of the circumstances of recovery, we must take into consideration the loss of some information. It is a great advantage, however, that thanks to dedicated civilians, a huge area became available to be investigated, and artefacts which would otherwise never be known to the professionals became available for analysis. After the typological classification of the objects, I evaluated them from several aspects. I used mostly quantitative, occasionally qualitative methods, observing the limitations imposed by the circumstances of recovery. As a result of my research, our knowledge of this period has further expanded. I managed significantly to increase the number of metal artefacts of Roman origin examined in this area, and based on the artefacts analysed, I was able to investigate the Roman-Sarmatian relations in the region as well. In addition to the observation of general tendencies, I also studied certain individual artefacts and phenomena. My work contributed new facts to the problem of early Sarmatian artefacts. Another important accomplishment is that based on the analysed coins, one can confirm the theory that Eastern mints dominated among later Sarmatian coins. I discovered a Sarmatian-made fibula that can be considered a barbaric imitation of a Roman fibula signifying rank, which indicates a strong Roman influence, so this issue is further detailed in my essay. More abounding data makes it possible in some cases to analyse the archaeological sites (Dány-Úszóföldek and Tura-Galábos) separately. In this manner, I was able to contribute new information about the already well-known archaeological sites as well.

Comparing the new data gathered during my research with the findings of other researchers greatly contributes to the mapping of the economic and cultural relations of the area.

(Translated by Györgyi Kovács)

Bachus Dóra

**„Soror nostra, nobilis et religiosa domina”
Adalékok Moys mester özvegyének alakjához***

V. István nádora, Dárói Moys mester özvegyének előkelő származása már több, mint két évszázada tartja izgalomban a kutatókat: vajon egy valóságos Árpád-házi hercegnőt vehetett feleségül Moys mester, vagy esetleg a kun fejedelmi család tagját? Személyét azonban nem csak származása teszi érdekessé, hanem a megözvegyülését követő kicsit több, mint tíz évben nyomon követhető élete és helye IV. László, illetve III. András udvarában. Ezért – bár a kutatás részét képezte természetesen személyének kiléte is – jelen tanulmány fókuszában sokkal inkább az úrnő birtokainak, az uralkodói családhoz fűződő kapcsolatainak és befolyásának vizsgálata áll.

Időrendben az első munka, amely az özvegy kilétére próbált megoldást kínálni Thuróczy László *Hungaria cum suis regibus* című műve. Szerinte Moys az Árpád-házból házasodott, mégpedig IV. Béla és Laszkarisz Mária Szabina nevű leányát vette feleségül. Ez erősen kétségszoros adat, hiszen már Thuróczy is csak feltételes módon fogalmazott: „*uxor Moys palatini ungariae, probabilius Sabina fuerit*”,¹ és nincs is információnk arról, hogy valaha született volna Szabina hercegnő a családba. Ezután Wertner Mór, a neves genealógus jelentette meg az Árpád-házi uralkodók teljes családfáját, és szentelt egy egységet a meg nem határozható vagy koholt rokonságnak is. Itt megemlítette a Moys mesterről és Szabina hercegnőről szóló teóriát, ugyanakkor egyértelműen el is utasította azt: IV. Béla okleveleiben, amelyben Moys feleségét is említik, nem tett utalást arra, hogy az uralkodó gyermekéről lett volna szó, nem nevezte Moys mestert vejének – holott Anna lányának férjét mindig így szólította

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ *Thuróczy László: Hungaria cum suis regibus. Tyrnaviae 1768. 356.*

okleveleiben. Véleménye szerint a királyi család büszkesége sem engedhette meg, hogy egy idős, feltételezhetően már özvegyembernek adja egy hercegnő kezét. Mindezek mellett már az is komoly kételyeket kelthet az emberben, hogy Mária királyné elkobozta a későbbi nádor apai örökségét.² Azonban IV. László és III. András idejéből több olyan okirat maradt fenn, amelyben rokonnak nevezték az ekkor már özvegy asszonyt, tehát mégis volt valami kötődése az uralkodói családhoz, de Wertner véleménye szerint anyai ágon, hiszen még Thuróczy is csak valószínűnek mondta az Árpád-házi rokonságot. Ezek szerint Kun Erzsébet családjából származhatott az asszony, de Wertner nem tudta közelebről meghatározni, hogy ez milyen fokú rokonság lehetett.³

Baczka-Madarasi Kis Bálint, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság egykori igazgatója az Árpád-házi hercegnők beházasodását és az uralkodói vérvonal továbbélését vizsgálta a magyar nemesi családoknál. Több példát is felsorakoztatott, de tüzetesebben Moys mester özvegyét, és a Moyssal kötött házasságát vizsgálta meg. Meggyőződése Wertner Mórral szemben az, hogy az úrnő Árpád-házi hercegnő volt, és Wertner minden állítására adott egy cáfolatot: IV. Béla uralkodóként adta ki okleveleit, nem mint családfő, tehát jelentéktelen adalék, hogy nem szólította vejének Moysot, több példát is fel tudott vonultatni, hogy korábbi magyar királyok is összeházasították lányaikat magyar nemesekkel, és semmi meglepő nem volt abban, hogy Mária királyné elkobozta az apai javakat, elég csak a IV. Béla és a későbbi V. István közötti villongásokra gondolnunk. Problémásnak találta a kun rokonságot III. András okleveleinek fényében, hiszen az utolsó Árpád-házi királynak semmi kötődése nem volt Kun Erzsébethez, és végül szerinte másképp kellene értelmezni Thuróczy László munkáját: Baczka-Madarasi szerint Thuróczy nem az özvegy származásában bizonytalan, hanem a nevében.⁴ A Szabina név Baczka-Madarasikutatásai alapján egy kisszebeni szájhagyományból eredeztethető, ugyanis Kisszeben szlovákul Sabinov, és ez a település a hercegnő tulajdona és egyben kedvenc tartózkodási helye lehetett, így erről kaphatta a nevét is.⁵ Összességében tehát a Szabina név csupán egy szóbeszéd eredménye, de ez nem jelenti azt, hogy nem a királyi család tagjáról lenne szó. Egy elbeszélő forrásra támaszkodva Baczka-Madarasi még a nevét is meg tudta adni, ugyanis a késői, magyar nyelvű Margit-legendában a betegeskedő IV. László ágya körül gyülekezők között ott

² Wertner Mór: *Az Árpádok családi története.* (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) Nagy-Becskerek 1892. 597–613.

³ Wertner M.: *Az Árpádok* i. m. 609.

⁴ Baczka-Madarasi Kis Bálint: *Az Árpádok királyi vére Magyarországi családjaiban.* Bp. 1895. 12.

⁵ Baczka-Madarasi Kis B.: *Az Árpádok királyi vére* i. m. 15.

található Moys mester, illetve felesége, egy bizonyos Erzsébet is.⁶ Csupán egy dologban volt bizonytalan, hogy miképpen is köthető a királyi családhoz, hogy kik lehettek Erzsébet hercegnő szülei. Végül Wenzel Gusztávhoz hasonlóan⁷ ő is amellett foglalt állást, hogy IV. Béla lánya, Anna hercegnő és Rosztizsló macsói bán gyermeke lehetett.⁸

Több mint húsz évvel később jelent csak meg újra tanulmány a kérdésben. Karácsonyi János a Turul hasábjain közölte elméletét, miszerint Moys mester özvegye nem más, mint Kun Erzsébet királyné Anna nevű nőtestvérének leánya, Szibilla.⁹ Állítását egy bizonyos Leyphilt nevű asszony 1312-ben íródott végrendeletére alapozta, amiben megemlézték, hogy a budai begina apácák egy bizonyos Szibilla-házban éltek a testamentum elkészítésekor.¹⁰ Tudható, hogy az özvegy rendelkezett egy budai házzal, és az is, hogy halála után a beginák ott éltek, tehát magától értetődő lenne, hogy az adományozóról neveztek volna el a rendházat. Így ő elvetette az Erzsébet nevet és Szibillaként azonosította Moys mester özvegyét, sőt még tovább is ment. Véleménye szerint a Margit-legendát is félreértelmezték, IV. László mellett ugyanis nem apai nagynénje, Anna macsói hercegné állt, hanem egy másik Anna: Kun Erzsébet nőtestvére, akit Szibilla édesanyjaként azonosított. Ezt az 1276-ban Szent Margit életéről és csodáiról lefolyó tanúkihallgatások során, az ötödik tanú beszámolójára alapozta.¹¹

Érvelésében azonban komoly hiányosságok vannak, ezért rögtön válasz érkezett erre a tanulmányra Jakubovich Emiltől szintén a Turulban, aki Karácsonyi munkáját „*merész hipotézisek egész láncolatára felépített*” értekezésnek titulálta. Számba vette a korábbi elméletet, miszerint Moys özvegye Anna macsói hercegnő és Rosztizsló leánya, Erzsébet lett volna. Ezt elutasította, és sokkal valószínűbbnek tartotta ő is a kun fejedelmi rokonságot. Akkoriban került be ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárába Szalay Ágoston hagyatéka, így Jakubovich okleveles adatokkal tudta bizonyítani, hogy Kun Erzsébetnek volt egy nőtestvére, aki Monoszló nembeli Gergellyel kötött házasságot.¹² Így tehát, ha egy nőrokon magyar nemesi családba házasodott be, akkor nem lett

⁶ Baczka-Madarasi Kis B.: Az Árpádok királyi vére i. m. 17.

⁷ Wenzel Gusztáv: Rosztizlaw galicziai herceg, IV. Béla magyar királynak veje. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből 13.) Bp. 1887. 20.

⁸ Baczka-Madarasi Kis B.: Az Árpádok királyi vére i. m. 19–20.

⁹ Karácsonyi János: Magyar Sibilla. Turul 37. (1922–1923) 3–13.

¹⁰ DL 29 662.

¹¹ Karácsonyi J.: Magyar Sibilla i. m. 5.

¹² Jakubovich Emil: Kun Erzsébet nőtestvére. Turul 37. (1922–1923) 14–27.; DL 49 222., 49 232., 49 233.

volna meglepő, ha egy másik is hasonlóképpen tett volna, de Jakubovich nem bocsátkozott találgatásokba Moys mester özvegyének nevét vagy az Erzsébet királynéval való rokonsági fokát illetően.¹³

A kérdéssel utoljára a 2000-es években Spekner Enikő és Kádár Tamás foglalkozott. Spekner csak részben, hiszen munkája a magyarországi beginákra és beginakolostorokra koncentrált. Elvetette az Erzsébet nevet, ugyanis a Margit-legenda legkorábbi latin nyelvű változatában, a *Legenda vetus*-ban egyáltalán nem szerepel az asszony, sőt maga Moys mester sem, az csupán általánosságban ír arról, hogy IV. László mellett virrasztott az ország több előkelősége is.¹⁴ Elveti továbbá a Szibilla nevet is: a név inkább német nyelvterületen terjedt el, és sokkal elképzelhetőbbnek tartotta, hogy egy későbbi *magistra* után nevezték el a rendházat, illetve véleménye szerint az elnevezésnek tulajdonítható egy elvont jelentéstartalom is, miszerint mélyen vallásos, áhítatos nőket kell érteni a keresztény Szibilla kifejezés alatt. Azonban – ahogy már írtam – nem ez szerepelt kutatásának középpontjában, így csak röviden írt róla, és inkább Wertner és Karácsonyi eredményeit vette át.¹⁵ Kádár Tamás pedig az özvegy veje, Pok nembeli Móric fia Miklós életpályáját dolgozta fel, így ő is csak pár mondatban tudott figyelmet fordítani az egykori erdélyi vajda anyósának a származására. Alapvetően így ő is Wertner, Karácsonyi és Jakubovich elméletét vette át, illetve azokkal értett egyet leginkább.¹⁶

Véleményem szerint is ennek a három szerzőnek, főleg Wertner Mórnek és Jakubovich Emilnek az eredményei a legmeggyőzőbbek, és Moys mester özvegye valóban Kun Erzsébet rokonságából származhatott. Különösen jól támasztják alá az elméletet a Jakubovich által hozott oklevelek, amelyek azt bizonyították, hogy V. István királynéjának volt egy nőtestvére is. Az említett asszony Monoszló nembeli Gergelyhez ment feleségül, akivel Moys mester

¹³ Jakubovich E.: Kun Erzsébet i. m. 26.

¹⁴ „Tunc astantibus nobis fratribus et baronibus aliquibus principalioribus cum nobilibus tantum tam adolescentis regis, quam totius regni periculum aspicientibus sororibus que suis proximis et amicis cum aliis omnibus in clastro sancte Dei genitricis Marie.” – *Legenda vetus*. Acta processus canonizationis et miracula sanctae Margaritae de Hungaria. Eds. Ildikó Csepregi – Gábor Klaniczay – Bence Péterfi. Bp. 2008. (a továbbiakban: *Legenda vetus*) 118–119.

¹⁵ Spekner Enikő: A magyarországi beginák és beginakolostorok 13. századi története. In: *Studia professoris – professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Bp. 2005. 297–313.

¹⁶ Kádár Tamás: Egy érdekes bárói életpálya a 13–14. század fordulójáról: Pok nembeli Móric fia „Meggyesi” Miklós erdélyi vajda. *Acta Universitas Debreceniensis. Series Historica* LX. Történeti Tanulmányok. (2013) 138–139.

anyai ágon rokonságban is állt,¹⁷ így nem csak méltóságai, hanem családi kapcsolatai révén is szert tehetett az ismeretségre, és elnyerhette a királyné rokonának a kezét.

Moys mester felesége először 1260-ban jelent meg az okleveles anyagban, amikor Moys IV. Bélától engedélyt kért, hogy szabadon végrendelkezhessen örökös és szerzett javairól felesége és leányai részére.¹⁸ Felmerül a kérdés, hogy vajon melyik feleségének a javára kérte ezt az engedélyt? Wertner Mór és Spekner Enikő felvetették a lehetőséget, hogy Moys kétszer házasodhatott. Igaz, Wertner hipotézise csupán azt volt hivatott igazolni, hogy az özvegy nem lehetett IV. Béla lánya, az ötlet azonban mindenképp elgondolkodtató. A neves genealógus a néhai nádor gyermekei felől közelítette meg a kérdést: négy, felnőtt kort is megért lánya közül kettő domonkos-rendi apáca volt, akik megjelentek a már sokat emlegetett Margit-legendában is. Cecília nevű leánya 50 év körülinek vallotta magát az 1276-ban zajló szentté avatási per idején tett tanúvallomásában, míg húga, Judit 44 évesnek.¹⁹ Ebből pedig könnyen levezethető, hogy Moys mester feleségének nagyjából az 1200-as évek elején – legkésőbb 1210 körül – kellett születnie, hogy Cecíliát 1226 körül világra hozhassa. A korai dátumokból – és más egyéb adatokból – pedig arra a megoldásra jutott, hogy biztos nem volt IV. Béla lánya az özvegy, és sokkal valószínűbb a kun rokonság.²⁰ Spekner Enikő nem fejtette ki véleményét bővebben a kérdést illetően, vélhetően egyetértett Wertner Mórral, és csupán futólag említette meg, hogy feltételezhetően nem egy anyától születtek Moys lányai.²¹ Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy nem csak a kun rokonság bizonyítható Wertner elméletével, hanem az is, hogy a néhai nádornak talán tényleg két felesége volt, és a sokat kutatott özvegyel már a második házasságát kötötte. Egyúttal érdemes megvizsgálni azt is, hogy melyik feleségtől születhettek a lányok. Ahogy már említettem, Moys mester 1260-ban kérte az uralkodót, IV. Bélát, hogy engedélyezze neki, hogy feleségére és lányaira hagyhassa örökölt és szerzett birtokait, a kérését az uralkodó pedig jóvá is hagyta.²² Ezután hét évvel, 1267-ben megírta végrendeletét, amelyben meghagyta, hogy a felesége

¹⁷ Hazai okmánytár I–VIII. Közreadják: Nagy Imre et al. Győr–Budapest 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VII. 51–52.

¹⁸ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. e top. Georgii Fejér. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: CD) V. 1. 42–44.

¹⁹ Legenda vetus 334., 372.

²⁰ Wertner M.: Az Árpádok i. m. 609.

²¹ Spekner E.: A magyarországi beginák i. m. 311.

²² CD V. 1. 42–44.

és a lányai együttesen örökölhették Igalt, két Pozsonynak nevezett birtokot, Borhodot, Oszlárt, Derecskében fekvő részét, és Dráván túli birtokait is (Rácsa, Musina, Bakva, Zdenc és Sudyn) amennyiben nem születne időközben egy fiú gyermeke.²³ 1270-ben már V. István elé járult kérelmével, és őt kérte, hogy erősítse meg édesapja, IV. Béla 1260-as oklevelét, amit V. István meg is tett.²⁴ 1272-ben Moys mester azonban úgy döntött, hogy még sem közösen örökölnék a nők, hanem bizonyos birtokokat az 1267-ben felsoroltakból csak a Nyulak-szigetén élő lányainak és a domonkos apácáknak adományoz.²⁵ Végül 1280-ban elkészítette utolsó végrendeletét, amely több újabb kiegészítést is tartalmazott: írásba foglalta 1272-es adományát domonkos apáca lányai és a rend részére, Gordava birtokot juttatta vejének, Héder nembeli Henrik bánnak, Aranyosmeggyest és Zólyomot másik vejének, Pok nembeli Miklós vajdának, aki Erzsébet nevű lányát vette feleségül, és természetesen gondoskodott testvéreiről, végül de nem utolsó sorban feleségéről. Az utolsó végrendeletben a feleség megkapta az 1267-es testamentumban felsorolt birtokok másik felét. Érdeemes figyelni a következő jelenségekre: egyrészt 1272-től kezdődően a lányok nem osztozkodnak a feleséggel az örökségen, mindenki saját részt kap, méghozzá az egyébként 1267-ben közösen örökölhető birtokokat osztják szét; másrészt a feleség megszólítása. Véleményem szerint előfordulhatott, hogy 1267 előtt azért örökölhettek együtt, mert Moys mester a családi kötelékre számított, hogy anya és lányai között ez nem fog problémát okozni, igazságonosan elosztják egymás között a javakat, de 1272-től talán azért nem örököltek már együtt, mert Moys első felesége, akiktől a lányok születtek elhunyt, és újabb intézkedéseivel egy vitás helyzetnek akarta elejét venni. Ellenérvként felhozható, hogy talán időközben lépett be a két apáca a rendbe, és házasodott meg a két másik lány, azonban Cecília *soror* gyermekkorától zárdában élt, Judit pedig nagyjából 1265 körül csatlakozhatott a rendhez. Héder nembeli Kőszegi Henrik és Miklós vajda feleségei esetében se lenne szükségszerű az osztozkodás, elvégre a leánynegyed együttesen járt volna, így egy birtoktestben is kiadhatták volna azt nekik.

Továbbá alátámasztják az elméletet az oklevelekben található utalások is Moys mester özvegyére: 1270-ig egyszerűen Moys mester feleségeként utalnak rá. Az első adat, amikor nemesi származású úrnőként emlegetik csak 1280-ból, az utolsó végrendeletből származik, és onnantól kezdve élete végéig a királyi

²³ Árpádkori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÜO) XI. 566.

²⁴ CD V. 1. 42–44.

²⁵ CD V. 1. 253–254.

család rokonaként, *sororként* vagy *cognataként* szerepel az oklevelekben. Végül, de nem utolsó sorban, abban igaza van Wertnernek, hogy a korszakban a várható élettartam alapvetően alacsony volt, így bár nem teljesen lehetetlen, de azért rendkívül valószínűtlen, hogy az 1210 környékén született úrnő 1290-ben, a 70-es évei végén, 80-as évei elején járva, még személyesen Fennena királyné elé tudott volna járulni kérelmeivel.²⁶

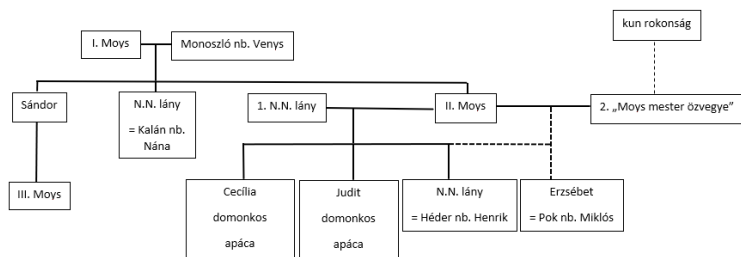
A fenti adatok alapján tehát megállapítható, hogy a nádor feltételezhető első felesége 1270–1272 között hunyhatott el, és ezután vehette el Moys a királyné rokonát. Karrierje csúcsát is ekkor érte el, hiszen 1270–72 között nádorként szolgálta V. Istvánt, sőt, ekkor kapta csak vissza Erzsébet királyné közbenjárására a még Laszkarisz Mária által elkobzott apai örökségét is.²⁷ Ha elfogadjuk a házasságkötés időpontjának ezt az időintervallumot, akkor erősen megkérdőjeleződik, hogy vajon Pok nembeli Miklós felesége valóban a Moys mester özvegyeként emlegetett asszony lánya volt-e. Az egyetlen adat, amely az anya-lánya kapcsolatot igazolhatná egy 1409-ben lezajlott per Báthori Szaniszló és meggyesi Móric, János és István között. Az ítéletlevél szerint 1281-ben a mai Aranyosmeggyest és a Szerém vármegyében található Zólyom településeket IV. László rokona, Moys mester özvegye adományozta lánya és veje, Móric fia Miklós részére.²⁸ Ezzel a nagylelkű gesztussal csak az a probléma, hogy ezt eredetileg nem Moys mester özvegyétől kellett volna megkapniuk, hanem még Moys mester maga hagyományozta rájuk 1280-as végrendeletében, de ennek ellenére valamiért ezt az özvegy nem adta ki. Furcsa, hogy pont saját lányával nem tudott megegyezni az örökséget illetően, de akkor nem lenne teljesen érthetetlen, ha a másik hölgy csak a mostohalánya lett volna, és valamiféle egyet nem értés miatt került volna sor a két birtok későbbi kiadására, és talán ezért lett adományként feltüntetve az ügylet. A szóban forgó oklevél — ahogy már írtam — nem egykorú, majd 130 év telt el a két esemény között, tehát egyáltalán nem lenne meglepő, ha nem emlékeztek volna rá, hogy Erzsébet édes, vagy csak mostohalánya volt-e az özvegynek. Továbbá Kádár Tamás legújabb kutatásai szerint Miklós vajda születési ideje 1244–1246-ra tehető, így eléggé nehezen elképzelhető, hogy a 36 év körüli férfi egy maximum 10 éves kislányt vett volna feleségül.²⁹

²⁶ HO VI. 289–290., VI. 359.

²⁷ DL 817.

²⁸ CD X. 4. 858–859.

²⁹ Kádár T.: Egy érdekes báró i. m. 137.

1. ábra³⁰

Mindenesetre IV. Béla 1260-ban erősítette meg, hogy Moys – akkor épp – tárnokmester, somogyi és varasdi ispán birtokait felesége és leányai részére hagyományozhassa.³¹ Ezt újabb megerősítések és kiegészítések követték,³² amelyekben a feleség – legyen szó akármelyikről is – mindig kedvezményezettként volt feltüntetve, de sokkal közelebbit nem tudhatunk meg róla, saját jogügyleteiről pedig nem maradt fenn forrás ebből az időszakból. Ennek az lehet az oka, hogy ez az ismeretlen asszony mégiscsak egy olyan férfi felesége volt, aki a Magyar Királyság legfontosabb kormányzati méltóságait töltötte be,³³ és érthető is, hogy egy ilyen nagyhatalmú férj mellett nem volt mozgásteret. Arról pedig nem rendelkezünk forrással, hogy Moys mester özvegye egyáltalán rendelkezett volna bármiféle birtokkal, vagyonnal saját jogán, és ha így is lett volna, akkor sincs egyértelmű forrás arra nézve, hogy a feleség vagy a férj rendelkezett-e ezek felett a házasság ideje alatt.

Moys mester utolsó végrendelete 1280 szeptemberében készült,³⁴ és valószínűleg már az év vége felé el is hunyt, mert 1281 januárjában az özvegy kérelmezte

³⁰ Az ábra a szerző saját munkája.

³¹ IV. Béla oklevele befoglalt iratként maradt fenn V. István megerősítő oklevelében. – ÁÚO XI. 566., CD V. 1. 42–44.

³² ÁÚO XI. 566. (IV. Béla), ÁÚO XI. 566. (V. István), ÁÚO XII. 79. (IV. László), HO VI. 258–260. (IV. László)

³³ II. Moys I. Moys nádor és a Monoszló nembeli Venys fia volt. Karrierjét gorai ispánként kezdte, 1244-től országbíró, 1258-ban tárnokmester, somogyi, varasdi és soproni ispán volt, 1270–1272 között pedig már nádorként lehet vele találkozni a forrásokban. De a nádorság után se tűnt el a politikai színpadról: Szlavónia bánjaként, majd ismét országbíróként működött, utána pedig élete végéig a királyné tárnokmestereként szolgált. – Wertner Mór: Az Árpád-kori nádorok genealógiája. Turul 16. (1898) 118–119.

³⁴ HO VI. 258–260.; DL 30 293.

IV. Lászlónál a testamentum megerősítését.³⁵ Férje halála után nagy vagyont örökölt az özvegy, és valószínűleg a királyság legvagyonosabb asszonyai közé emelkedett. A nemes származású úrnő³⁶ megkapta hitbére és jegyajándéka gyanánt Zdencet³⁷ és azonfelül házastársi szeretetből³⁸ Racsát,³⁹ a Tolna vármegyében fekvő Ugát,⁴⁰ és három település nyestbőradóját,⁴¹ illetve 20 lovat, amely szintén jelentős örökségnek tekinthető, hiszen a korszakban 50 ló már ingatlan vagyonnak számított.⁴² A végrendeletben az elhunyt királynéi tárnokmester megemlékezett fivérééről, Sándor mesterről is: választási lehetőséget kínált neki, hogy vagy egy bizonyos Megyericse⁴³ nevű településsel gazdagodhat, vagy pedig Musina⁴⁴ és Bakva⁴⁵ falvakkal, és amennyiben utóbbiakat választaná, akkor Moys felesége megkaphatja a már említett Megyericsét. Az osztzkodásra 1281-ben került sor, de nem Sándorral – időközben valószínűleg ő is elhunyt –, hanem annak örökösével, III. Moyszal. Az egyezkedés során az unokaöcs végül Musinát és Bakvát kérte, így az özvegy Megyericsét is megkapta a már említett javak mellé.⁴⁶ Birtokai azonban még tovább is gyarapodtak ismeretlen szerzések és

³⁵ CD V. 3. 78–79.

³⁶ HO VI. 258–260. – „de nobiliorte prosapia”

³⁷ Csánki Dezső: Körös megye a XV-ik században. Bp. 1893. 25.

³⁸ HO VI. 258–260. – „post rationem dotis liberum consensum et mutuum socialis thori dilectionis affectu.”

³⁹ Csánki D.: Körös megye i. m. 22–23.

⁴⁰ A zichy és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum de Zichet Vasonkeo. I–XII. Szerk. Kammerer Ernő. Pest–Bp. 1871–1931. IX. 279.

⁴¹ HO VI. 258–260. – „Item omnes marturinas [...], Musyna et de Bokua reliquit”

⁴² Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) Bp. 2000. 279.

⁴³ Csánki D.: Körös megye i. m. 40–41.

⁴⁴ Csánki D.: Körös megye i. m. 23–24.

⁴⁵ Csánki D.: Körös megye i. m. 83.

⁴⁶ HO VIII. 213.; DL 30 130., DL 30 293. – A két oklevél olvasata során a szövegkiadások rendkívül zavaróak voltak, ugyanis láthatóan nem törekedtek a települések azonosítására, és ebből kifolyólag a legkülönbözőbb formákban írták le a településneveket. A pontos meghatározáshoz és az özvegy örökségének tisztázásához fontos volt az eredeti oklevelekből dolgozni, hiszen még Wertner Mór is rosszul közölte az özvegy birtokainak neveit, és még nehezebb volt a helyzet a kérdéses örökségek ügyében. Moys mester ugyanis 1280-ban végrendeletében hátrahagyott egy nyitott kérdést: feleségének és fivérének, Sándornak még meg kellett osztoznia néhány birtokon. Ezek a birtokok a most már azonosított Musina, Bakva és Megyericse települések voltak, amelyeket a Hazai Okmánytárban a létező legkülönbözőbb formában közöltek: Megeriche/Megiche, Bokya/Bogud /Wokua, Musyna, vagy sérülés miatt egyszerűen kipontozták. Moys halálát követően az özvegy és – a szintén nem rég elhunyt – Sándor fia, Moys között zajlott le az egyezkedés. A Hazai Okmánytár közölte az 1281-es dokumentumot is, és itt már viszonylag

királyi adományok révén. Ismeretlen szerzések alatt azokat a *possessio*kat értem, amelyekről nem tudni, hogyan jutott hozzá az úrnő, de adat van a birtoklásukra. Ilyen Aranyosmeggyes és Zólyom,⁴⁷ amelyeket – ahogy már írtam – egyébként Moys végrendeletileg vejének, Pok nembeli Miklósnak hagyott, de valamiért ez mégis az özvegy kezén maradt – nyilván valamilyen egyet nem értés folytán nem került kiadásra az örökség. Később mégis odaadományozza Erzsébetnek és férjének.⁴⁸ Birta ezenfelül a mai Békásmegyert⁴⁹ Pilis vármegyében és – ahogy azt

egységesen szerepeltek a helynevek, így könnyen ki lehetett következtetni, hogy nem hat különböző településről volt szó a végrendeletben sem, hanem csak háromról: Musyna, Bokoa és Medericha. Ekkor meg kellett vizsgálni az eredeti oklevelet, hogy nem hibás-e az oklevélkiadás. A végrendelet tekintetében valóban sokféle formában szerepeltek a településnevek, de olykor sikerült elnézni is őket, a valóságban így szerepel a kérdéses rész az oklevélben: „*Item possessionem Megeriche legavitet reliquit magistro Alexandro fratri suo pro possessionibus suis M[usyn]a [et] Bokya vocatis, ipsius Alexandro communi relinquens, ut si placuerit eidem recipiat easdem possessiones suas Musyna et Bogud vocatas. Ipsa [possessione] sua Mesiche domine consorti sue remanente.*” – Az oklevél sajnos eléggé megrongálódott, a törzsszövegből is hiányoznak részek. Musyna településsel mégis az alapján tudtam kiegészíteni az oklevelet, hogy a lyuk előtt még látszik az M betű első szárának a jellegzetes hurkolása, illetve az oklevél hátuljára visszahajolva megtalálható a szóvégi A betű is. Mivel már korábban szerepelt az oklevélben Musyna, és az 1281-es osztozkodás során is szerepelt, könnyen ki lehetett találni, hogy ez a hiányzó településnév. A Mesiche/Megeriche település esetében nehezebb volt a helyzet. A település is több névvel szerepelt a végrendeletben: Megeriche/Megiche/Mesiche. Az osztozkodásnál pedig következetesen Medericha-ként szerepelt. A Megiche változatot könnyen lehetett azonosítani a Megeriche-vel, ugyanis a G betű felett egy jellegzetes r-es rövidítés látható, tehát kiegészíthető Meg[er]liche alakra. A Medericha alak sem okozott különösebb megütközést, ugyanis a település ma is megtalálható Horvátországban, és a Meduraca nevet viseli. Mivel a dél-szláv nyelvben megtalálható Đ betű megfeleltethető a magyar Gy hangnak – elég csak megye szavunkra gondolni, amely visszavezethető a dél-szláv meda (határ, sövény) szóra – elképzelhető, hogy már az Árpád-korban is Gy-vel ejtették a település nevét. A latinban természetesen nincs betű, ami megfeleltethető lett volna a Gy hangnak, ezért kénytelenek voltak a meglévő betűkészlettel dolgozni, a G és D betűket használni. – A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 2. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1970. 877–878. – A Mesiche nehezebb eset volt, de elég gyakori hiba a *scriptor*oknál, hogy a fogalmazványok lejegyzésénél összekeverték a g és s minuszulákat, és ez fokozottan igaz, ha a *scriptor* által nem ismert helységnévről volt szó.

⁴⁷ HO VIII. 213., CD X. 4. 858–859.; Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–II. Bp. 1901. I. 440. – A Zólyom nevű települést nem sikerült elhelyezni a térképen, valószínűleg még a török idők előtt elpusztulhatott. Az egyetlen támpont, amely segíthet megerősíteni Karácsonyi azon elméletét, hogy ez a Zólyom Szerém vármegyében feküdt, az egy 1351-ben kelt oklevél, amelyben Pok nembeli Móríc lánya, Anna megtöltja fivérének Zólyom eladását, és a szerémi püspöknek, Tamásnak illetve másoknak pedig a megvásárlását és a birtokba való beiktatását. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1920. V. 495.

⁴⁸ CD X. 4. 858–859.

⁴⁹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998. IV. 658–659.

már fentebb említettem is – Budán⁵⁰ egy házat. IV. Lászlótól a mai Csepel-szigeten kért és kapott birtokokat a királynéi uradalomból,⁵¹ név szerint Bagamérföldét⁵² és Cséptelket.⁵³ Anjou Izabella, IV. László királynéja is részesítette kegyében: elnyerte tőle az Ercsi közelében fekvő Zapakon⁵⁴ birtokot.⁵⁵ Végül pedig egy csere folytán Izabella királynéval megszerezte a Tolna vármegyében fekvő Görbőt is,⁵⁶ amit eredetileg a néhai férje adományozott a kaposábrányi ciszterci rendnek.⁵⁷ Földjei alapján megállapítható, hogy főképpen Kőrös, Pilis és Tolna vármegyékben birtokolt, illetve elszórtan rendelkezett birtokkal Szatmár és Szerém vármegyékben is. Azt azonban sajnos nem lehet megbecsülni, hogy mekkora lehetett az egyes birtokok értéke – hiszen az több összetevő függvénye volt: jobbágyság, állatállomány, szerszámok, vámok stb. –, vagy összehasonlítani a királynéi jövedelmekkel – hiszen a királynék jövedelmeit inkább pénzben adták ki⁵⁸ –, de annyi bizonyos, hogy az özvegy tehetős asszony volt.

⁵⁰ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. 596–626.

⁵¹ Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) Bp. 2005.45–46.

⁵² Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. 194.; Nagy Lajos Zoltán: A Csepel-sziget és a Ráckevei (Soroksári)-Duna-ág történeti földrajza. PhD disszertáció. Bp. 2015. 144–147.

⁵³ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. 200–201., Nagy L.: A Csepel-sziget i. m. 145.

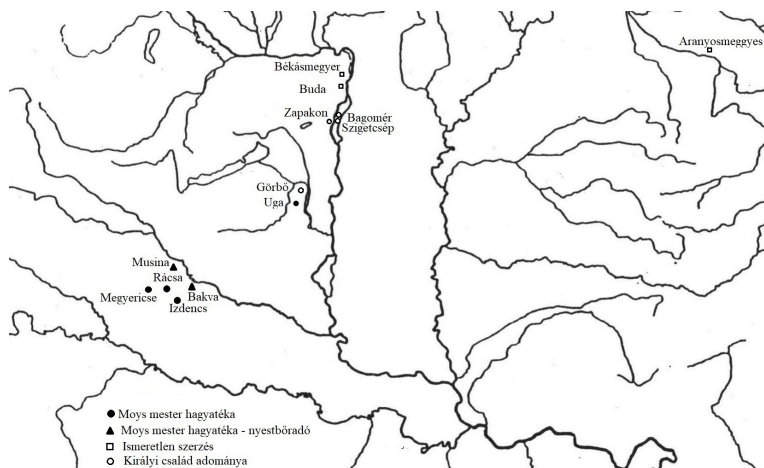
⁵⁴ Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország i. m. II. 406–407.

⁵⁵ ÁÜO XII. 458–459.

⁵⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. Bp. 1890–1913. III. 426–427.

⁵⁷ CD IX. 2. 120–121.

⁵⁸ Zsoldos A.: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 78–79.

2. ábra⁵⁹

Mivel számos föld felett rendelkezett, könnyedén adományozhatott is. Adományozási tevékenységét illetően kétféle tendencia figyelhető meg: saját családját részesítette birtokaiban, illetve az egyház részére tett kegyes adományokat. Lányának vagy mostohalányának, Erzsébetnek és annak férjének, Miklós vajdának végül átadta 1281-ben Aranyosmeggyes⁶⁰ és Zólyom birtokokat, de az ügylet az oklevélben végül adományként volt feltüntetve, ezért én is annak tekintem,⁶¹ továbbá megajándékozta IV. László hűgát, Erzsébet hercegnőt⁶² 1287-ben a korábban Izabella királynétól elnyert Zápakkal.⁶³ Ezután családja részére már nem tett semmilyen adományt, vagy pedig nem maradt fenn róla adat, de ahogy már említettem, adományozott még egyházak

⁵⁹ A térkép a szerző saját munkája.

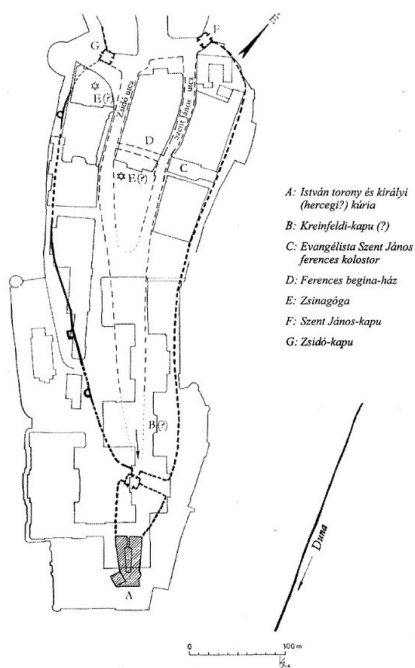
⁶⁰ Vályi András: Magyar országnak leírása. Mellyben minden hazánkbeli vármegyék, városok, faluk, puszták, uradalmak, fábrikák, kutak, hámorok, savanyú és orvosló vizek, fürdőházak, nevezetesebb hegyek, barlangok, folyó vizek, tavak, szigetek, erdők, azoknak hollételek, földes urok, fekvések, történetyek, külömbféletermésbeli tulajdonságaik, a betűknek rendgyek szerint feltaláltatnak I–III. Buda, 1796–1799. II. 595.

⁶¹ CD X. 4. 858–859. – „Medgyes et Zulum vocatas, per nobilem dominam [...] nobili dominae Elisabethae filiae suae consorti Nicolai vajvodae [...] perpetuo datas et collatas, per ipsumque Ladislaum regem huiusmodi donationem ipsi dominae Elisabethae facta et confirmatam denotabat.”

⁶² Kristó Gyula – Makk Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. Szeged 2000. 296.

⁶³ ÁÜO XII. 458–459.

részére is. 1292-ben a férje és annak családja által alapított kaposábrányi ciszterci rendnek visszaadta Görbő birtokát minden hasznával és tartozékával,⁶⁴ miután elcserélte érte Cséptelket Izabella királynéval, de a legtöbb adományt a budai begina apácák részére tette, ami egyáltalán nem meglepő, hiszen az özvegy ismeretlen időpontban maga is csatlakozott a harmadrendi ferences apácákhoz,⁶⁵ és klostrot rendezett be nekik a Budán, az Evangélista Szent János ferences kolostor közelében bírt ingatlanán (3. ábra).⁶⁶

3. ábra

⁶⁴ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–IV. Ad edendum praeparaverunt Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, Andreas Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii–Budapestini 1874–1999. IV. 63.; DF 238 329.

⁶⁵ HO VI. 359.

⁶⁶ HO VIII. 363.; A 3. ábra forrása: Végh András: Középkori városnegyed a királyi palota előterében. A budavári Szent György tér és környezetének története a középkorban. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XXXI. Szerk. Holló Szilvia Andrea Bp. 2003. 18.

1290-ben Fennena királyné elé járult, és azt kérte, hogy IV. László azon adománylevele alapján, amelyben neki adta Bagomért és Cséptelket, erősítse meg őt és általa az apácákat az adományban,⁶⁷ végül 1293-ban már III. Andrástól kért engedélyt, hogy az előbb említett csepel-szigeti birtokokat és Békásmegyert a begináknak hagyhassa végrendeletileg,⁶⁸ amelyeket meg is örököltek az apácák a halálát követően. Halálának időpontját Spekner Enikő 1296 és 1298 közé helyezte,⁶⁹ de szerintem az úrnő már sokkal korábban elhunyt. 1293-ban kérte az engedélyt, hogy végrendelezhessen a beginák javára, és egy 1296-ban készült oklevélben, amelyben III. András a szóbanforgó három birtok népeit mentesítette az adók alól és Werner budai rektor védelmébe helyezte őket, már csak néhaiként emlékeztek meg a beginák jótevőjéről,⁷⁰ tehát az úrnő halála nagyjából 1293 és 1296 közé datálható. A budai házról ugyan nem készült semmilyen rendelkezés, de ezt is az apácákra hagyhatta, hiszen utána még több évszázadon keresztül élt ott a közösség.

Az özvegy által 1280 és 1293 között elnyert adományok, az ezekhez kapcsolódó uralkodói megerősítő oklevelek és egyéb jogügyletekből megnyilvánuló személyes kapcsolatok révén megállapítható, hogy Moys mester özvegye az egykori nádor halála után is udvarközei személy maradt, és bár nem rendelkezett tisztséggel és nem volt se királyné, se hercegnő, mégis egy nagyon befolyásos úrnőről volt szó. Rokoni kapcsolatai és földrajzi közelsége révén bármikor felkereshette a királyi udvart, szabad bejárása volt oda, és vélhetően bármikor az uralkodók, illetve királynéik elé tárhatta kéréseit és problémáit. Így véleményem szerint Moys mester özvegyének hatalma és befolyása informális érdekérvényesítésben manifesztálódott, azaz hatalmi és döntéshozói pozícióban lévő személyek támogatását élvezte, és így általuk tudott érvényt szerezni akaratának.

⁶⁷ HO VI. 359., VIII. 289–290.

⁶⁸ ÁÜO X. 115.

⁶⁹ Spekner E.: A magyarországi beginák i. m. 312.

⁷⁰ HO VIII. 363–364. – „soror nostra nobilis et religiosa domina, relictā magistri Moysi bone memorie”

Dóra Bachusz

“Soror nostra, nobilis et religiosa domina”

Notes on Master Moys’s Widow

The central topic of my present research is the legal status of women in the era of the Árpád Dynasty; more precisely, to what extent women could be the subjects of rights and duties in the first three centuries of the Kingdom of Hungary. While reviewing the chartered documents from the period, I had the chance to encounter women about whom, luckily, relatively consistent data have survived; therefore, it is possible to obtain a more complex, more detailed picture of some of the noblewomen of the time – even if only in small numbers. I highlight, in particular, the widow of Master Moys, the late palatine of King Stephen V, to whom the most charters can be connected, and who owned numerous lands and a presumably great fortune while having rather strong ties to the royal court. Her figure is not unfamiliar to the study of history as the question of her descent interested several researchers (Mór Wertner, János Karácsonyi, Emil Jakubovich), and she also appeared in the literature due to her connections to the Beguine nuns in Buda (András Végh, Enikő Spekner).

Therefore, in my research, I wish simultaneously to summarise the literature’s already existing observations on the ancestry of the widow and to organise the attempts to identify her, but I also examine and present other aspects beyond these. Following the death of Master Moys, his widow came in the possession of substantial wealth; her late husband left her mainly lands in his will, over which the widow could and did rule completely freely. The sources allow us to survey the number of lands she owned, and their location can roughly be identified, while her donations can also be traced: which relatives she gave a piece of her lands to and which religious institutions she honoured with her gracious donations. Furthermore, it can be examined in the chartered sources what the lady’s relationship with the royal court and its members might have consisted in, and to what extent she managed to pursue her interests and how far her influence stretched.

(Translated by Anna Patrícia Wynn)

Kósa-Grimm András Kristóf

Az Eötvös Collegiumot ért sajtótámadások 1932 nyarán

1. Bevezetés

„A két világháború közötti Eötvös Collegium gyakori szereplő volt a magyar sajtóban. Újságcikkek emlékeztek meg fontosabb évfordulóiról, eseményeiről. [...] Írtak a Collegium állítólagos válságáról, vádolták fölösleges fényűzéssel.”¹ – ezekkel a szavakkal kezdte Deák Éva, a Collegium centenáriumi kötetében megjelent tanulmányát, melyben a két világháború közötti, az intézménnyel kapcsolatos támadásokat és vitákat tekintette át röviden. Az 1932-es kommunista szervezkedés – mely a Collegiumot is jócskán érintette – egyértelműen a fenti felsorolás „válság” kategóriájába illeszkedik. Tanulmányomban az ügy kipattanását követő sajtótámadásokat, illetve az ezekre adott reakciókat mutatom be részletesen.

A kollégiumi kommunista sejtet Stolte István² hozta létre 1931 őszén. Az Eötvös Collegium pezsgő szellemi közege kiváló lehetőséget biztosított Stolte számára a kibontakozásra, mivel megnyerő személyiségével, kiváló vitapartneri képességével gyorsan vezető szerepre tett szert társai körében. Ennek

¹ *Deák Éva*: Az Eötvös Collegium viták és támadások keresztüztüében. In: Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből. Szerk. Kósa László. Bp. 1995. 139.

² Stolte István (1910–1991): tanár, irodalomtörténész, újságíró, író. A Rajk-per egyik koronatanúja. Személyével részletesebben is foglalkoztam: *Kósa-Grimm András Kristóf*: Schmidt, a rendőrspicli? Stolte István és az 1932-es kommunista szervezkedés a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Múltunk 1. (2019) 120–150.

megfelelően beszervezte Bertók Jánost,³ Mód Pétert,⁴ Schöpflin Gyulát,⁵ ifj. Jakó Gézát,⁶ Szigeti Imrét,⁷ Szabó Zoltánt,⁸ Rácz Istvánt,⁹ Lutter Tibort¹⁰ és Képes Gézát. Az, hogy Stolte illegális kommunista sejtet szervezett az Eötvös Collegiumban – ahol a budapesti tudományegyetem szellemi elitjét képezték –, jelentős sikert jelentett a kommunista párt számára, hiszen olyan fiatal értelmiségieket nyertek meg ügyüknek, akiknek a diákságon belül komoly véleményformáló szerepük volt. Ugyanakkor a párt képtelen volt kihasználni az egyetemi mozgalomban rejlő potenciált: mivel a hazai kommunista mozgalomnak szolgálai módon kellett követnie a moszkvai példát, az értelmiségi fiatalokat kezdettől fogva gyanakvással fogadták, és lelkesedésüket elsősorban röpiratszórásai, illetve egyéb komolytalan akciókra pazarolták. Az illegális

³ Bertók János (1908–1945): 1928-ban került a kollégiumba latin–olasz–görög szakos hallgatóként. Bertók Béla munkácsi református püspök fia. 1945-ben a szovjetek elhurcolták Kárpátaljáról, út közben tisztázatlan körülmények között életét vesztette. Illegális kommunista múltjával nem hozakodott elő, pedig megtehetné volna. *Rácz István: A semmi partján.* Bp. 1991. 65–67.

⁴ Mód Péter (1911–1996): 1929-ben nyert felvételt a kollégiumba magyar–német szakos hallgatóként. Később diplomataként dolgozott, a Rajk-perben életfogytig tartó fegyházra ítélték, 1954-ben rehabilitálták. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K 636 Polgári kori kormányhatóságok levéltárai, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumi Levéltár, egyetemek, főiskolák és tudományos intézetek iratanyagai (1919–1944) (a továbbiakban: K 636) 6370/16 (656. doboz) 35.

⁵ Schöpflin Gyula (1910–2004): 1928-ban vették fel a kollégiumba, magyar–francia–angol szakos hallgatóként. Schöpflin Aladár író fia. Apja nyomdokaiba lépve irodalmár lett ő is. MNL OL K 636 6370/16 (656. doboz) 36.

⁶ ifj. Jakó Géza 1912-ben született Budapesten. Mivel apja Tallinban iparrajziskolai tanárként dolgozott, ezért 6 éven keresztül ő is Észtországban élt, ott is érettségizett. 1931-ben került az Eötvös Collegiumba. MNL OL K 636 6370/16 (656. doboz) 34.

⁷ Szigeti Imre 1910-ben született Újpesten, majd a Könyves Kálmán Reálgimnáziumban tett jeles érettségije után 1928-ban nyert felvételt a kollégiumba. Remek tanulmányi eredményei miatt Köztisztviselői ösztöndíjban részesült. MNL OL K 636 6370/16 (656. doboz) 38.

⁸ Szabó Zoltán 1911-ben született a Komárom megyei Dadon. Balassagyarmaton érettségizett, innen került 1929-ben az Eötvös Collegiumba. Érdemes megemlíteni, hogy apja csendőr tiszthelyettként szolgált. Szabót a lebukás alkalmával őrizetbe vette ugyan a rendőrség, de bizonyíték híján még aznap elengedték. Ennek köszönhetően maradhatott az egyetemen, később középiskolai tanárként helyezkedett el. MNL OL K 6366370/16 (656. doboz) 37.

⁹ Rácz István (1908–1998): A később világszerte elismert fényképész latin–görög–olasz szakos hallgatóként került az Eötvös Collegiumba. 1931-ben, ötödéves korában (tehát a tanári gyakorlat évében) viszont kiköltözött onnan, így az 1932-es eseményekből kimaradt, és csak 1933 februárjában, a második egyetemi lebukás alkalmával került a rendőrség kezére, és ítélték két év fegyházra. – *Rácz I.: A semmi partján* i. m. 135–143.

¹⁰ Lutter Tibor (1910–1960): 1932 júniusában éppen külföldön tartózkodott, így kerülte el a lebukást, míg Képes Géza (1909–1989) – Rácz Istvánhoz hasonlóan – ekkor már kiköltözött a Collegiumból. *Schöpflin Gyula: Szélkiáltó.* Bp., 1991. 47.

működéshez elengedhetetlen konspirációt viszont érthetetlen módon elhanyagolták, így a politikai rendőrségnek nem okozott gondot az egész egyetemi szervezkedést felgöngyölíteni.

Ennek megfelelően a lebukás bekövetkezte szinte törvényszerű volt: egy viszonzatlan szerelem miatti bosszú, a konspiráció legalapvetőbb szabályainak be nem tartása és egy végzetes baklövés együttes hatása vezetett a lebukáshoz. 1932. június 10-én este először Stolte és menyasszonya, június 13-án pedig a kollégiumi vonal került felgöngyölítésre: Bertók, Mód, Schöpflin, Szabó, Szigeti és Jakó került a politikai rendőrség kezére.¹¹

2. A Collegiumot ért sajtótámadások

Az ügy kipattanása súlyos botrányt okozott a Collegium számára, jelentős csorbát szenvedett a hírneve. A korabeli sajtó pedig meglehetősen nagy ösztüzet zúdított az intézményre. Léber János, a jezsuiták által létrehozott *Magyar Kultúra* július 5-i számában egyértelműen a Collegiumot hibáztatta a történetekért: szerinte ugyanis az idekerült egészséges keresztény magyar szellemiségű fiatalokból „ateista száraz kórókat” és „erkölcsi hullákat” nevelt az intézmény.¹² Emellett tudni vélte, hogy a diákokat valószínűleg a pénz csábította „Moszkva szellemi zsoldjába”.¹³

Pethő Sándor publicista, a *Magyar Nemzet* későbbi alapító-főszerkesztője pedig a *Magyarság* 1932. június 16-i számában megjelent cikkében szörnyülködött a kollégiumi eseményeken, kontrasztba állítva azt az intézmény jeles múltjával és hagyományaival: „Az Eötvös-kollégiumnak a magyar tudományos kiképzésben körülbelül olyan szerepet szántak, mint amit a fényes hagyományokkal rendelkező École Normale Supérieure teljesített a francia szellemi életben. Amikor 1895-ben megalapították, az a szándék vezette a magyar kultúrpolitika akkori

¹¹ A politikai rendőrség nyomozói június 13-án szálltak ki a kollégiumba, és őrizetbe vették Szabó Zoltánt, Szigeti Imrét, Bertók Jánost, Jakó Gézát, Mód Pétert és Schöpflin Gyulát. Szabót és Szigetét még aznap este szabadon engedték, mivel bizonyítást nyert, hogy a mozgalom iránt csak érdeklődtek, de magában a szervezkedésben aktívan nem vettek részt. – Budapest Főváros Levéltára VII. A jogszolgáltatás területi szervei (1841–1966) 5. c. Budapesti Magyar Királyi Büntetőtörvényszék, Büntető perek iratai 1/1932–7006. Stolzer Emil és társai I. kötet: Rendőrségi jelenség Szabó Zoltánról. Bp., 1932. június 13. 58–59., illetve Rendőrségi jelentés Szigeti Imréről. Bp., 1932. június 13. 60–61.

¹² Deák É.: Az Eötvös Collegium viták és támadások keresztüztüében i. m. 139–140.

¹³ Garai Imre: A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950. Bp. 2014. 235.

felelős vezetőit, hogy a mindent elárasztó germán szellemi invázióval szemben otthont és iskolát létesítsenek a francia géniusszal való közvetlen kapcsolatok ápolásának, s a helyes kiválasztás elvének érvényesítésével olyan módszeres disciplinába részesített tudósi és tanári nemzedéket neveljenek fel, amely a tudomány élet részére biztosítja a megfelelő utánpótlást és elitet termel ki a középiskolai nevelés európai színvonalának biztosítására. Ez a jeles kollégium az eltelt négy évtized alatt csakugyan beváltotta az alapításához fűzött reményeket. Kiváló tudósok, írók és tanárok egész hadát nevelte fel Alma Materén, akik a magyar szellemi élet vezérkarában foglaltak helyet s ott nemcsak egy nagy műveltségi nívót képviseltek, hanem – ha szabad így mondani – egy bizonyos szellemi életformát és világnézetet is, amely a legnemesebb gall hagyományok eleven hatásai alatt fejlődött. Az Eötvös-kollégium egy kis zárt szigete volt a magyarság szellemi arisztokráciájának, amely a német tudományos iskola egyoldalúságával, gyakran kasztszerű tudósi fölényével és nehézkességével szemben olyan forrásokból merítette önképzéseinek és tevékenységének irány- és formaeszméit, amelyek a Szajna partján fakadtak. [...] A rendőrségi hivatalos jelentés szerda délelőtt adta hírül, hogy a kommunista mozgalomnak bizonyos sejtképződései ezek között a tisztas, óvott falak között is tanyát ütöttek. Az Eötvös-kollégium néhány növendéke a tanárjaik és előljáróik által nem sejtett módokon és helyeken felcsaptak szellemi Lenin-fiúknak és bolsevista sejtépítőknak. Az érdemes Bartoniek¹⁴ intézetének ifjú arisztokratái már nem a klasszikus szerzők írásain fenik elméjüket, nem a francia géniusz halhatatlan csodáit tanulmányozzák és nem mélyednek el a kísérleti tudományok szuggesztív titkaiba, hanem Buharin és Lunacsarszkij zagyva pamflettjeit olvassák és csere-bereleik egymás között, s kommunista pamfletteket és röpcédulákat szerkesztenek. [...] És most itt látjuk viszont a rendőrségi szobában, a detektívnyomozás kietlen szembesítésében ezeket a szomorú, ványadt koravéneket, ezeket a beteg, nyavalygó széplelkeket és papirosszobatudósokat, ezeket a nyomorult ördöngöseket és félkegyelműeket, akik az új Messiás-keresésben elérkeztek a tegnapelőtt levitézlett, százszor lecáfolt, megrokkant salabakterekhez, Marxhoz és Leninhez, akik ma már csak legfeljebb füstös kávéházi oszloptámogatóknak, szellemi mezítlásosoknak, megkötyagosodott ifjú munkásoknak és saját gőzükből füstölő talmudistáknak lehetnek a prófétái.¹⁵

A legtöbb sajtóorgánum egyébként a kollégiumi tanárok felelősségét firtatta, amiért ilyen sokáig titokban maradhatott előttük az illegális kommunista szervezkedés. Egy ismeretlen magyar tanár nyílt levele a *Magyarság* június 18-i

¹⁴ Bartoniek Géza (1854–1957): pedagógus, fizikus. Az Eötvös Collegium első igazgatója 1895–1928 között.

¹⁵ *Magyarság* 1932. június 16. 1.

számában jelent meg ebben a témában: „Igen tisztelt Szerkesztő Úr! Az egész magyar közvélemény mély megdöbbenéssel vett tudomást az Eötvös kollégiumban lejátszódott eseményekről, mondhatom, különösen minket, pedagógusokat egyre jobban foglalkoztat ez a kínos probléma. Foglalkoztatnak maguk az események, de ezekkel kapcsolatban azok a különböző kijelentések is, amelyek minden felelősséget el akarnak hárítani a kollégium vezetőségéről és mindent valóságos sorstragédiák akarnak beállítani, amelyet sem előre látni, sem elhárítani nem lehetett. Amennyire a helyzetet megítélhetjük, ez a beállítás nem helyes és nem is fogadható el. Az Eötvös-kollégium nagy értéke a magyar kultúrának, de különösen kényes pozíció is, miután innen kerül ki a magyar tanárok új generációja, azok, akik a közeljövőben hivatva lesznek a magyar ifjúság nevelését vezetni. Az ilyen kényes pozíciókban kétszeres gondosságra és lelkiismeretességre van szükség és elképzelhetetlen az, hogy a megfelelő gondosságnak ne legyen meg a kellő eredménye az egész vonalon. Egyenesen hihetetlen, hogy a történeteknek semmiféle előzetesen észrevehető jele ne lett volna és volt is ilyen előjel, több mint amennyit most utólag hiánytalanul össze lehetne szedni. [...] Kétségtelen, hogy az Eötvös-kollégium diákjainak nagy része nemzeti szempontból kifogástalan, pedagógiai szempontból kiváló anyag, a kisebbség azonban rossz útra került, bomlasztó és korhasztó csíráknak valóságos melegágya lett, amint az az események azóta már teljes mértékben igazolták. Pedagógus számára egyenesen érthetetlen, hogy a kollégium vezetősége erről a folyamatról nem szerzett már régen tudomást. Az ilyen intézmény vezetősége és diáksága között igen szoros kontaktusnak kell fennállania, a vezetőségnek benne kell élnie az ifjúság gondolat- és érzésvilágában, figyelemmel kell kísérnie szinte minden diák lelki és szellemi fejlődését, hogy biztos kézzel vezethesse az előre kitűzött célok felé. Az Eötvös-kollégiumban ez a kontaktus nem volt meg, nem is lehetett meg, különben a dolgok nem juthattak volna ideáig. Az ifjúság és a vezetőség között olyan űr tátongott, amely csak a vezetőség pedagógiai hibájából támadhatott és amelyért – anélkül, hogy bárki érinteni akarná a kollégium vezetőségének tudományos kiválóságát és nagy érdemeit – a felelősséget meg kell állapítani, a felelősséget viselni kell.”¹⁶

Természetesen akadtak olyan lapok is, amelyek árnyaltabban álltak a témához, és nem csak a Collegium felelősségét firtatták: „Ami pedig azt az inszINUÁCIÓT illet, mintha akár az Eötvös-kollégium mai vezetősége, akár az a kultúrpolitika, amely ezt a magas színvonalú intézet alimentálja, bármily csekély mértékben is felelős lenne azért, amit némely növendékei suttyomban cselekszenek: erre értelmes emberek előtt nem is kell felelni. Ha egyáltalán célzunk efféle jobboldali elfogultságokra, ez csak azért van, hogy a centrális igazságra

¹⁶ Magyarág, 1932. június 18. 4.

figyelmeztessünk mindenkit. Ahol valóban keresztény életet élnek, ahol otthon is keresztény lapokat olvasnak s a szülők magánéletükkel is a valóban keresztény és nemzeti erkölcsöket terjesztik maguk között, ott a fiúkon nem fog a vörös bacillus. Az ilyen meglepő esetekért tehát egyes egyedül a tudatos és öntudatlan bacillusterjesztők a felelősök, s ha ezt a baloldalon taktikai okokból leplezik is, a komoly jobboldalon tudnak erről.”¹⁷

A magyar sajtóorgánumok közül talán csak a Nemzeti Újság állt ki teljes mellszélességgel és határozottsággal a Collegium mellett: „Az Eötvös-kollégium néhány diáktagjának megtévelyedése nem az ifjúság megtévelyedését jelenti, amint hogy nem jelentheti az Eötvös-kollégium szellemének megromlását, az intézmény élén álló kiváló pedagógusok és tudósok felelősségét sem. Mi, akik könnyörtelen éberséget és megtorlást követeltünk eddig is minden bolsevista propagandával szemben, éppen tiszta tényállás és az igazság nevében tiltakozunk amaz inszINUÁCIÓ ellen, mintha akár az Eötvös-kollégium mai vezetőségét, akár általában a közoktatásügyet, annak szellemét és embereit felelősség terhelné ebben a bolsevista diákügyben, s tiltakozunk főképen az ellen is, hogy ezt az esetet az egész magyar diákságra s az Eötvös-kollégium ifjúságára megbélyegzőn általánosítsák. Azt a baloldali sajtó-kárörömet, amely némely nyomtatott hasábookról akarja szuggerálni, hogy lám, vannak keresztény bolsevista diákok is, ép úgy visszaautásítjuk, mint a jobboldali elfogultságot, amely ebből a szomorú ügyből az egész intézmény felelősségét s az egész ifjúság fertőzöttségét akarná kimagyarázni. Amennyire árt illúziókban élni és azt hinni, hogy a bolsevista propaganda akár csak egyetlen rést is elmulaszt, amelyen betolakodhat a magyar értelmiség táborába, éppen annyira vagy talán még inkább, árt magára az Eötvös-kollégiumra, annak ifjúságára és vezetőire az általánosítás igazságtalan árnyékát vetni. Nem, itt nem a magyar ifjúságról, nem a magyar diákságról, nem a magyar tanárokról és nem a magyar közoktatásügyről van szó. Itt egyes eltévelyedettek áldozatul eséséről van szó csupán, amely éppen olyan fájdalmas dolog, mint amennyire vigasztaló az, hogy elszigetelt eset csupán.”¹⁸

3. A támadások által kiváltott kollégiumi reakciók

A Collegium vezetése hivatalosan nem reagált a támadásokra. A kollégium ifjúsága viszont a Nemzeti Újság 1932. június 21-i számában megjelent „A jobb jövő felépítésében nekünk is szerepünk lesz” című nyilatkozatában válaszolt

¹⁷ Új Nemzedék, 1932. június 17. 1.

¹⁸ Nemzeti Újság, 1932. június 17. 4.

a sajtó vádjaira, és védte meg a Collegiumot, kiemelve, hogy „néhány fiatalember eltévelyedéséért” igazságtalan dolog általánosításokba bocsátkozni: *„Célunk nem a kötelességszerűnek látszó védekezés, hanem az, hogy tisztaságunk érzetében felháborodva utasítsunk vissza minden reánk szór vádat. Tiltakozunk az ellen, hogy néhány volt társunk érthetetlen megtévelyedéséért, akik csak elenyésző töredékét képezték ifjúságunknak, bármi módon felelőssé tegyék és megbélyegezzék a Collegiumunkat, annak vezetőségét és ifjúságát. Minden e fajta általánosítás csak a tények nem ismerésén vagy félreismerésén alapulhat. Tehetünk-e mi arról, hogy néhány társunk nemcsak a Collegium vezetőségének tudtán kívül, hanem előttünk is ismeretlen úton módon ebbe a sajnálatos ügybe keveredett. Jóllehet nem a mi feladatunk a Collegium vezetőségét és tanári karát megvédeni, büszkén és bátran valljuk, hogy tudós vezetőinkkel és tanárainkkal szoros lelki kapcsolatban élünk s tőlük nemcsak a tudomány terén, hanem erkölcsi szempontból is állandó irányítást nyerünk. Ha mindezek ellenére egyesek mégis letértek a helyes útról, az ilyen szerencsétlen eltévelyedést, amely semmiképp sem róható fel a Collegium hibájául, a magunk részéről mélyen és őszintén fájlaljuk.”*¹⁹

Gombocz Zoltán igazgató²⁰ a történetek hatására szigorú vizsgálatot rendelt el a kollégiumi kommunista sejt ügyében. Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszternek szóló, június 18-án kelt felterjesztéséből kiderül, hogy a szervezkedés tagjai a kollégiumi társaik szerint igen zárkóztak voltak, és senki nem feltételezte róluk, hogy politikai mozgalmakban vennének részt. Egyedül Stolte István „eltévelyedése” nem érte váratlanul a Collegium vezetését. Tanulmányi eredményeinek látványos zuhanása miatt pont a június 13-ára összehívott kurátori értekezlet döntött volna kizárásáról: *„Kétségtelen, hogy a magyar ifjúság különösen a legutóbbi esztendőben, jelenén és jövőjén aggódva mélyreható lelki válságba került. Mindazok a vezetők, akiknek akár az egyetemen, akár ifjúsági egyesületekben, vagy intézetekben az ifjúsággal való közvetlen érintkezésre alkalmuk nyílik, napról-napra szemmel láthatólag tapasztalják e válság egyre megdőbbentőbb jeleit. Egyéni sorsukkal és lelki problémáikkal való szinte beteges foglalkozásuk és gyötrődő tépelődésük olyan lelki zavart idéz elő, amely közülük nem egyet a legszélsőségesebb s legképtelenebb ideológiák iránt is fogékonnyá tesz. Ami a Collegiumnak évtizedek óta bevált általános nevelési rendszerét illeti, B. Eötvös Lóránd elgondolását tartottuk irányadónak, amely a kollégista elé a munkás, hazafias, becsületes és őszinte életet tűzte ki ideálul. De az utóbbi években szükségét éreztük annak, hogy a fenti alapelvek megtartása*

¹⁹ Nemzeti Újság, 1932. június 21. 4.

²⁰ Gombocz Zoltán (1877–1935): jeles nyelvtudós, egyetemi tanár, az Akadémia rendes tagja. Ebben az időszakban a Collegium igazgatója.

mellett a változott viszonyokra való tekintettel a kollégiumi tagok kiválasztásának és nevelésénél az intellektuális tényezőkön kívül az érzelmiekre is még fokozottabb tekintettel legyünk. [...] Egy tag kivételével (Stolte) majdnem teljesen érthetetlennek találjuk az említetteknek szomorú eltévelyedését. Stolte esetében az utóbbi év folyamán az életkedvnek és érdeklődésnek olyan ellanyhulását tapasztaltuk, amelyet elsősorban szinte kivételesen szerencsétlen családi körülményeinek tulajdonítottunk, hogy kizárását előleges megállapodásunk értelmében éppen az előállítás napjára összehívott kurátori értekezlet hozta volna javaslatba. A többi négy, illetőleg Szabó Zoltán és Szigeti Imre hozzászámításával hat tag mind származása, mind kifogástalan magaviselete és elismerésre méltó kötelességteljesítése által a Collegium jobb, sőt legjobb növendékei közé tartozott és anyagi helyzetük részben a családjuk, részben tanáraik és a Collegium támogatása révén teljesen kielégítő volt. Hogy az ő esetükben a szerencsétlen irányba fordult belső változás mindnyájunk előtt az utolsó pillanatig rejtve maradhatott, annak egyetlen magyarázata csak az lehet, hogy a reájuk vonatkozó korábbi tanári jelentésekből is kitetszőleg, zárkózott szinte komor lelkialkatuk mellett az utóbbi hónapokban átélt belső mozgalmaknak sem szüleiknek, sem hozzájuk legközelebb álló tanáraik, sem mindennapos társaik előtt legcsekélyebb megfigyelhető jelét sem adták.”²¹

Gombocz a következő félévben – a további szervezkedéseket elkerülendő – gyakorlati lépéseket tett: a „kollégiumi ifjúság világnézetének helyes kialakulását elősegítendő” előadássorozatot szervezett, melynek első előadója Dr. Pauler Ákos²² kiváló filozófus volt.²³ A történetek hatása ellenére a kormányzat bizalma megmaradt személye, illetve a Collegium iránt. Előbbit az jelzi, hogy Gombocz 1934-ben a bölcsészeti kar dékánja lett, utóbbit pedig az, hogy 1932 októberében – éppen a kollégisták perével egy időben – a minisztérium a kollégiumi könyvtár fejlesztésére azonnali hatállyal megítélt egy 600 pengős rendkívüli segílyt.²⁴

²¹ MNL OL K 636 6370/16 (656. doboz): Gombocz Zoltán felterjesztése Karafiáth Jenő vallás- és közoktatásügyi miniszterhez a kommunista összeesküvéssel kapcsolatban. Bp., 1932. június 18. 29–31.

²² Pauler Ákos (1876–1933): a 20. század első felének egyik legjelentősebb magyar filozófusa, egyetemi tanár.

²³ Eötvös Collegium levéltára 51. doboz Fegyelmi ügyek 97. csomó, 2–4.

²⁴ Garai I.: A tanári elitképzés műhelye i. m. 236.

András Kristóf Kósa-Grimm

Press Attacks Affecting Eötvös Collegium in the Summer of 1932

In the summer of 1932, a communist movement was revealed by the secret police at the Pázmány Péter University of Science and at its close affiliate, Eötvös Collegium. The rumours of the latter had serious reverberations in the Hungarian public life of the time; furthermore, the emergence of the case caused a major scandal at the Collegium, whose reputation suffered significant damages. Thus, it is no wonder that the contemporary press was highly concerned with the fall of the communist cell at the college. Many blamed the institution, accusing it of intellectual and moral radicalism. *Pesti Újság*, *Magyarság*, *Új Nemzedék*, and *Magyar Kultúra* were among the Hungarian daily papers that launched an outraged attack on Eötvös Collegium. According to János Léber, for instance, the Collegium raised worthy novices of Christian mentality to become “stuck-up atheists” and “moral corpses.” Others were inquisitive about the teachers’ responsibility and how the illegal communist movement could remain a secret for so long. Of course, there were media outlets that approached the case more objectively and did not solely address the responsibility of the Collegium. The Collegium’s leadership did not respond to the attacks officially; the institution’s youth, however, answered the accusations of the press in a statement published in *Nemzeti Újság*, effectively vindicating the Collegium. Director Zoltán Gombocz, incidentally, took practical actions in order to prevent further clandestine movements.

In my study, I introduce the press attacks following the emergence of the case and the responses that were given in detail.

(Translated by Andrea Szathmári)

Woditsch Péter

A Jézustársaság működése Kassán 1938 és 1945 között

Bevezetés

Tanulmányomban a jezsuita szerzetesrend magyarországi rendtartományának kassai működését vizsgálom 1939 és 1945 között kitérve az első bécsi döntést megelőzően Kassán működő, majd a második világháborút követően visszatért szlovák viceprovinciába tartozó jezsuita szerzetesek tevékenységére is, különös hangsúlyt fektetve az 1930-as visszatérésre és a szlovák jezsuita viceprovincia 8 éves jelenlétére. Utóbbit azért tartom fontosnak, mert a magyar rendtartomány 1939 és 1945 közötti működését nem elszigetelt jelenségként, hanem magának a Társaságnak a kassai jelenlétének a folyamatába foglalva interpreálom.

Az 1939 és 1945 közötti időszakot tekintve vizsgálom a rendi filozófiai képzés Kassára telepítésének előkészületeit és lebonyolítását, a kassai jezsuita rendház létszámának változását, a városfelajánlásban játszott szerepét. A magyar jezsuita atyák lelkipásztori működése kapcsán bemutatom a szerteágazó és sokrétű pasztorális szolgálatukat. Vizsgálom a városban jelen levő férfi és női rendekkel való viszonyukat is. A téma szempontjából különösen fontos tényező a második világháború, ennek a rendház életében való megjelenésére is kitérek a dolgozatomban. Végül bemutatom a kassai magyar jezsuita jelenlétnek a végét jelentő átmenetet, amely a csehszlovák állammal Kassára visszatérő szlovák jezsuita viceprovincia és a magyar jezsuita rendtartomány között végbement. A téma kidolgozásához magyarországi és szlovákiai közgyűjteményekben egyaránt végeztem kutatást.

I. A téma historiográfiája és forrásadottsága

I. 1. Szakirodalmi előzmények

Az 1938 és 1945 közötti kassai jezsuita jelenlét monografikus feldolgozása eddig nem történt meg.¹ Ugyanakkor az alábbi kiadványok, ha csak részletekben is, de közölnek a kutatás számára releváns információkat. Gergely Jenő monográfiája alapműnek számít a 20. század egyháztörténetének kutatásában, de nyilvánvalóan ilyen szűk résztémával a szerző nem foglalkozott.² Wick Béla 1931-ben megjelent könyvében a Jézustársaság kassai működését írta meg a kezdetektől a szerző koráig, így az csak a város és a szerzetesrend kapcsolatának előzményeihez szolgál adalékokkal.³ Gyenis András jezsuita páter 1941-es művében röviden kitér a kassai rendi filozófiai képzésre.⁴ Szttyahula László 2013-as monográfiájában bemutatja a Felvidék katolikus életének és egyházi viszonyainak alakulását, de az általam vizsgált téma kapcsán releváns információt nem közöl a szerző.⁵ Petruch Antal jezsuita szerzetes könyvében röviden foglalkozik a kassai városfelajánlás történetével a jezsuiták történetét taglaló könyvsorozatának második kötetében.⁶ Ugyancsak Petruch írta a kassai

¹ Az elsősorban politika- és eseménytörténettel foglalkozó monográfiákban a kutatott téma nem került bemutatásra, ugyanakkor haszonnal forgathatóak a következő kötetek: *Szeghy-Gayer Veronika*: Felvidékből Szlovenszkó. Magyar értelmiségi útkeresések Eperjesen és Kassán a két világháború között. H.n. 2016., *Simon Attila*: Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban. Somorja 2010., illetve *Simon Attila*: Magyar idők a Felvidéken (1938–1945). Az első bécsi döntés és következményei. Bp. 2014.

² *Gergely Jenő*: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945. H. n. 1999. – A kutatás szempontjából a szerzetesi működéshez kapcsolódó táblázatok bizonyultak hasznosnak, ezek a korban működő magyarországi szerzetesrendek létszámi változásait és rendházaiknak növekvő vagy csökkenő számát foglalták egybe.

³ *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony 1931. – A kiadvány a jézustársasági szerzetesek 1930-ban történt visszatérésének apropóján keletkezett.

⁴ *Gyenis András*: A jezsuita rend hazánkban. Rendtörténeti vázlat. Vác 1941. (elektronikusan is elérhető: http://www.ppek.hu/konyvek/Gyenis_Andras_A_jezsuita_rend_hazankban_1.pdf, letöltés dátuma: 2019.01.06) – A szerző a jezsuiták magyarországi történetét rövid, de áttekinthető összefoglalásában a kezdetektől a saját koráig tárgyalja, így amellet, hogy Kassa és a jezsuiták kapcsolatáról is beszámol, említi a rendi filozófia 1939-ben történt Kassára költözését is.

⁵ *Szttyahula László*: A csehszlovákiai magyar katolikus egyház története 1918–1950. Kéménd 2013. – Sem Kassa városára, sem a kassai rend működésére nem tér ki, és például a sajtótermékek között a Felvidéki Újságot nem is említi.

⁶ *Petruch Antal SJ*: Száz év a magyar jezsuiták múltjából (1853–1950). I–II. Kecskemét 1994. II. Az önálló magyar rendtartomány (1909–1950). – A rendházak bemutatásánál kitér a kassai rendházra is, az 1941-es városfelajánlást méltatja a Jézus Szíve-tisztelet szempontjából. A kiadvány továbbá

Jézustársasági Bölcséleti Főiskola 1939 és 1942 közötti rektorának, Csávossy Elemérnek⁷ az életrajzát, amely csak kéziratos formában érhető el a magyar provincia levéltárában.⁸ Jezsuita rendtörténeti kutatáshoz végezetül nélkülözhetetlen Bikfalvi Géza névtárának a használata.⁹

A téma alapos körüljárásához szükséges volt a szlovák nyelvű szakirodalomban történő tájékozódás is, azonban északi szomszédunk történetírása is adós a kassai jezsuiták 1938 és 1945 közötti működésének bemutatásával.¹⁰ Felhasználtam az Emil Krapka és Vojtech Mikula által szerkesztett, a jezsuiták 1561 és 1988 közötti szlovákiai történetét összefoglaló kiadványt.¹¹ Marián Čizmar könyvében, amely a Kassai Érsekség vallási életét tárgyalja, a szlovák viceprovincia alatti működési periódusának részletes bemutatásával az 1938 előtti időkre vonatkozóan tartalmaz lényegi információkat.¹² Itt említeném meg egy cseh jezsuita angol nyelvű kötetét, amely fontos adalékokkal szolgál a térség jezsuitáinak életét ért változásokhoz a vizsgált korszakban.¹³

betekintést enged a magyar provincia egészének működésébe és kialakulásának történetébe, ennek ismerete fontos, hiszen ebbe illeszkedik a kassai jézustársasági atyák munkája is.

⁷ Csávossy Elemérről bővebben lásd például: *Ternovác* Bálint: P. Csávossy Elemér jezsuita szerzetes élete. Bácsországi. 2015/4. 75. sz. 49–51.

⁸ Jézustársaság Magyarországi Rendtartománya Levéltár (a továbbiakban: JTMRL) VI. 44. A JTMRL tagjainak hagyatékai. 1971–1980 között elhunyt tagok. Petruch Antal (1901–1978) (a továbbiakban: VI. 44.) *Petruch Antal SJ*: Csávossy Elemér SJ. 1883–1972. (kéziratos) – A rektorról szóló meg nem jelentetett önéletrajz betekintést ad a páter és ezzel a rend kassai tevékenységébe, különös tekintettel az Unum közösséggel való kapcsolatára.

⁹ *Bikfalvi Géza*: Magyar jezsuiták történeti névtára 1853–2003. Bp. 2007. (továbbiakban MJTN) – A névtár segítségével megállapítható, hogy melyik szerzetes mikor és milyen beosztásban volt a kassai rendház tagja.

¹⁰ Ez véleményem szerint magyarázható az érdeklődés hiányával és a források elszórt elhelyezkedésével.

¹¹ *Emil Krapka SJ – Vojtech Mikula SJ*: Dejiny Spoloč nosti Ježišovej na Slovensku 1561 – 1988. H. n. 1988. – A kiadvány bemutatja az általam vizsgált időszakból a szlovák viceprovincia működését, ám a magyar provincia működéséről csak említés szintjén számol be, azt nem részletezi.

¹² *Marián Čizmar*: Rehoľníživot na území Košického arcibiskupstva. Dejiny Košického arcibiskupstva II. [H. n.] 2004. – A jezsuiták kassai működésének bemutatásakor a magyar rendtartomány működésének nem szentel többet néhány rövid mondatnál, melyek tanúsága szerint a magyar szerzetesek folytatták az előttük odateleptült jezsuiták megkezdett munkáját.

¹³ *Jan Pavlík SJ*: On the Way to Jesus! Czech Jesuits during the Communist Oppression. Velehrad – Roma. 1998. – A szerző ismerteti az első világháborút követő határváltozások következményeit a cseh és szlovák jezsuiták életére vonatkozóan.

I. 2. Forrásbázis

Budapesten, a Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtárban kutattam azt a csekély iratanyagot, amely a kassai rendház működése kapcsán megmaradt a vizsgált időszakból.¹⁴ A személyes levelezések mellett a kassai rendház belső életének és tevékenységének megismeréséhez a *Provinciánk Hírei*¹⁵ című kiadvány vonatkozó lapszámai voltak hasznosak, amelyek szintén a rendtartományi levéltárban találhatóak Budapesten. A vizsgálatba továbbá bevontam a *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu*¹⁶ című periodikát is.

A jezsuiták városi életben betöltött szerepéről, megjelenéséről és szerteágazó tevékenységéről a kassai közgyűjteményekben őrzött sajtótermékek szolgáltak információkkal. A Kassai Állami Tudományos Könyvtárban (Štátnavedeckáknížnica v Košiciach) kutatásomhoz felhasználtam a *Felvidéki Ujság* című napilap 1938–1945 közötti lapszámain, amelyek a magyarországi közgyűjteményekben nem találhatóak meg.¹⁷ A vizsgált források köre kiterjedt

¹⁴ Jezsuita Levéltár és Rendtörténeti Könyvtár: A kis anyagrészen belül az 1941-es városfelajánlással kapcsolatos levelezések és kivágott újságcikkek vannak túlsúlyban, illetve az 1942-ben az Unum közösséget érintő, „Az Unum ördöge” elnevezést kapott esettel kapcsolatosak. A leltárjegyzékek között bukkantam rá Jaschkó Pál SJ visszaemlékezésére (JTMRL II. 9.). A JTMR (1909–1950) iratai. Rendházakra vonatkozó iratok. Kassa. (a továbbiakban: II. 9.). Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschkó Balázs – Bikfalvi Géza. H. n. 2007. április 23. (kézirat), akinek a szintén jezsuita testvére, Jaschkó Balázs írta meg a visszaemlékezését a tartományfőnök buzdítására és Bikfalvi Géza segítségével, ám ez nem került kiadásba, a kézirat a nyilvántartások mellett pihent.

¹⁵ *Provinciánk Hírei* (a továbbiakban: ProvH): A belső rendi felhasználásra készített kiadványnak célja az volt, hogy a különböző rendházak tevékenységéről tájékozódhassanak más rendházakban. A kutatását nehezíti, hogy nem minden megjelent lapszámban található meg minden rendháznak a beszámolója, így 1943-ból olvasható az utolsó kassai közlés. Emellett a háború következtében megnehezedett a kommunikáció az egyes rendházak között, ami abban is megnyilvánul, hogy 1938-tól kezdve a kiadvány nagyobb időközönként jelenik csak meg.

¹⁶ *Catalogus Provinciae Hungariae Societatis Iesu* (a továbbiakban: Cat): A különböző rendházak és létszámának változásait tartalmazó rendi kiadványban, nem csak az adott rendház vagy intézmény létszáma került lejegyzésre, hanem a jezsuiták adott házban belüli megoszlása (szerzetes pap vagy szerzetes testvér, növendék) is, illetve a teljes provinciára vonatkozó összefoglaló kimutatás is megjelent az évenkénti összesítésben.

¹⁷ *Felvidéki Ujság*: 1938 végétől, az 1945. január 9-i utolsó lapszámgig terjedően vizsgáltam a folyóiratot, mely mindenről beszámolt, ami Kassa városában történt. A II. világháború kitérésével és Magyarország belépésével a harci cselekményekről és háborús hírekről való tudósítás kerül túlsúlyba a hírek között. Ugyanakkor mégis számos információt sikerült kinyerni a jezsuita szerzetesek helyi működését és közéleti szerepvállalását illetően. Ilyen például a miserend, a más rendek templomaiban való prédikálás, de gyakran jelentek meg a jezsuita páterek írásai is az újság hasábjain. A kutatást nehezítő tényező, hogy a *Felvidéki Ujság* digitalizálása még

a katolikus sajtóanyagra is, így a városi könyvtár helytörténeti gyűjteményében (Verejná knižnica Jána Bocatia v Košiciach, Regionálne oddelenie) található Kassai Katolikus Tudósítóra is.¹⁸ Kutatást végeztem egy úgynevezett lelkeségi központ egyházi gyűjteményében is (Centrum Spirituality Východ – Západ Michala Lacka), amely a Kassához köthető római katolikus egyházzal kapcsolatos írásos történeti emlékeket gyűjti, itt található a szlovák viceprovincia jezsuitáinak az iratanyaga is.¹⁹ A Kassai Városi Levéltárban (Archív Mesta Košice) az iratanyag felkeresése mellett a szlovák nyelvű szakirodalomhoz történő hozzáférhetőség bír nagy jelentőséggel.²⁰ A kassai Érseki Levéltár (Arcidiecézny Archív) is rendelkezik a jezsuita rend kassai működéséhez kapcsolódó dokumentumokkal, de mivel azok kivétel nélkül mind a 17–18. századból származnak, dolgozatomhoz nem tudtam felhasználni őket.

II. Kassa és a jezsuiták az első bécsi döntést megelőzően

II. 1. A rend története Kassán a 20. századot megelőzően

A jezsuita szerzetesrend az 1541-es alapítása után meglepően nagy népszerűségnek örvendett, ezt mutatja, hogy már az ezt követő években történtek próbálkozások arra, hogy a rend megtelepedjen Felső-Magyarországon. Ezek a törekvések főpapi kezdeményezésre és támogatásra történtek, és elsősorban Nagyszombatot célozták. Azonban a 16. században katonai és kereskedelmi szempontból fontosnak számító Kassán az eredetileg német lakosság körében

nem történt meg. A szakirodalomban nincs egységes gyakorlat a napilap nevének írásmódja kapcsán, én a címlapon szereplő változatot használtam.

¹⁸ Kassai Katolikus Tudósító (a továbbiakban: KKT): a kassai római katolikus egyházközségek és egyesületek értesítője, tartalmazza a lelkeségi, hitéleti cselekményeket, és azokról is beszámol, amikről a világi sajtó nem, vagy csak vázlatosan.

¹⁹ Centrum Spirituality Východ – Západ Michala Lacka (a továbbiakban: CSV): itt őrzik az 1938-as évből és az 1945-ös évből származó iratanyagát a szlovák viceprovincia szerzeteseinek. Találtam latin, német és magyar nyelven írt levelezéseket és az 1938-as évből a még szlovák irányítás alatti rendház életéről beszámoló *Historia domus* is, így nélkülözhetetlen forrásokhoz jutottam a magyar rendtartomány kassai érkezésére és a rendház utóéletére vonatkozóan.

²⁰ Archív Mesta Košice: a magyar és szlovák nyelvű szakirodalom mellett az épülő rendház tervrajzai és építési tervei találhatók meg, az itt őrzött szakirodalom közül az alábbi emelném ki: Szokolszky Bertalan: A százéves Kassai püspökség. 1804–1904. Kassa 1904. – A kiadvány a Kassán a vizsgált korszakot megelőzően működő egyházi igazgatásba enged bepillantást, illetve a szerző ismerteti a visszacsatolást követően létesített Kassai egyházmegye előzményeit is.

könnyen teret hódított a reformáció.²¹ Ebbe a megváltozott légkörű városba 1601-ben érkeztek az első jezsuiták, ahol a városlakók nyelvi megoszlására való tekintettel délelőtt magyarul, délután németül prédikáltak, de ez a működés csak átmeneti missziós munkának bizonyult.²² A jezsuiták kassai működése a reformáció és ellenreformáció harcának is színtere lett. 1619 szeptemberében Rákóczi György hajdúi a városba érkezve sikertelenül próbálták rákényszeríteni hitük megtagadására Kőrösi Márk esztergomi kanonokot, valamint Grodieczki Menyhért és Pongrácz István jezsuita szerzeteseket, ezért megölték őket.²³ A haláluk kegyetlensége a város protestáns lakóiban is ellenérzést és megdöbbenést váltott ki.²⁴

Ezt követően a jézustársasági szerzetesek 1631-től kezdik újra lelkipásztori szolgálatukat, amelynek új elemét képezte a Balassa Zsuzsánna által alapított nemesi konviktus irányítása is.²⁵ Működésüket általános elismerés és népszerűség övezte. Ezt jól mutatja, hogy a fél évszázaddal korábbi mártírhalál helyén, 1671 és 1681 között felépült a jezsuita templom Báthory Zsófiának, II. Rákóczi György özvegyének jóvoltából, ami azt jelzi, hogy a 17. század végére sikerült megvalósítani Kassán a szerzetesrend felső-magyarországi megtelepítését célzó törekvéseket.²⁶

A 17. század vége és a 18. század eleje változások kiszámíthatatlan sokaságát hozta a kassai jezsuiták életében. 1682-ben Thököly Imre végzésének értelmében kénytelenek voltak elhagyni a várost, majd 1696-ban visszatértek, nem sokkal ezután azonban, 1701-ben egy tűzvész tesz kárt a templomban és a rezidenciában a város 40 lakóépületével egyetemben.²⁷ A Rákóczi-szabadságharc is éreztette negatív hatását, 1706 után csak 16-an maradtak a szerzetesek a városban.²⁸ I. József érvénytelenítette a korábban Rákóczi által

²¹ Wick B.: A jezsuita rend története i. m. 4.

²² Uo. 6.

²³ Nagy Ferenc SJ: A kassai vértanúk. Bp. 1995. 11.

²⁴ A jezsuiták kassai jelenlétének és identitásának meghatározó alapja a kassai vértanúk kultusza. A tisztelet kialakulása Pázmány Péter nevéhez köthető, aki 1628-ban elindította a három mártír boldoggá avatási eljárását, ennek hatására az ekkor regnáló VIII. Orbán pápa engedélyezte tiszteletüket. Az eljárás 1854-ben, IX. Piusz alatt indult el újra, aminek eredményeként végül 1905-ben avatta boldoggá őket X. Piusz. Ezt nagy ünnepségek kísérték Kassán, Nagyszombatban és Esztergomban is. – Uo. 13–14.

²⁵ Wick B.: A jezsuita rend története i. m. 16.

²⁶ A templom a felső-olaszországi reneszánsz stílusában készült, emellett Báthory Zsófia és I. Rákóczi Ferenc végső nyughelyéül szolgál. – Uo. 18.

²⁷ Uo. 19.

²⁸ A jezsuita szerzetesekkel kapcsolatban a problémát az jelentette, hogy az osztrák rendtartomány

meghozott, a Jézustársaságot korlátozó intézkedéseket, így megindulhatott a rend 18. századi virágzása, amelyben szerepet játszott még a III. Ferdinánd által 1654-ben adott adománylevéllel a nagyszombati egyetem mintájára létrehozott oktatási intézmény – amelyet I. Lipót és Kisdy Benedek egri püspök is támogatott anyagiilag –, amelynek köszönhetően Wick Béla álláspontja szerint a 18. század során már 500 hallgató is tanulhatott a városban.²⁹ A hallgatóság számbeli növekedése magával hozta a kollégium átépítését, valamint nyomda létesítését, könyvtár kialakítását, amely intézmények működtetésében szintén részt vállaltak a jezsuiták.³⁰

A város és környékének rekatolizációjában vitathatatlan érdemeket szerzett szerzetesrendet 1773-ban XIV. Kelemen pápa feloszlatta.³¹ A *Dominus ac Redemptor Noster* kezdetű bullájával a katolikus egyházfő véget vetett a rend közel másfél évszázados, de kisebb-nagyobb megszakításokkal tarkított kassai tevékenységének. A jezsuita papok az egri püspökség működési területén folytathatták papi szolgálatukat. A gimnázium első négy osztályának tanítását a domonkosok végezték egészen addig, amíg 1811-ben a premontrei kano-nokrend a jezsuiták templomával együtt át nem vette azt. A korábbi nemesi konviktus is hasonló sorsra jutott, azt ugyanis először az egyházmegyei papság, azután a premontrei szerzetesrend működtette.³² Bár 1814-ben VII. Piusz pápa visszaállította a szerzetesrend működését, Kassán több mint 150 évet kellett várni arra, hogy helyreálljon a jezsuita jelenlét.

II.2. Pozsonyi jezsuiták Kassán (1930–1938)

A Jézustársaság az 1773-as feloszlatast követően csak 1930-ban tért vissza Kassára.³³ Ezt megelőzően változások történtek a térség jezsuita rendházainak tartományi hovatartozásában, ugyanis a rend 18. századi feloszlatakor még Kassán a közös osztrák–magyar provinciához tartozó szerzetesek működtek; azonban az 1909-ben létrejött önálló, budapesti központú magyar provinciáról, az első világháborút lezáró békeszerződés által kialakított új országhatárok

tagjai voltak, ugyanis a bécsi provinciális alá tartozott az ország területe, így Kassa városa is. A kurucok a kassai jezsuitáktól az elszakadást követelték és a németajkú tagok hazaküldését. Az 1706-os érsekújvári rendelkezés következtében volt kénytelen távozni a 7 szerzetes. – Uo. 21.

²⁹ Uo. 15.

³⁰ Uo. 22.

³¹ Uo. 27.

³² Csehszlovákia létrejöttét követően állami reálgimnáziumként működött tovább. – Uo. 31.

³³ Uo. 33.

leválasztották a pozsonyi, szatmári és nagyszombati rendházakat.³⁴ Kassa a Csehszlovákia határain belül kialakított, prágai központú csehszlovák viceprovincia illetékességi területére került.³⁵

A Jézustársaság 1930-ban Jozef Čársky³⁶ kassai megyéspüspök hívására, négy fővel érkezett vissza Pavol Takáč vezetésével.³⁷ A pozsonyi rendházból érkezett szerzeteseket Tost Barna kassai plébános 1930. augusztus 11-én ünnepi szónoklattal köszöntötte.³⁸ A jezsuiták a kassai püspök jóvoltából az Árvay-Opatovszky internátus vezetését kapták elsődleges feladatként, de a nőkből álló Mária kongregációk³⁹ lelki irányítására is kiterjedt feladatkörük.⁴⁰ 1931. január 1-jén jött létre a pozsonyi központú szlovák viceprovincia, így a kassai rendház működésének felsőbb szintű koordinálását már nem Prágából, hanem Pozsonyból végezték.⁴¹ Čársky püspök a jezsuiták kassai munkáját komolyan támogatta, ami abból is látszik, hogy 1935-ben számukra felajánlotta az internátus melletti püspöki kertet, ahol meg is kezdődött a rendház felépítése, amire mint a jezsuiták marandó megtelepítésére tett törekvés megnyilvánulására is tekinthetünk.

Az immáron a szlovák viceprovinciához tartozó kassai rendház *historia domusa* szerint 1938 szeptembere hozott változást a rendház és az internátus életében. A csehszlovákiai általános mozgósítás következtében a szerzetesek közül egy kivételével az összes segítőtestvér, továbbá egy pap bevonult a hadseregbe. Mivel a tanári kar nagy része is érintett volt a mozgósításban,

³⁴ Gyenis A.: A jezsuita i. m. 22.

³⁵ Az első világháborút megelőzően az Osztrák–Magyar Monarchián belül az osztrák jezsuita rendtartományhoz tartoztak azok a területek, amelyek a magyar provincia hatósági körén túl, tehát a Magyar Királyság területén kívül estek. Az első világháborút követően a történelmi Csehország és Morvaország területén működő rendházakból, és a magyar provinciából kivált pozsonyi és nagyszombati rendházakból jött létre egy új területi igazgatási egység, a csehszlovák viceprovincia. – Pavlík, J.: On the Way to Jesus! i. m. 4.

³⁶ Jozef Čársky: kassai megyéspüspök, majd 1939 júliusában saját kérésére felmentette XII. Piusz pápa, aki a Kassai Egyházmegyének az apostoli adminisztrátorává nevezte ki Eperjesre, utóda a Kassai Egyházmegye élén Madarász István. – Felvidéki Ujság, 1939. július 23. 1. és 1939. augusztus 1. 3.

³⁷ Krapka SJ, E. – Mikula SJ, V.: Dejiny Spoločnosti i. m. 359.

³⁸ Čižmár, M.: Rehoľný život i. m. 183.

³⁹ A késő középkor óta népszerű világi testvérületek jezsuita változatai, melyek a különböző életkorokhoz és életállapotokhoz kapcsolódóan szerveződtek a tagság vallási életének elmélyítése céljából, de emellett szociális és kulturális funkciót is betöltöttek. A jezsuiták működését mindenhol ilyen vallási szerveződések alapítása kísérte, ezeknek a fejlődését elősegítette a szerzetesrend gondozásában lévő templomok és kollégiumok számának növekedése. – O' Malley, John W.: A jezsuiták története Loyolai Szent Ignációl i. m. 47.

⁴⁰ Čižmár, M.: Rehoľný život i. m. 182.

⁴¹ Pavlík, J.: On the Way i. m. 4.

és kénytelenek voltak elhagyni a katedrájukat, az iskola bezárt nyolc napra, a diákok nagy része hazament a szüleihez. A rendházban csak két fiatal, tapasztalatlan prefektus maradt, egyikük a premontrei rend tagja volt. A forrás a fegyelmi állapotok napról-napra rosszabbra fordulásáról számol be, amiért a szerző a magyar felbujtókat teszi felelőssé. A beszámoló szerint a magyar diákok annyira problémások voltak, hogy egész éjjel virrasztania kellett valakinek a diákok közötti viszály elkerülése érdekében, nehogy a magyar tanulók például vas bottal felfegyverkezve támadjanak a szlovák társaikra. A helyzet egy idő után annyira súlyosra fordult, hogy a legfékezhetetlenebb diákokat elbocsájtották az internátusból, ugyanakkor ők ebbe nem akartak beletörődni, így végül erőszakkal kellett őket eltávolítani az intézményből.⁴²

Október vége felé egyre nagyobb gondok voltak a magyar diákokkal, végül november másodikán, az első bécsi döntés aláírásának a napjára „minden engedelmesség megszűnt” a magyar diákok részéről. A területi változások tükrében a kassai jezsuiták úgy határoztak, hogy az adott körülmények között az internátust nem lehet tovább üzemeltetni, így az intézmény kiürítése mellett döntöttek: a diákságot 24 órán belül hazaküldték. November 4-én Kassára látogatott a szlovák viceprovincia vezetője, hogy intézkedjen a rendház és a rendtagok további sorsáról. Döntése értelmében a szerzetesek Iglóra költöztek át, de egy papot és két segítőtestvért kijelölt, hogy maradjanak Kassán, és vigyázzanak a házra. Utóbbiak november 10. előtt, a magyar honvédség bevonulását megelőzően jöttek el a városból. Távozásuk után Pavol Takács és egy másik atya maradt hátra, hogy átadják a házat az érkező magyaroknak. Kramár Istvánt a lelkészi teendők ellátása alól felmentette a szlovák viceprovincia vezetője, feladatait már a magyar tartományfőnök megbízásából Figula János vette át.⁴³ 1938. december 20-án Kramár páter kivételével mindenki visszaért a szlovák viceprovincia állományába, az említett szerzetes a kassai püspök akaratából a Magyarországhoz csatolt Kassán maradt.⁴⁴

III. Magyar jezsuiták visszatérése Kassára

Az első bécsi döntéssel megtörtént országgyarapítást követte a magyar jezsuita provincia határainak kiterjesztése is, így Kassa városa a budapesti központ

⁴² CSV DOM SJ Kosciach 1930 – 1998. SPISY 1938. Historia domus Kosiciensis ad annum 1938.

⁴³ Figula János az intézmény átvételétől 1939 nyaráig a kassai rendház lelkésze, ezután jezsuita munkáit Mezőkövesden folytatta az ottani rendház házfőnökeként. – MJTN 69.

⁴⁴ CSV DOM SJ Kosciach 1930–1998. SPISY 1938. Historia domus Kosiciensis ad annum 1938.

alá került, ám a magyarországi jezsuiták megjelenése egészen 1939 májusáig váratott magára. A vizsgált források szerint a késlekedés oka a rendház építése körüli pénzügyi gondokban rejlett. Még 1935-ben új rendház építésébe kezdtek a jezsuiták a korábbi püspöki kertben. Az építési munkálatok azonban 1938 novemberéig nem fejeződtek be, legalábbis ez állapítható meg a szlovák viceprovincia és az építést kivitelező Klein Sándornak a fennmaradt levelezéséből. Az 1938. november 8-án kelt levelükben az Iglóra távozott jezsuiták is elismerték, hogy a munka kifizetése nem történt meg, és hogy további 117.324 korona illeti meg Klein Sándort, ugyanakkor a kifizetés helyett inkább átruházták volna az internátus központi fűtésének és az udvari vízvezetéknek a tulajdonjogát a kivitelezőre. A jezsuiták elképzelése szerint a hátralékot majd az új tulajdonos, a magyarországi rendtartomány rendezte volna, de természetesen a 20.000 koronás értékhatárig meghatározott garanciát immár ők is érvényesíthették volna Kleinnel szemben.⁴⁵

Jóllehet a fennmaradt levelezés hiányos, de az ügy elhúzódásának egyértelmű bizonyítéka, hogy Klein Sándor 1939 februárjában levélben fordult Pavol Takáchoz, amelyben leírta, hogy sürgősen szüksége lenne a pénzre, de sem a pénz kifizetésére, sem egy igazolás kiállítására nem voltak hajlandóak a szerzetesek, amely irat hiányában még kölcsönt sem tudott felvenni Klein.⁴⁶ A magyar rendtartomány egy pesti ügyészt vont be a ház jogi helyzetének rendezésére, akivel egyetértésben azt az álláspontot képviselték, hogy amíg nem derül ki egyértelműen, hogy kinek kell rendeznie a kassai rendház körüli pénzügyi tartozást, addig semmiképpen sem fizet a rendtartomány.⁴⁷ A magyar provincia vezetése ezért két megoldást tartott elfogadhatónak: vagy tisztázzák az ügyet a szlovák viceprovincia tagjaival, vagy peres eljárás során rendezik a fizetési kötelezettséget.⁴⁸ Előbbivel kapcsolatban több lehetőséget is elképzelhetőnek tartottak, ezek közül csak egy volt például Pavol Takácnak az inkognitóban történő utazása a magyar fővárosba.⁴⁹ Az ügy pontos végkimenetele nem ismerhető meg a rendelkezésekre álló forrásokból, de a konfliktus

⁴⁵ Uo. Feltehetően a kassai rendház nevében Klein Sándornak írt levél (H.n., 1938. november 8.)

⁴⁶ Uo. Klein Sándor levele Pavol Takácnak (Kassa, 1939. február 9.); Rudolf Mikus levele feltehetően az iglói rendháznak (Rózsahegy, 1939. augusztus 10.)

⁴⁷ A magyar provincia álláspontja Rudolf Mikus, a szlovák viceprovincia provinciálisának egy későbbi leveléből ismerhető meg, ugyanis teljes egészében idézi ezt a magyar nyelvű levelet.

⁴⁸ A jogi helyzetet tovább bonyolította, hogy Jozef Čársky püspök kötötte a szerződést Klein Sándorral, így a püspök volt az, aki az ügyben perelhető lett volna. – CSV DOM SJ Kosiciach 1930–1998. SPISY 1938. Rudolf Mikus levele feltehetően az iglói rendháznak (Rózsahegy, 1939. augusztus 10.)

⁴⁹ Uo.

sikeres elrendezésére következtethetünk abból a tényből, hogy a magyar rendtartomány provinciálisa és a gazdasági helyettese 1939. május 13. és 15. között Kassára látogatott, ekkor átvették az internátus épületét és megállapították a szükséges átalakítási munkálatokat.⁵⁰

III.1. A rendi filozófiai képzés áthelyezésének előkészítése Kassán

A magyar rendtartomány visszatéréséhez elengedhetetlen volt az 1939 őszén kezdődő tanítás megfelelő körülményeinek a megteremtése, ugyanis a tartományi előjárók a birtokba vett internátust jelölték ki a renden belüli filozófiai képzés új helyszínéül.⁵¹ Ennek a funkciónak a figyelembevételével történt a 205 x 80 méteres, 3 magyar hold kiterjedésű, alagsorral, földszinttel és 3 további emelettel ellátott beton és téglapépület belső átalakítása (1. ábra). Az épület helységeinek felsorolásából kitűnik, hogy a filozófiai képzés új helyszínének szánt épületben az oktatás, a szerzetesek, illetve a rendi növendékek mind egy épületben kerültek elhelyezésre. Az előzetes felmérést végző jezsuiták tervei szerint az oktatást a 3 előadóban kívánták megvalósítani, a tanítást végző jezsuita szerzeteseknek 7 úgynevezett páter-szoba állt volna rendelkezésére, míg a növendékek elhelyezésére 19 egyes, 13 kettes és 4 többszemélyes szoba lett volna igénybe vehető.⁵²

Az épület további részét képezte egy hozzávetőlegesen 200–220 férőhelyes kápolna és egy könyvtár is. A szomszédos püspöki nyaralót a rend 90 évre birtokba vehette, az itteni 6 szobában a betegek és a vendégek elhelyezését kívánták megoldani. A berendezést és a felszereltséget illetően a Provinciánk Hírei megállapította, hogy a falba épített szekrényeket leszámítva mindent elvittek az előző tulajdonosok, a pótlásról helyben, illetve az ország más pontjairól gondoskodtak.⁵³ A magyarországi rendtartomány összetartását mutatja, hogy

⁵⁰ ProvH 1939. 52. sz. 3.

⁵¹ A jezsuita renden belül is megkülönböztetünk szerzetes papokat és szerzetes testvéreket (*coadiutor*), akiknek képzése is eltér egymástól. A papi képzés főbb állomásai: a noviciátus, a filozófiai tanulmányok, a teológiai tanulmányok és az azt követő papszentelés. A rendi filozófiai képzés 1935-től 1939-ig Budapesten folyt, míg a rendi teológiai képzés helye Szeged volt. – *Gyenis A.*: A jezsuita i. m. 22.; A képzésről bővebben lásd: *Lukács János SJ*: *Jezsuita képzés a Rendalkotmányban*. Bp. 2013.

⁵² Később megjelent egy olyan terv is, amely szerint a filozófusokat 9 egyes, 7 kettes, 2 többférőhelyes szobában helyezték volna el, a szerzeteseknek 6 szoba, a betegeknek 1 nagyobb terem és a segítő testvéreknek is 4 külön szoba jutott volna. A források alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik változat került megvalósításra. – ProvH 1939. 54. sz. 2.

⁵³ ProvH 1939. 52. sz. 3.

a ház kápolnájának felszereléseit a pécsi, a szegedi és a kalocsai kollégiumok adták össze a kassai rendtársak számára, de a ház belső berendezéseinek pótlásából a fővárosi rendházak is kivették a részüket, így összefogásuknak köszönhetően a jövő jezsuitáinak képzéséhez ideális körülmények kerültek kialakításra Kassán.

III.2. Collegium BB. Martyrum Cassoviensium Cassoviense

A filozófiai képzés Budapestről Kassára helyezése jelentette a város becsatlakozását a magyarországi rendtartomány rendházainak és intézményeinek a hálózatába, ugyanakkor már az intézmény hivatalos megnyitója előtt, 1939 elején megjelentek a magyar provincia szerzetesei a város életében. A Felvidéki Ujságban a „jezústársasági atyák kápolnája”-ként hivatkozott misézőhelyen, tehát a korábbi internátus kápolnájában, 1939 februárjában fél hétkor csendes misét tartottak, magyar szentbeszéddel, majd nyolc óraker újabb szentmisére került sor.⁵⁴ De nem csak a lelkipásztori szolgálat kapcsán bukkannak fel a jezsuiták Kassán 1939-ben Loyolai Szent Ignác napja előtt, ugyanis a kor híres jezsuita hitszónoka, Bangha Béla páter már 1939 júniusában ellátogatott a városba, mint a kassai sajtótanfolyam előadója.⁵⁵ A rendház körüli munkálatok június végétől a beköltözésig tartottak, ugyanakkor a „kőműves és hasonló munkák” még a nyár után is elhúzódtak.⁵⁶ Így megállapítható, hogy a jezsuita jelenlét nem szűnt meg az államhatárok változásával, a szlovák viceprovincia és a magyar provincia közti átmeneti időszakot a város életében a magyar provincia filozófiai képzésének megindítása zárta le.

Az intézmény hivatalos alapító ünnepe és ezzel a hivatalos működés kezdete 1939. július 31-én, a rendalapító Loyolai Szent Ignác ünnepén történt.⁵⁷ Erre az eseményre a rendház leendő lakói július 28-án délután érkeztek meg a városba.⁵⁸ A megnyitó során a korábban Budapesten működő tanintézet rektora, Lányi Ede mint határozott időre kinevezett vicerector köszöntö meg Kramár Istvánnak a szlovák viceprovincia korábbi ifjúságnevelő tevékenységét, amely az épület falai között folyt.⁵⁹ A magyar rendtartomány a rendi filozófiai

⁵⁴ Felvidéki Ujság, 1939. február 12. 5.

⁵⁵ Felvidéki Ujság, 1939. június 29. 5.

⁵⁶ ProvH 1939. 54. sz. 2.

⁵⁷ JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschkó Balázs – Bikfalvi Géza. H. n. 2007. április 23.(kézirat)

⁵⁸ ProvH 1939. 54. sz. 2.

⁵⁹ CSV DOM SJ V.S.P.N. V.S./i 1938–1943. Lányi Ede levelezőlapja Kramár Istvánnak (Kassa, 1939. július 31.)

képzést a budapesti Mária utcai Jézus Szíve Kollégiumból áthelyezte Kassára, és 1939. július 31-től a Bubics Zsigmond utca 6. szám alatt folytatta működését Kassai Mártírok Kollégiuma néven.⁶⁰

III.3. A rendház létszámbeli változásai

A jezsuiták a ferencesekkel együtt azon szerzetesrendek közé tartoztak, akik a 40-es évek közepére jelentősen megerősödtek a 30-as évek eleji létszámhoz képest, részben köszönhetően Magyarország területi gyarapodásának.⁶¹ 1930–1931-ből származó adatok alapján Magyarországon összesen 175 jezsuita élt 7 rendházban.⁶² Ehhez képest 1943-ban a felszentelt papok, segítőtestvérek és növendékek száma már 370 fő volt.⁶³ A harmincas évek eleje és a negyvenes évek közepe között 5 új rendházat létesített a Jézustársaság, ezek egyike volt a kassai Collegium.⁶⁴

1939 őszén a Kassai Mártírok Kollégiumában összesen 45 jezsuita kezdte meg a működését. Közülük 8 volt pap és 8 laikus testvér, ők tanítottak és biztosították az oktatás feltételeit a 29 skolasztikus számára.⁶⁵ 1940-ben a közösség 6 papból és ugyanannyi segítőtestvérből, illetve 29 növendékből állt.⁶⁶ 1941-ben a magyar jezsuita provincia skolasztikusai kiegészültek 3 szlovák jezsuita növendékkel; így már 30-an végezték tanulmányaikat 9 páter vezetésével és 7 fráter segítségével.⁶⁷ A Jézustársasági Bölceleti Főiskolán 1942-ban további 2 jezsuita tanult a szlovák tartományból, a magyar és a szlovák filozófusok száma így 37 volt (2. ábra). A szerzetespapok és *coadiutorok* száma változatlan maradt.⁶⁸ A közösség 1942 őszén érte el a létszámának csúcsát, 53 fővel.⁶⁹ 1943-ban 44 jezsuita tartózkodott Kassán; 10 pap, 27 skolasztikus és 7 segítőtestvér. 1944 októberében az előjárók hazaküldték a növendékeket, így a Collegium BB. Martyrum Cassoviensium Cassoviense is felfüggesztette a működését.⁷⁰

⁶⁰ JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschko Balázs – Bikfalvi Géza. H. n. 2007. április 23. (kézirat)

⁶¹ Gergely J.: A katolikus egyház i. m. 191.

⁶² Uo. 190.

⁶³ Uo. 192.

⁶⁴ Uo. 191.

⁶⁵ Cat. 1940. 36.

⁶⁶ Cat. 1941. 40.

⁶⁷ Cat. 1942. 40.

⁶⁸ Szerzetesekről és coadiutorokról lásd 51. lábjegyzet

⁶⁹ Cat. 1943. 40.

⁷⁰ Az 1945. évi Cat. nem jelent meg nyomtatásban, így az 1944 őszére vonatkozó adatok nem ismerhetők meg. Lásd még: XIV. fejezet

IV. *Lelkipásztori szolgálat*

IV.1. Lelkigyakorlatok

A magyar provincia a Kassára települést követően egyből aktív alakítója lett a város és környékének vallási életének. Kajdi Ferenc a kalocsai jezsuita kollégium lelkésze volt az első magyar jezsuita szerzetes, aki 1939. augusztus 13. és 15. között lelkigyakorlatot tartott a városban, ám ezen az eseményen még igencsak alacsony volt a résztvevők száma. A helyi jezsuita rendház lakói közül először Olasz Péter tartott lelkigyakorlatot a kassai kórház nővéreinek 1939 szeptemberében.⁷¹ Ugyancsak Olasz páter adott 10 alkalmas, előadásokból álló lelkigyakorlatot november elején a kassai javító-nevelőintézet 280 növendékének. Az ősz folyamán a rendház szerzetesei négynapos lelkigyakorlatot tartottak a kassai papnövendékek részére, ugyanakkor nem csak a szűken vett környéken tevékenykedtek, így Pécelen és Tornalján is tartottak egy-egy többnapos beszédorozatot. December során a kassaiak adventi készülését heti egy előadás tartásával segítették.⁷²

1940 februárja a nagybőjti készüllet jegyében telt. Két hittanár megkeresésére Olasz Péter tartott lelkigyakorlatot elsősorban a fiúgimnázium, a felsőkereskedelmi és felsőipari diákságának, de a tanári kar tagjai is részt vettek az eseményen. Ezzel párhuzamosan Csávossy Elemér, a jézustársasági főiskola rektora és a rendház főnöke foglalkozott a leánygimnázium és a felsőkereskedelmi iskola leánynövendékeinek lelki épülésével.⁷³ Február 19. és 25. között a polgármester és az alispán vezetésével közel 150 fő vett részt Csávossy páternek a „Kassa intelligens férfi közönsége” számára meghirdetett lelki elmélyülést célzó rendezvényén. Ugyancsak a házfőnök tartotta a kassai Hölgykongregáció lelkigyakorlatát márciusban, amelyen 324 fő vett részt.⁷⁴ A nyári időszak során a helyi lelkigyakorlatok háttérbe szorultak, helyüket a kassai egyházközség lapja által is inkább ajánlott budapesti, illetve más vidéki városokban tartott lelki programok vették át.⁷⁵ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a környéken is szüneteltették volna az ezirányú tevékenységeiket, nyolc és három napos

⁷¹ ProvH 1939. 55. sz. 6.

⁷² ProvH. 1939. 56. sz. 3.

⁷³ KKT. 1940. 2. sz. 23.

⁷⁴ KKT. 1940. 3. sz. 43.

⁷⁵ Például a jezsuiták budapesti lelkigyakorlatos házának, a Manrézának, de a péceli női lelkigyakorlatos háznak is ajánlja az újság a programját. KKT. 1940. 6. sz. 85.

lelkigyakorlatok így is megrendezésre kerültek.⁷⁶ Az ősz folyamán Csávossy Elemér német nyelven tartott lelkigyakorlatot.⁷⁷ Az adventi készüllet idején a rendház felajánlotta szerzeteseinek szolgálatát két lelki elmélyülést célzó zárt lelkigyakorlatra, Csávossy Elemér a férfiak, Virágh Andor, a főiskolán 1940–1941-ben logikát és kritikát oktató szerzetes a tanulóifjúság hölgytagjainak vezetésére vállalkozott.⁷⁸

A jezsuita rendház tagjai a városfelajánlás előkészítésében a lelkigyakorlatok vezetésével is kivették a részüket. A felkészülés keretében sor került 1941 márciusában a postások és postai alkalmazottak, a Bauernebl-féle sörgyár és a Poledniák gyár alkalmazottainak lelkigyakorlatára, majd április hónapban a dohánygyár munkásai és a MÁV tisztviselők is sorra kerültek.⁷⁹ Júniusban Virágh Andor készítette fel lélekben a vármegyei és városi tisztségviselőket, alkalmazottakat, illetve családjaikat.⁸⁰ 1941-ben ezek a lelkigyakorlatok zömében a városfelajánlás lelki tartalma köré szerveződtek.

Az 1942. év első feléből maradtak információk a lelkigyakorlatokról. Januárban rögtön három darab háromnapossal vette kezdetét az év, melyeket Csávossy Elemér rektor, Hitter József, a rendház lelki igazgatója és Ambrózy István, a kassai ház lelkésze tartottak. Nagyböjti munkák tekintetében Csávossy Elemér Kassán az Almássy utcában vezetett lelkigyakorlatot,⁸¹ Ambrózy István háromszor lelkigyakorlatozott a kassai Szent Szív-telepen, Dombi József a katonatisztek és a javítóintézet lakói körében segítette a lelki felkészülést, míg Tibor Mátyás a kórházban és a bábaképzőben. A kassai rendházban lakó Hitter József Kassán kívül, Leleszen, Pécelen, és kétszer a Manréza lelkigyakorlatos házban végzett lelkigyakorlatokat, őt Vid József, a jezsuiták budapesti Jézus Szíve templomának lelkésze helyettesítette Kassán, aki a férfiak és a nők lelki elmélyülését mozdította elő a jézustársasági főiskola kápolnájában.⁸²

Általánosságban megállapítható, hogy a lelkigyakorlatokkal legjobban terhelte időszaknak a húsvétot megelőző nagyböjti időszak számított, ez az 1943-as esztendő példáján keresztül is megfigyelhető. Márciusban Csávossy

⁷⁶ Egyházmegyei papoknak, vagy a premontreiek végzett diákjainak. ProvH. 1940. 60. sz. 4.

⁷⁷ ProvH 1941. 61. sz. 3.

⁷⁸ KKT. 1940. 11. sz. 166.

⁷⁹ Felvidéki Ujság, 1941. március 20.5.

⁸⁰ Felvidéki Ujság, 1941. június 16. 2.

⁸¹ Az ország más területén is buzgólkodott: postásoknak Nagykanizsán; 8 városban tartott előadást Bogner Margitról, továbbá kettőt pedig a rozsnói egyházmegye papi gyűlésén. – ProvH. 1942. 66. sz. 3.

⁸² ProvH. 1942. 66. sz. 3.

Elemér három alkalommal tartott lelkigyakorlatos beszédeket.⁸³ Belányi István a felsőbb osztályosoknak, míg Békési István az alsóbb évfolyamoknak, Dombi József pedig a Kereskedelmi Főiskola Emericana Cassovia korporációjának lelkigyakorlatát vezette.⁸⁴ Békési István egy további lelkigyakorlatot is vállalt áprilisban, ezen a közigazgatási tanfolyam hallgatói vettek részt. A nyár folyamán egyedül Hitter József végezte a lelkipásztorkodás ezen fajtáját, a kassai kórházi nővéreknek adott lelkigyakorlatot.⁸⁵

IV.2. A jezsuiták ünnepei Kassán

A magyar provincia szerzetesei nem csak a lelkigyakorlataik révén, hanem a rend számára fontos ünnepek kapcsán is képviseltették magukat a város életében. A Jézustársaság számára az egyik legfontosabb ilyen esemény Loyolai Szent Ignácnak, a szerzetesrend alapítójának a római katolikus egyházon belüli ünnepe július 31-én. A magyar provinciának már az első ilyen ünnepe is jelentős szereppel bír a kassai rendház és a város életében, ugyanis hivatalosan 1939. július 31-én költözött át Budapestről a teljes rendi filozófiai képzés Kassára, és ekkortól számíthatjuk a magyar provincia kassai rendházának útnak indulását.⁸⁶ 1940-ben már szélesebb körben zajlott az ünneplés, ugyanis a kassai katolikus egyházközösség „kulturünneplést” szervezett a Társaság 400 éves fennállásának alkalmából.⁸⁷ A délelőtti folyamán szentmise volt a Jézustársasági Bölcséleti Főiskola kápolnájában, majd délután litánia és szentbeszéd, melyen a Felvidéki Ujság tudósítása szerint megjelent „*városunk katolikus társadalmának színe-java*”. Az ünneplés vallásos megnyilvánulásai mellett díszebédre került sor, melyen a városi méltóságok közül többen is részt vettek. A cikkíró részletekben gazdag beszámolójában fontosnak tartotta mindegyik vendégénél feltüntetni, hogy milyen viszony fűzi az adott személyt a jezsuita rendhez, így

⁸³ Csávossy lelkigyakorlatot tartott március 15. és 21. között a férfiaknak, március 18-tól 21-ig a Hölgyek Mária kongregációjának, illetve március 23. és 25. között a leánygimnázium, a leánykereskedelmi és a Zrínyi Ilona polgári leányiskola növendékeinek közös lelkigyakorlatát vezette. A tény, hogy visszahívták előadni jól jelzi Csávossy Elemér kassai népszerűségét, ugyanis ekkor már nem Kassán, hanem Szegeden végezte munkáját. – KKT. 1943. 4. sz. 2.

⁸⁴ KKT. 1943. 4. sz. 2.

⁸⁵ 1943 nyarán a kassai rendház tagjai közül Lányi Ede a nagyváradi nővéreknek, Legeza Mihály pedig Miskolcon az érseki leánynevelő intézet apácáinak tartott lelkigyakorlatot, Tibor Mátyás kalocsai pihenése közben az ottani jezsuiták lelkigyakorlatában segédkezett, Ambrózy István nem tartott, ő Szolnokon helyettesített egy lelkipásztort. – ProvH. 1943. 75. sz. 6.

⁸⁶ Felvidéki Ujság, 1939. augusztus 3. 5.

⁸⁷ ProvH. 1941. 61. sz. 3.

például az olvasó tájékozódhat Schell Péter báró, kassai főispán, Pohl Sándor polgármester, vagy éppen Vécsey Aurél báró, prelátus-kanonok jezsuitákkal való korábbi kapcsolatáról is.⁸⁸

Loyolai Szent Ignác napja nem csak az ünneplés városi jelentősége miatt bírt fontossággal, hanem azért is meghatározó volt, mert ekkor történtek meg a magyar provincián belüli személyi változások is. Ez 1941-ben a kassai rendházat is érintette, ugyanis Dombi József és Legeza Mihály szerzetesapok Kassán mint a Jézustársasági Bölceleti Főiskola tanárai folytatták munkájukat.⁸⁹ 1942-ben sem került el a változás a rendház tagjait, ám az előző évektől eltérően a Szent Ignác napi ünnepséget egy búcsúztatás is kísérte, ugyanis Napholcz Pál, a magyar provincia 1942 és 1943 közötti tartományfőnöke Csávossy Elemért, a bölceleti főiskola rektorát a szegedi rendházba helyezte át. A városban köztisztletnek örvendő páternek az ünnepi misét követően Tost Barna prelátus-kanonok, a város plébánosa köszönte meg a hároméves működése alatti buzgalmát és példaadását. A város katolikus hívei nem csak szavakkal és jó kívánságokkal fejezték ki megbecsülésüket, hanem tisztelőre búcsúvacsorát is rendeztek.⁹⁰ A Szent Ignác napján megtörtént személyi változások nem kerülnek közlésre sem 1943-ban, sem 1944-ben.⁹¹

⁸⁸ Jelen voltak: Schell Péter báró (kassai főispán), aki a kalocsai jezsuita gimnázium növendéke volt, Pohl Sándor (polgármester), a jezsuitákhoz kötődő Manréza-férfi-lelkigyakorlatos ház ligájának vezető tagja, Vécsey Aurél báró (a kassai megyéspüspök oldalkanonokja, pápai prelátus), a jezsuita vezetésű pápai Gregoriana Tudományegyetem korábbi növendéke és annak kettős doktora, Wick Béla (kanonok, a hittudományi főiskola rektora), a kassai jezsuiták múltjának kutatója, Antal Zoltán (a hittudományi főiskola vicerektora, főiskolai tanár) szintén a pápai Gregoriana Tudományegyetem korábbi növendéke és annak kettős doktora, id. Jaschko Géza, akinek már három fia lépett be a Társaságba (Jaschko István, Pál és Balázs, lásd még: VIII. fejezet), Flieg Ferenc (városi tisztiorvos), a kassai jezsuiták háziorvosa, Alaker György SJ, a szegedi hittudományi főiskola tanára, Trugly Pál SJ budapesti főiskolai tanár. Az eseményen megjelent továbbá Unger Mannes OP, a kassai domonkos rend főnöke, Füredy Lőrinc OFM, a kassai ferencesek előljárója és Berkovics Ernő O.Praem a premontrei kanonokrend kassai házfőnöke is. Ugyanakkor az eseményről távol maradni kényszerült Madarász István kassai megyéspüspök, Tost Barna prelátus-kanonok, kassai plébános, Pfeiffer Miklós prelátus-kanonok, a megyéspüspök másodhelynöke. – Felvidéki Ujság, 1940. augusztus 1. 4.

⁸⁹ Felvidéki Ujság, 1941. augusztus 5. 5.

⁹⁰ Csávossy méltatása mellett említésre kerültek a rendházat érintő további változások is, így az új házfőnök, Dombi József kinevezése, Holovics Flórián és Ambrózy István elhelyezése, illetve Cserpes Péter érkezése is olvasható. – KKT. 1942. 8–9. sz. 4.

⁹¹ Az 1944. évi katalógus szerint történt létszámváltozás, ugyanis 1943 őszén egy szerzetessel több kezdte meg a tanévet (a skolasztikusok száma is változott, de erről a sajtó nem számolt be egyik évben sem). Az 1945. évi katalógus nyomtatásban nem jelent meg, így az 1944. évi viszonyokról tájékozódni nem tudunk. – Cat. 1944. 40.

A kassai rendházban Szent Ignác és más jelentős jezsuita szentek, illetve boldogok tisztelete sorából a három kassai vértanú személye emelkedett ki. A provincia vezetése részéről a mártírok iránti tisztelet már 1939-ben kifejezésre jutott, amikor a kassai Jézustársasági Bölcséleti Főiskolát Kassai Mártírok Kollégiuma néven indították útjára.⁹² A kassai rendház buzgóságát mutatja, hogy 1939. szeptember 6–8. között, a kassai vértanúk egyházi ünnepének alkalmából a város különböző templomaiban miséztek.⁹³ Ez egyrészt mutatja a jezsuiták szolgálatkészségét, másrészt Kassa szerzeteseinek és egyházmegyes papjainak a hozzáállását is, akik bevonták a magyar rendház tagjait is a városi ünneplésbe, így a templomaikban jezsuiták is prédikáltak a kassai vértanúk halálának 320. évfordulója alkalmával.⁹⁴ 1940-ben nem a város templomaiban, hanem a bölcséleti főiskola kápolnájában került megrendezésre egy háromnapos ájtatosságsorozat, amely alkalmakkor a vértanúk ereklyéit a hívők elé kihelyezték.⁹⁵ 1941-ben szintén háromnapos beszédssorozat kísérte az ünnepet, ennek az utolsó napján, szeptember 8-án Zborovszky Ferenc páter, a jezsuiták által vezetett szegedi egyházmegyei közti szeminárium tanára a filozófia székházának kápolnájában mondta kassai ezüstmiséjét.⁹⁶ 1942. szeptember 8-án nyitotta meg Napholcz Pál tartományfőnök az aktuális tanévet, az évnyitó időpontjának megválasztásakor minden bizonnyal szerepet játszott a vértanúk ünnepének közelsége.⁹⁷ 1943-ban a jezsuiták kápolnája mellett a dómban is három napon keresztül emlékeztek meg ünnepi istentiszteleti renddel a mártírokról, de a vértanúság elszenvedésének a helyén álló premontrei templomban is sor került szeptember 5-én egy ünnepi szentmisére és szentbeszédre.⁹⁸ 1944-ben a kassai dómban Körösi Márk, Pongrácz István

⁹² JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschko Balázs – Bikfalvi Géza. 2007. április 23. (kézirat)

⁹³ ProvH. 1939. 55. sz. 6.

⁹⁴ A kassai Szent Erzsébet-dómban szeptember 6-án Lányi Ede tartott szentbeszédet és vezette az azt követő litániát, szeptember 7-én ugyanitt Csávossy Elemér, ekkor már házfőnöki minőségében, celebrálta az ünnepi szentmisét a dómban, végül 8-án délután Olasz Péter a premontrei rend templomában prédikált. A premontrei és a szemináriumi templomban párhuzamosan miséztek ferences és domonkos szerzetesek, de a három nap közül mindig volt egy templom a városban, ahol jezsuita atya misézett és volt egy szlovák nyelvű liturgia is. – Felvidéki Ujság, 1939. szeptember 3. 5.

⁹⁵ KKT. 1940. 9. sz. 136.

⁹⁶ Felvidéki Ujság, 1941. szeptember 6. 7.

⁹⁷ ProvH. 1942. 69. sz. 3.

⁹⁸ A Jézustársasági Bölcséleti Főiskola kápolnájában szeptember 5-én, 6-án és 7-én délután fél 7-kor litánia kezdődött szentbeszéddel, illetve 7-én reggel fél 8-kor ünnepi szentmise is volt. A Szent Erzsébet-dómban, ahol a vértanúk oltára található és ahol az ereklyéiket őrzik, szeptember

és Grodziecki Menyhért ünnepéhez kapcsolódóan háromnapos ájtatosságot tartottak a hazáért. A hívek lelki épüléséről prédikációjával gondoskodott Halmay Paskál ferences, Fehér Mátyás domonkos és Perényi József jezsuita szerzetes.⁹⁹ Ez volt az utolsó ünnepe a kassai vértanúknak, amit még a magyar rendtartomány működéséhez kapcsolhatunk, ugyanakkor megállapítható, hogy a magyar rendtartomány tagjai aktív közreműködői voltak a kassai vértanúk városi tiszteletének, és ennek a kultusznak a révén beilleszkedésük is gyorsan sikerült a város vallási és hétköznapi életébe egyaránt.

Kassán a szerzetesrend múltjának nagy alakjai mellett a jelentős eseményekről is megemlékeztek, így történt ez 1940-ben a rend 400 éves fennállásával kapcsolatban is. Loyolai Szent Ignácnak és társainak a szerzetesrendjükről felvázolt elképzeléseit III. Pál pápa 1540-ben hagyta jóvá, így a jezsuita rend ezt az évet tekinti születésének.¹⁰⁰ A kassai római katolikus egyházközség november 10-i ünnepségét Madarász István kassai megyéspüspök nyitotta meg, majd a kassai köz- és vallási élet prominens szereplői méltatták a rend munkásságát.¹⁰¹ Az ünnepséget kulturális műsor is kísérte, melynek keretében Drumár László vonósnégyese gondoskodott az esemény zenei aláfestéséről, méltó emléket állítva a Társaság 400 évvel korábbi alapításának és az azóta kifejtett tevékenységének.¹⁰²

IV.3. Egyesületi élet, kongregációk

Kassán szerteágazó és sokszínű volt a katolikus egyesületek és vallásos társulatok élete, ezek működésében/irányításában a Jézustársaság tagjai is kivették részüket.¹⁰³ Már 1939 őszén találunk olyan példát, amely a jezsuiták együttműködését mutatja a város katolikus mozgalmaival, ugyanis Csávossy Elemér

5-én, 6-án és 7-én délután 6 órakor volt litánia, 7-én délelőtt 9 órakor szentmise, majd délután 6-kor szentbeszéd. – Felvidéki Ujság, 1943. szeptember 3. 5.

⁹⁹ Felvidéki Ujság, 1944. szeptember 6. 5.

¹⁰⁰ III. Pál pápa 1540. szeptember 27-én kiadott *Regimini militantis ecclesiae* kezdetű bullájával engedélyezte a Jézus Társaságának működését. – O'Malley, J.: A jezsuita rend története i. m. 15.

¹⁰¹ Egyházi részről Pfeiffer Miklós prelátus-kanonok, a világi oldalról Radványi Géza kir. ítélőtáblai tanácselnök és Steuer György ny. államtitkár. – KKT. 1940. 12. sz. 184. A kutatott forrásokban nem volt különösebb ok feltüntetve arra vonatkozóan, hogy Kassán miért 1940. november 10-én emlékeztek meg a 400 éves jubileumról.

¹⁰² KKT. 1940. 12. sz. 184.

¹⁰³ 1944. február 27-én tartották Kassa katolikus egyesületei az éves beszámolójukat, a Kassai Katolikus Tudósító 39 ilyen egyesület és társulat kivonatolt beszámolóját közölte le. – KKT. 1944. 2. sz. 2–13.

és Olasz Péter kezdeményezésére a kassai egyházközség lelkes világi híveit tömörítő *Actio Catholica* mozgalmat indított az „erkölcsrontó könyveknek a városi könyvtárból való kiselejtezésére”.¹⁰⁴ Ennél szorosabb kapcsolatot ápolt a jezsuitákkal a Hölgyek Mária Kongregációja és az Urak Mária Kongregációja.¹⁰⁵ A rendhez való kötődés a férfiak egyesületének esetében megnyilvánult abban, hogy minden hónap első vasárnapján a bölcseleti főiskola kápolnájában volt a közös szentmiséjük, amelyet ugyanitt szentségimádás előzött meg, majd közös áldozás követett. 1944-ben Kardas József az Urak és Ürnők Mária kongregációjának a prézeseként havonta kétszer megtartott hitvédelmi előadással, Csávossy Elemér pedig lelkigyakorlatával vett részt az Urak Mária Kongregációjának tevékenységében. Csávossy a Hölgyek Mária kongregációjának prézese, azaz az egyesület papi elnöke is volt, így például feladata volt a tagfelvételt kísérő ünnepélyes szertartás levezénylése, amelyet 1940 áprilisában Madarász István kassai megyéspüspök is megtisztelt jelenlétével, beszédével buzdítva a kongregációba felvett régi és új tagokat.¹⁰⁶

Ugyanakkor nem lehet kijelenteni azt, hogy a jezsuiták csupán ezzel a két csoportosulással foglalkoztak volna, hiszen például Dombi József a kassai Oltáregyesület tagjainak is tartott előadást.¹⁰⁷ A jezsuita atyák a kassai kongregációk életében való közreműködésükkel a város katolikus társadalmának életének is aktív tényezői voltak.¹⁰⁸

IV.4. Szentmisék, szentáldozás

A szerzetesrend tagjai ugyanakkor nem csak a gondozásukba vett kongregációk tagjainak a lekipásztori szolgálatában álltak, a város bármely lakója látogathatta szentmiséiket. 1939 őszétől kezdve a Jézustársaság kápolnájában hétköznaponként meglehetősen sűrűn, reggel fél hat, hat, fél hét és hét órákor voltak szentmisék, míg vasárnaponként fél hat, hat, hét és nyolc órákor.¹⁰⁹ A hívek nagy száma tehetette szükségessé az ilyen sűrű miserendet. A bölcseleti

¹⁰⁴ ProvH. 1939. 55. sz. 7.

¹⁰⁵ Bár a Mária Kongregációk általában a Jézustársaság működését kísérték, a 19. században túlsúlyba kerültek azok a kongregációk, amelyek a jezsuita rendtől függetlenül működtek, ugyanakkor a Szent Ignáci lelkiség továbbra is a működés alapját képezte. Például: Kassán az Iparos Mária Kongregáció. – KKT. 1944. 2. sz. 2–13.

^A Mária Kongregációkra lásd 39. lábjegyzet.

¹⁰⁶ KKT. 1940. 5. sz. 83.

¹⁰⁷ KKT. 1944. 2. sz. 12.

¹⁰⁸ Uo. 11.

¹⁰⁹ ProvH. 1939. 55. sz. 6.

főiskola részeként a kápolnának elsősorban a rendi növendékek szolgálatában kellett állnia, de emellett a város katolikus hívei részéről is volt érdeklődés a jezsuita páterek miséi iránt, így nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a kápolnának két célközönség vallási elvárásait kellett egyidejűleg kielégítenie. Abból a célból, hogy a különböző lelki igényekkel rendelkező csoportok közül egyik érdeke se sérüljön, az előjárók 1942 januárjában a harmadik emeleten egy 12x5 méteres teremben házikápolnát alakítottak ki. Ez a terem lett a skolasztikusok új kápolnája, ahol szentmisét hallgattak, és a közös litániákon is itt vettek részt.¹¹⁰

1942-ben 46.180 szentáldozás történt a világi hívek által „kisajátított” kápolnában, 1943-ban ennél is több, 50.641 áldozás valósult meg.¹¹¹ Bár a két számadat önmagában is egy növekvő tendenciát mutat, ám ez a szám önmagában mégsem lehet a fokmérője a jezsuita szerzetesek népszerűségének. 1944-ben megjelent ugyanis egy statisztika, amely az 1943-as év során a kassai templomokban történt áldozások számát tartalmazza. A kimutatás abszolút első helyezettje a domonkos rend temploma 86.400 áldozással, ezt követi a ferencesek temploma 74.900 áldozással, és közvetlenül a dómot is magába foglaló Szent Erzsébet plébánia 60.500 áldozását követi a jezsuiták kápolnája 50.641-gyel. Ez azt jelenti, hogy a Jézustársaság kápolnája maga mögé utasította többek között a Szentlélek templomot, ahol 26.000 volt az áldozások száma, a Béke Királynője plébániát, ahol a 24.000-szer áldoztak, a Szent Orsolya-rendi templomot, ahol ugyanennyi történt és a 20.000 szentáldozást rögzítő premontrei templomot is, a kisebb kápolnákkal egyetemben.¹¹² Nyilvánvalóan messzemenő következtetéseket nem lehet levonni ezekből a statisztikából. Ugyanakkor az 50.641 szentáldozás 1943-ból – összehasonlítva a többi templommal – nagyságrendileg jól mutatja a jezsuiták népszerűségét Kassán.¹¹³

¹¹⁰ ProvH. 1942. 66. sz. 3.

¹¹¹ Uo. 3.

¹¹² A cikkben is megállapítja a szerző, hogy átlagosan 11 szentáldozást jelentett egy főre vetítve ez a számadat. – KKT. 1944. 1. sz. 10. A Katolikus Egyházban a szentáldozás gyakorisága az évszázadok alatt sokat változott, X. Piusz pápa volt az, aki a 20. század elejétől kezdve a minél gyakrabban történő szentáldozás gyakorlatát előmozdította. – Magyar Katolikus Lexikon. (továbbiakban: MKL) Szentáldozás.

¹¹³ <http://lexikon.katolikus.hu/S/szent%C3%A1ldoz%C3%A1s.html> – letöltés dátuma: 2019. 01. 09.)

¹¹³ Arra vonatkozóan, hogy hogyan történt az áldozások számlálása nincs információ, de véleményem szerint azt az elfogyott ostyá mennyiségéből is megállapíthatták, vagy számolhatta az áldozókata segédkező ministráns is egy szentmisén. A számok alapján kevesen járultak szentáldozáshoz, ezért akár a pap is számolhatta azt.

IV. 5. Egyéb pasztorációs tevékenység

A jezsuita szerzetesek szolgálata nem korlátozódott pusztán a főiskola kápolnájában mondott napi misékre és lelkigyakorlatokra, az kiterjedt a lelkipásztorokodás más területeire is. 1939 novemberétől kezdve a filozófushallgatók tanulmányaik mellett a kassai börtön foglyainak lelki gondozásában működtek közre. Ez elsősorban a katolikus egyház katekizmusának magyarázatát jelentette, de az adventi időszakhoz kapcsolódóan a karácsonyi készülődést is magában hordozta.¹¹⁴ A rabok számára könyveket és folyóiratokat gyűjtöttek össze, amelyeket „a börtön évtizedek óta első karácsonyfa-ünnepéyle” során adtak át, de a gyűjtést az ünnep után is folytatták.¹¹⁵

1940 őszétől Virágh Andor heti egy alkalommal tartott hittanórát Bárcán a háziasszonyképző iskolában.¹¹⁶ A jezsuiták spontaneitását és alkalmazkodóképességét jól jelzi az az ötlet, amely akkor született, amikor Petz Ádám 1942-ben kórházi ápolásra szorult. Bentléte alatt a szerzetes számára engedélyezték, hogy a kórház egyik folyosóján misézzen, ám a kórházi betegek nagy csalódására ezt Petz páter egészségügyi állapotának romlása nem tette lehetővé. A felsorolt példák alátámasztják, hogy a Jézustársaság a kassai működése alatt szerteágazó módon végezte a pasztorális feladatait, és ez nem csupán a hétköznapi templomba járókra terjedt ki, hanem Kassa és környékének minél több társadalmi csoportjának megszólítását célozták.¹¹⁷

V. A jezsuiták szerepe a kassai városfelajánlásban

1941. június 22-én a kassai székesegyházban Pohl Sándor polgármester, a város közeleti és egyházi vezetőinek, illetve népes hívőszeregének jelenlétében felajánlotta Kassát Jézus Szívének.¹¹⁸ A Jézus Szíve-tisztelet kialakulásában és széles körben való elterjedésében mindvégig jelen voltak a jezsuiták, így a rendnek a városfelajánlásban játszott szerepének megismerése előtt elengedhetetlen a kultusz és benne a Társaság 20. századi és azt megelőző történetének ismertetése.

¹¹⁴ ProvH. 1939. 56. sz. 4.

¹¹⁵ ProvH. 1940. 57. sz. 3.

¹¹⁶ ProvH. 1941. 61. sz. 3.

¹¹⁷ ProvH. 1942. 70. sz. 4.

¹¹⁸ Felvidéki Ujság, 1941. június 23. 3.

V. 1. A Jézus Szíve-tisztelet és a városfelajánlások története

A 16. században is megjelentek már szórványosan tisztelői Jézus Szent Szívének, fordulóponthoz jelentett a kialakuló tiszteletben 1675, ugyanis ekkor Alacoque Szent Margit látomásainak hatására a jezsuita Claude de la Columbière fogadalmat tett a Szent Szív tiszteletének terjesztésére.¹¹⁹ A vízió alapján a Jézustársaság kötelességének érezte a kultusz népszerűsítését és terjesztését, amely célokhoz igénybe vette a már kiépült iskolákat és a rendházakat, így a jezsuiták munkáját mindenhol Jézus Szíve Társulatok keletkezése kísérte.¹²⁰ Magyarországon a pozsonyi és a kalocsai kollégiumok, illetve a budapesti Jézus Szíve-templom szerzeteseinek köszönhetően terjedt el a Jézus Szíve-tisztelet.¹²¹ A 19. század végén a magyar jezsuiták a nyomtatott sajtót is az apostolkodás szolgálatába állították a Jézus Szíve Hírnöke című lap elindításával, majd A Szív című lappal, amellyel az Osztrák–Magyar Monarchia 1914. december 8-án történt felajánlásának az emléket kívánták megőrizni a szerzetesek.¹²²

A kultusz központi eleme az engesztelés és az önfelajánlás. Ez az önfelajánlás ugyanakkor kiterjedhet a társadalom legkisebb egységétől, az egyéntől a családon át egész intézményekig, akár a Római Katolikus Egyház egészére is.¹²³ A Jézus Szíve Társulatok, Szívgyárdák és Jézus Szíve Szövetségek jellemzően a jezsuita rend működésének kísérő jelenségei voltak, így ott történtek meg kezdetben a család, majd a nagyobb méretet öltő városfelajánlások, ahol a Jézustársaság gyümölcsöző munkát végzett és ezek a vallásos társulások is jelen voltak. Így először 1921-ben Szegeden történt városfelajánlás, ennek megújítása 1930-ban, majd 1937-ben is megtörtént.¹²⁴ Kalocsán 1935-ben történt meg a város ünnepélyes felajánlása Jézus Szívének oltalmába, majd a sorban következő ilyen esemény 1941-ben Kassán történt.¹²⁵

¹¹⁹ *Petruch, A.: Száz év a magyar jezsuiták múltjából* i. m. 146.

¹²⁰ *Uo.* 147.

¹²¹ *Uo.* 151–152.

¹²² *Uo.* 152., 155.

¹²³ XI. Piusz pápa (1922–1939) volt az, aki az egész Római Katolikus Egyházat Jézus Szívének ajánlotta. – MKL Jézus Szíve-tisztelet. (<http://lexikon.katolikus.hu/J/J%C3%A9zus%20Sz%C3%ADve-tisztelet.html>) – letöltés dátuma: 2019.01.09.)

¹²⁴ *Petruch, A.: Száz év a magyar jezsuiták múltjából* i. m. 181.

¹²⁵ *Uo.* 182.

V.2. Jezsuiták közreműködése az előkészületekben

A városfelajánlások tehát szoros összefüggésben álltak a jezsuita renddel, Kassán Csávossy Elemér, a főiskola 1939 és 1942 közötti rektora volt az, aki ezt a kapcsolatot még szorosabbá tette azzal, hogy már az első előkészületektől aktívan munkálkodott az esemény megvalósításán.

Csávossy Elemér mellett, hogy a Jézustársasági Bölcséleti Főiskola rektora volt, hivatalból tagja volt a kassai római katolikus egyházközség képviselőtestületének, és ugyanennek az egyházközségnek a Hitbuzgalmi Szakosztályának egyházi elnöki posztját is betöltötte. Ebben a minőségében hívta Jaschkó Pállal – a szervezet világi elnökével együtt – a nevezett szakosztály tagjait már 1941 januárjában egy gyűlésre, melynek célja a tervezett júniusi városfelajánlás előkészítésének megkezdése volt.¹²⁶ Ennek a szerveződésnek eredményeként Tost Barna kassai plébános februárban indítványozta a városvezetőségnek Kassa 1941. június 22-i felajánlását Jézus Szívének, a város egész katolikus társadalmának nevében.¹²⁷ Ezt az előterjesztést a törvényhatósági bizottság 1941. február 24-én kelt véghatározatában elfogadta, majd február 27-én már a sajtóban is megjelent a városfelajánlás híre.¹²⁸ A Felvidéki Ujság következő lapszámában megjelent Csávossy írása a városfelajánlás szükségességéről, továbbá a helyes előkészület formáit is ismertette a júniusig tartó időszakra vonatkozóan: „előkészítő lelkigyakorlatok, triduumok, családi napok, családok és intézmények ünnepélyes felajánlása”.¹²⁹ A polgármester március 19-én hivatalosan is értesítette Tost Barna plébánost, ezzel kezdetét vehették az előkészületi munkálatok Csávossy páter iránymutatásai szerint.¹³⁰

A kassai egyházközségben működő *Actio Catholica* ifjúsági szakosztályának elnöksége már a március 19-én küldött levelében meghatározta az előkészültre vonatkozó terveit. A legfontosabb célkitűzésnek a város minden rétegének megszólítását tekintették, ugyanakkor a szakosztály ifjúsági mivolta miatt a fiatalok bevonására került különösen nagy hangsúly. Az ifjúságnak

¹²⁶ JTMRL II. 9. A kassai róm. kat. egyh. Hitbuzgalmi Szakosztályának meghívója az 1941. január 10-i gyűlésre

¹²⁷ JTMRL II. 9. Tost Barna levele Kassa sz. kir. város tekintetes Törvényhatósági Bizottságának (Kassa, 1941. február 13.)

¹²⁸ Felvidéki Ujság, 1941. február 27. 3. – Ugyanakkor Kassa protestáns lelkészei a határozat ellen a belügyminiszterhez eredménytelenül fellebbeztek. – ProvH 1941. 63. sz. 3. Az 1941. évi népszámlálás adatai szerint a református és evangélikus felekezetek tagjai a város lakosságának kevesebb, mint 13%-át tették ki, míg a római katolikusok a város közel 63%-át adták. – Szeghy-Gayer V.: Felvidékből i. m. 71.

¹²⁹ Felvidéki Ujság, 1941. február 28. 3.

¹³⁰ JTMRL. II. 9. Pohl Sándor levele Tost Barnának (Kassa, 1941, március 19.)

a felkészítésére a kassai tankerületi főigazgatóság előzetes engedélye alapján kérvényezték az iskolaigazgatók és hitoktatók közreműködését a tanulóifjúság mozgósításában. A különböző tanintézmények és egyesületek tagjaiból 20–30 tagú küldöttség kiállítását kérték, amely képviselőcsoportok március 25-én a Legényegylet Rákóczi körúti termében részt vettek az előkészítő és tájékoztató megbeszélésen. A városfelajánlásra történő felkészülés jegyében, Csávossy Elemér kezdeményezéseihez kapcsolódóan április 20-án megtörtént a kassai diákok és ifjúsági szervezetek felajánlása a dómban.¹³¹

A diákság mellett Kassa társadalmának egészét kívánták a lelki előkészület-be bevonni, így az egyházközség *Actio Catholica* szervezetének hitbuzgalmi szakosztályának vezetősége felhívást intézett a kassai tanintézmények igazgatói mellett a gyárak, állami hivatalok és az egyesületek vezetősége felé. Ebben a felhívásban jelezték a hitbuzgalmi szakosztály tagjai, hogy az előkészület jegyében háromnapos beszédeket tartanának az adott intézmény tisztviselői, alkalmazottai, munkásai, tanulói, illetve a családjaik számára.¹³² A felhívásra válaszoló levelei közül fennmaradt a bábaképző igazgatójának, a pénzügyigazgatóságnak, a postafőigazgatónak, a kassai magnezitművek igazgatóságának, illetve az Államvasutak Igazgatóságának Kassai Kirendeltségének a levele.¹³³ Ezekkel a levelekkel és a kapcsolattartással Csávossy Elemér foglalkozott, így az ő érdeme, hogy a lelkigyakorlatoknak sikerült megfelelő helyet és időpontot találni.¹³⁴

A városfelajánlásra való lelki készület nem csak lelkigyakorlatokban mutatkozott meg. Madarász István megyéspüspök szóbeli utasítása alapján minden kassai templomban és kápolnában a prédikációt követően imádkozni kellett a városfelajánlás sikeréért.¹³⁵ Május 15-től Kassa templomaiban ez a lelki készület kiegészült a városfelajánlásra Jézus Szíve-énekekből összeállított énekrend gyakorlásával.¹³⁶ A készület részét képezte a káromkodás ellen hirdetett mozgalom is, amelyben az erre figyelmeztető plakátok terjesztésén túl, azok előállítási költségeiből is kivehették a hívek egyenként vagy csoportosan a részüket, mint ahogy ezt a Kassai Iparos Kongregáció is tette.¹³⁷

¹³¹ JTMRL II. 9. A kassai egyházközségi A. C. ifj. szakosztály elnökségének a felhívása (Kassa, 1941. március 19.)

¹³² JTMRL II. 9. A székesegyházi róm. kat. egyházközség A. C. hitbuzgalmi szakosztály vezetőségének felhívása (Kassa, i. n.)

¹³³ JTMRL II. 9. Rendházak. Kassa.

¹³⁴ Ezekről lásd bővebben a lelkigyakorlatokat tárgyaló részt.

¹³⁵ JTMRL. II. 9. Az egyházközségi A. C. elnökségének értesítője. (Kassa, 1941. április 18.)

¹³⁶ KKT. 1941. 5. sz. 1.

¹³⁷ KKT. 1941. 4. sz. 8.

A „városfelajánlás hónapja” beköszöntével megszorodtak a sajtóban a lelki készüléket célzó írások is. A kassai egyházközség értesítője júniusban egy dupla számmal jelentkezett, melyben a szokványos rovatok helyett a városfelajánlás és a Jézus Szíve-tisztelet témaköre lett körüljárva, de a Felvidéki Ujságban Csávossy Elemér is közzétette gondolatait.¹³⁸ De nem csak a helyi sajtó, hanem az országos olvasottságú A Szív újság és a Jézus Szíve Szövetség havi folyóirata, a Jézus Szívének Hírnöke is beszámolt hasábjain a közelgő városfelajánlás híreről.¹³⁹

A sajtó azonban nem csak a lelki készülék eszköze volt, hanem a lakosság széleskörű tájékoztatásának is a szolgálatában állt. Az újság hasábjain keresztül is közzé lett téve a felajánlási körmenet útvonala, ez alapján kérték az ezen útirány mentén lakókat, hogy nemzeti színű zászlót helyezzenek el a házaikon, illetve az utcára nyíló ablakaikat ágakkal, virágokkal és égő gyertyákkal díszítsék a rendezvény idejére (3. ábra). A szervezők kérték a felvonuló egyesületeket, iskolákat és testületeket, hogy zászlóikkal együtt jelenjenek meg. Továbbá az olvasók figyelmét arra is felhívták, hogy aki rendelkezik díszmagyarral vagy magyaros öltözetrel, az feltétlenül abban jelenlen meg.¹⁴⁰

A városfelajánlás az eredeti tervek alapján a következőképpen alakult volna: június 22-én délután fél ötkor az előzetesen 10 csoportba osztott hívőknek már az előre kijelölt helyén kellett volna lenniük, ugyanis az érintett belvárosi utcák forgalmát a rendőrség fél öttől korlátozta volna.¹⁴¹ A latin és a görög rítusú papság a káptalan kivételével öt órakor indult volna a jezsuita atyák kápolnájából a Báthori térre, ahol a kassai hadtestparancsnokság erkélyéről Madarász István beszéde hangzott volna el negyed 6-tól, ezt hangszórókkal tettek volna mindenhol hallhatóvá, illetve rádión is közvetítették volna.¹⁴² Ezt követően szigorúan meghatározott rendben történt volna az átvonulás a Fő utcán keresztül a Szent Korona téren felállított díszoltárig, ahol a főjegyző felolvasta volna a városfelajánlásról hozott határozatot, majd Pohl Sándor elmondta volna a városfelajánló imádságot a kihelyezett Oltáriszentség előtt, ezt követően *Te Deum*, szentségimádás, amit a zenei szolgálatot ellátó katonazenekar által játszott pápai és magyar himnusz követett volna, végül pedig

¹³⁸ KKT. 1941. 6 – 7. sz. és Felvidéki Ujság, 1941, június 21. 1.

¹³⁹ A Szív. 1941. március és Jézus Szívének Hírnöke. 75. (1941. június) 6. sz. 3.

¹⁴⁰ Felvidéki Ujság, 1941. június 18. 4.

¹⁴¹ A hívek csoportjai a következőképpen alakultak: iskolai küldöttségek, fiúifjúsági egyesületek, leányifjúsági egyesületek, nem egyenruhás férfi egyesületek és csoportok, női egyesületek, harmadrendek és női szerzetesrendek, egyenruhás férfiak, szerzetesek és világi papság, katonai, és polgári hatóságok és küldöttségek, majd zárásként az egyesületekhez nem tartozó hívek csoportjai. – KKT. 1941. 6–7. sz. 11.

¹⁴² Felvidéki Ujság, június 16. 2. és Uo. június 18. 4.

a Dómba egy szűk csoport visszavitte volna az Oltáriszentséget, amit a hívők énekek kísérték volna.

A Felvidéki Ujság által legalább tízezer főre becsült várható tömegnek az egészségügyi biztosításáról három kijelölt segélyhely, a tömegben mozgó járőr-szolgálatot ellátó mentők és cserkészek gondoskodtak volna, de ha a helyszíni ellátás nem lett volna elégséges, arra az esetre két mentőgépkocsi állt volna készenlétben.¹⁴³

A szervezőktől azonban teljesen független ok nem tette lehetővé, hogy a fentebb leírt menetrend szerint történjen Kassa városának felajánlása. Ugyanis 1941. június 22-én, a városfelajánlás napján Németország megtámadta a Szovjetuniót. Ehhez igazodva, a honvédelmi miniszter június 22-én déltől országos légvédelmi készültséget rendelt el, az ezzel járó elsötétítés következtében nem lehetett megtartani a délután öt órára tervezett Jézus Szíve-körmenetet, melynek keretében történt volna a felajánlás aktusa.¹⁴⁴ A városfelajánlás végül a kassai Szent Erzsébet-dómban történt meg. Az eredeti forgatókönyv alapján Madarász István kassai szentbeszédét követően Pohl Sándor polgármester elmondta a városfelajánlás imáját. A dóm teljesen megtelt a hívőkkel, köztük a teljes városi tanács, a kassai helyőrség tiszti küldöttsége, országgyűlési képviselők, a postafőigazgató, a pénzügyigazgató, a kassai katolikus iskolák és egyesületek képviselőivel. Bár kétszer mondta be a rádió a délutáni körmenet lefűjását, ám ez nem mindenkire jutott el az összezavarodott kassaiak közül, ezért többen voltak, akik a Dómnál értesültek a körmenet elmaradásáról.¹⁴⁵

Mindezek ellenére a kassai jezsuita rendház tagjainak közreműködése a városfelajánlás sikerében vitathatatlan. Csávossy Elemér házfőnök, a Bölcséleti Főiskola rektorának munkája kiemelkedő, az *Actio Catholica* hitbuzgalmi szakosztályának egyházi elnökeként fáradhatatlan munkát végzett a városfelajánlás lelki és fizikai előkészületeiben. A Felvidéki Ujságban publikált buzdító cikkeivel sokat tett a Jézus Szíve-tisztelet előmozdítására Kassán. Csávossy azonban előkészítő lelkigyakorlatok szükségességéről nem csak írt, gondolatait tettekre is váltotta ezek koordinálásával és megtartásával. Azonban a lelki felkészítésből a közösség többi tagja is kivette a részét. Virágh Andor például a káromkodás elleni plakátok terjesztése mellett kilenc lelkigyakorlatot tartott, míg hetet a rendház más lakói.¹⁴⁶ Még a városfelajánlás megtörténte előtt, 1941. június 20-án a városháza tisztviselői a jezsuita rendház érdemeinek elismerésére színes

¹⁴³ Felvidéki Ujság, 1941. június 21. 1.

¹⁴⁴ Nemzeti Ujság, 1941. június 24. 7.

¹⁴⁵ KKT. 1941. 6–7. sz. 2.

¹⁴⁶ ProvH 1941. 63. sz. 3.

üvegablakot adományoztak a Jézustársasági Bölcséleti Főiskola kápolnájának (4. ábra).¹⁴⁷ A városfelajánlásnak emléket állító alkotás beépítésére a rendház korábbi munkálatait végző Klein Sándor okleveles építésmérnök és építőmester már az ajándék hivatalos átadását megelőzően önként vállalkozott.¹⁴⁸ A városi tisztségviselők ajándéka azonban nem kizárólagosan az üvegablak szentelését végző Csávossy Elemér városfelajánlásért végzett munkáját ismerte el, hanem az egész kassai jezsuita közösség fáradozását hálálta meg.¹⁴⁹

V. 3. Az ünnepség után – visszhang és utóhatás

Annak ellenére, hogy a városfelajánlási körmenet 1941-ben elmaradt, maga a városfelajánlás eseménye sikeres volt. Ezt támasztja alá, hogy Kassa példáját más települések is követték. A Nemzeti Ujság június 25-i lapszámában számolt be arról, hogy egy háromnapos előkészületet követően Esztergom városában is megtörtént a városfelajánlás. Ennek az eseménynek szintén volt köze Jézus Társaságához, ugyanis Krajnik György, a mezőkövesdi jezsuita rendház lelkipásztora aktívan vett részt az esztergomi hívek lelki felkészítésében.¹⁵⁰ A Kassától nem messze fekvő Pány község is bekapcsolódott a felajánlások sorába. Vinczey Mihály plébános kilenc napos lelkigyakorlattal készítette fel a híveket a település felajánlására, ezt megelőzően Rajcsák Elek, csécsi plébános celebrált tábortábori misét, amelyen Lőrincz Piusz domonkosrendi szerzetes prédikált, majd a község és a családfők nevében a település bírása elvégezte a felajánló imádságot, amit itt is hálaadás, *Te Deum* követett.¹⁵¹ Kassa felajánlása tehát mind a környéken, mind országos szinten visszhangot kapott és követőkre talált. Ugyanakkor a kassai római katolikus egyházközség kiemelkedő jelentőségű eseményét beárnyékolta, hogy a kassai dómban, ahol Madarász István június 22-én a városfelajánlás magasztos cselekedetét méltatta szentbeszédében, nyolc nappal később a megyéspüspök már a kassai bombázás áldozataiért mondott gyászmisét.¹⁵²

A városfelajánlási körmenet „rendkívüli viszonyok miatt” történt elmaradása azonban nem hagyta nyugodni a kassai katolikusokat. Ezt mutatja, hogy

¹⁴⁷ Felvidéki Ujság, 1941. június 21. 3.

¹⁴⁸ JTMR II. 9. Klein Sándor levele a Jézustársasági Bölcséleti Főiskola igazgatóságának (Kassa, 1941. június 19.)

¹⁴⁹ Az üvegablak a budapesti Jézus Szíve-templom főoltár szobrát jelenítette meg, felirata: Kassa sz. kir. város tisztségviselői kara a város felajánlása emlékére, 1941. június 22-én. – ProvH. 1941. 63. sz. 3.

¹⁵⁰ Nemzeti Ujság, 1941. június 25. 9.

¹⁵¹ Felvidéki Ujság, 1941. június 26. 5.

¹⁵² KKT. 1941. 6–7. sz. 3.

a kassai Szent Erzsébet egyházközség 1942. június 14-re meghirdette a városfelajánlás megújítását és az elmaradt Jézus Szíve-körmenet pótlását. Annak ellenére, hogy a nagy előkészítő lelkigyakorlatok elmaradtak, az eseményre történő felkészülésben így is kivették a részüket a jezsuiták. A körmenetet megelőző háromnapos ünnepségsorozat részeként, 1942. június 11-én, csütörtökön este Csávossy Elemér jezsuita házfőnök tartott szentbeszédet a Dómban.¹⁵³ 1942. június 14-én a jezsuiták kápolnájából indult a körmenet a Báthory térre, ahol Madarász István mondott beszédet, majd a Szent Korona téren a jelenlévők az előimádkozó után mondták a városfelajánlási imádság szövegét.¹⁵⁴ A Felvidéki Ujság tudósítása szerint „tízezrek mondják a városfelajánlási imát”.¹⁵⁵ A városfelajánlás megújítása 1943-ban sem maradt érdeklődés híján, ekkor a fő mozgatórugók között szerepelt „a családi élet züllése, a házasságok felbomlása, könnyelmű fényűzés, erkölcstelenség, gyűlölködés, megszólás, rágalom, irigység, léhaság tovább burjánzanak a mögöttes országrészekben, míg ezren és ezren véreznek és halnak hősi halált a hazáért.” A program egyezik a korábbi tervezett felajánlások menetrendjével, eltérést például az utolsó programpont jelentett, mely szerint „a püspök megáldja az Orbán-téren álló katonaságot”.¹⁵⁶

VI. Kapcsolat más szerzetesrendekkel

Kassán a Jézustársaság magyarországi rendtagjaival párhuzamosan egyaránt működtek más férfi és női szerzetesrendek. Férfi szerzetek közül a domonkosok, ferencesek és premontreiek voltak jelen. Utóbbival a kapcsolat azonban már a Jézustársaság 1773-ban történt feloszlata és Kassáról való eltávozása előtt is megfigyelhető. A közös múltra való tekintettel 1939 novemberében a premontreiek visszaadták a jezsuitáknak azt a 10 darab jezsuita szenteket ábrázoló olajfestményt, amelyek korábban a Társaság tulajdonát képezték.¹⁵⁷ A premontrei rend nagyvonalú cselekedetét Csávossy Elemér 1939 őszén a kassai és a roznýói premontrei rendházakban tartott lelkigyakorlatai előzték meg.¹⁵⁸ Ugyancsak 1939-ben az adventi készüllet idejében Hitter József vezetett lelkigyakorlatot a jászói premontreiek körében. 1941. július 20-án autóbuszos

¹⁵³ Felvidéki Ujság, 1942. június 6. 3.

¹⁵⁴ ProvH. 1942. 68. sz. 5.

¹⁵⁵ Felvidéki Ujság, 1942. június 15. 3.

¹⁵⁶ Felvidéki Ujság, 1943. május 26. 4.

¹⁵⁷ ProvH. 1939. 56. sz. 3.

¹⁵⁸ ProvH. 1939. 55. sz. 6.

kirándulás keretében keresték fel a filozófushallgatók és előjáróik Jászt, ahol a premontrei szerzetesek „nagyon szíves fogadtatásban” részesítették a kassai jezsuitákat.¹⁵⁹ 1943-ban a Jézustársasági Bölcséleti Főiskolán folytathatta a tanulmányait az a két jászói premontrei szerzetes, akik nem tudtak visszajutni a háború miatt Rómába, hogy ott folytassák a megkezdett tanulmányaikat.

A jezsuita Collegiumtól nem messze volt az orsolyita nővérek zárdája, ahol 1940 januárjában jezsuita páterek tartották a fogadalomújítási lelkigyakorlatot.¹⁶⁰ Az Unum Sanctissimae Trinitatis Társaságot Mester Margit Mária alapította Csávossy páter közreműködésével.¹⁶¹ Csávossy 1939-ben egy prédikációjában ismertette a rend szellemiségét hordozó, de világiakból toborzott Unum-szövetséget.¹⁶² Buzdításának köszönhetően többen magukévá tették az elképzelést, ennek eredménye, hogy 1940. október 27-én Csávossy ünnepi szentmisével nyithatta meg Kassának az elsősorban szociális elhanyagoltságáról ismert „Dzsungel” városrészében az ettől kezdve Unum vezetése alatt állt napközis otthont.¹⁶³ Az 1941-es városfelajánlást követően „Szent Szív-telepnek” nevezték a korábbi „Dzsungelt”.¹⁶⁴ Ugyanakkor a kassai Unum rendházának falain belül egy kellemetlen ügy bontakozott ki egy árva lány körül. Ő először háztartási alkalmazottként dolgozott a házban, majd 1942-ben felvették jelöltnek. A jelöltő körül különös jelenségek sora bontakozott ki, amelyekkel kapcsolatban a jezsuiták sem tudtak közös álláspontra jutni, a vélemények a klinikai magyarázatoktól egészen az ördögi megszállottságig terjedtek. A jelöltőt végül elbocsátották a közösségből.¹⁶⁵

VII. Háború megjelenése a rendház életében

1941-ben Kassa bombázása következtében Magyarország belépett a II. világháborúba, az 1939 szeptemberében kirobbant világhétség hatását azonban a kassai jezsuiták már korábban érezték. 1939-ben az országos légvédelmi gyakorlatok ideje alatt a IV. körzetparancsnokság „éjjel-nappal” a jezsuitáknál

¹⁵⁹ ProvH. 1940. 60. sz. 4.

¹⁶⁰ ProvH 1940. 57. sz. 3.

¹⁶¹ A témáról bővebben lásd: Szabó Csaba: Mester Margit Mária és az Unum. Távlatok 7. (2006) 3. sz. 334.

¹⁶² JTMRL VI. 44. Petruch Antal SJ: Csávossy Elemér SJ. 1883 – 1972. (kézirat). 181.

¹⁶³ KKT. 1944. 2. sz. 9.

¹⁶⁴ JTMRL VI. 44. Petruch Antal SJ: Csávossy Elemér SJ. 1883 – 1972. (kézirat). 181.

¹⁶⁵ JTMRL II. 9. Az Unum-ördöge

töltötte idejét.¹⁶⁶ 1940. február 2-án Szombathelyi Ferenc altábornagy, a kassai VIII. hadtest parancsnoka tett látogatást. Még ezekben a hónapokban 20-an ajánlották magukat a közösségből háború esetén véradásra.¹⁶⁷ 1940 nyarán megtörténtek az első behívások a kassai rendház közösségéből. Ezek a keretesként, szakácsként, sekrestyésként, kapusként dolgozó segítőtestvéreket érintették, nem pedig a tanítást és lelkipásztorkodást végző szerzetespapokat, ebből fakadóan a rendház és a főiskola működtetése nehezebbé vált az ő távollétükben, különös tekintettel arra, hogy behívásuk pont a téli eltevések idején történt.¹⁶⁸ 1940. július 10-től másfél hónapig állomásoztak honvédek a bölcséleti főiskola épületének tetején. Nem csak a létszámban történtek változások a behívások miatt, szeptemberben a boradag is 1 dl-rel csökkent.¹⁶⁹

A háború magában hordozta a katonák lelki gondozásának növekedő feladatát is. 1942-ben, a húsvéti készület keretében Dombi József tartott lelkigyakorlatot a Kassán állomásozó honvédtiszteknek. 1942 nyarán a kassai Collegium tagjai közül hozzávetőlegesen 20-an vettek részt tábori lelkészi kiképzésen.¹⁷⁰ Kassa az elhelyezkedése miatt útba esett a keleti frontra induló, vagy onnan az ország területére visszaérkező vasúti közlekedésnek. Ezt felismerték a kassai rendház szerzetesei is, közülük többen felkeresték a sebesültszállító szerelvényeket. A páterek a katonáknak buzdítást, lelki támogatást, illetve szentérmeket, szentképeket, dohányárut adtak. Nem csak a közösség papjai találkoztak a hazatérő honvédekkel, hanem például az a *coadiutor* is, aki katonai szolgáltató a sebesültszállító-vonatokat fogadásánál teljesítette.¹⁷¹

A levegőből érkező támadásokra való felkészülés már 1940-ben megjelent a rendház életében. Csávossy Elemér a rektorsága alatt a ház légoltalmi parancsnoka is volt, a két helyettese Holovics Flórián és Lányi Ede voltak. 1940 novemberében 16 órás légvédelmi kiképzésen vettek részt.¹⁷² Fentebb már kitértem arra, hogy 1941-ben a légoltalmi készség miatt nem valósulhatott meg a körmenet a városfelajánlás részeként.¹⁷³ 1942

¹⁶⁶ ProvH. 1939. 56. sz. 3.

¹⁶⁷ ProvH. 1940. 57. sz. 3. A 20 fős véradó létszám a rendház és kollégium lakóinak több, mint a felét jelentette. 1940-ben 6 szerzetespap, 27 növendék és 6 segítőtestvér volt Kassán, a közösség létszáma 39 fő volt. – Cat. 1941. 40.

¹⁶⁸ Ekkor a nővérek segítettek be a téli eltevésekben. – ProvH 1940. 60. sz. 4.

¹⁶⁹ A provincia vezetősége igyekezett a nélkülözhetetlen feladatkörök betöltéséről a coadiutorok rendházak közötti áthelyezésével gondoskodni. – ProvH. 1940. 60. sz. 4.

¹⁷⁰ ProvH. 1942. 68. sz. 3.

¹⁷¹ ProvH. 1942. 69. sz. 3.

¹⁷² ProvH. 1941. 61. sz. 3.

¹⁷³ Lásd bővebben V. 3.

folymán Vay Gábor kassai rendőrfelügyelő tartott a skolasztikusok számára kettő bevezető előadást a légoltalmi szolgálatról. Ezt követően a növendékek parancsnok-helyettesként láttak el légo-szolgálatot az egyes kassai légoltalmi alkörzetekben.¹⁷⁴ A rendház tagjai önkéntességi alapon, havonként háromszor nyolcórás szolgálatot láttak el az alkörzet-parancsnokságokon. A jezsuita közösségnek a városi légoltalom területén tett vállalásai egyedülállók voltak, egyik kassai egyházi szervezet vagy intézmény sem cselekedett hasonlóan.¹⁷⁵

VIII. Az utolsó időszak, 1944–1945.

1944 októberétől már nem csak a levegőből érkező támadásokra kellett felkészülnie Kassa városának és a jezsuitáknak, egyre nőtt a közeledő szovjet front jelentette fenyegetés is. Emiatt 1944 októberében a skolasztikusokat hazaküldték a főiskola vezetői. Az előjárók ugyanis úgy gondolták, hogy a növendékek családjaiknál nagyobb biztonságban lesznek az elkövetkező időkben. Ez azt jelentette, hogy megszűnt az eddigi funkciója az épületnek, ezután tíz fő alatti létszámban maradtak még rendtagok Kassán, azonban végül ők is elhagyták a rendházat 1944 végéig. Az atyák eltávozása után, Schmotzer János és Jaschkó Balázs, kassai születésű növendékek voltak azok, akik rektori engedéllyel Menekültek háza néven működtették tovább az intézményt. A két fős csapat kiegészült Jaschkó Pállal, aki pécsi magiszterként tevékenykedett hazatérése előtt. A jezsuiták a városi hatóság jóváhagyásával és segítségével ellátták a háború miatt menekülni kényszerülőket. A város támogatását jól jelzi, hogy segítették a szerzetesek munkáját élelmiszerrel, illetve fertőtlenítővel, hogy az otthonukat elhagyni kényszerültek ruháinak fertőtlenítése megtörténhessen. A Menekültek háza által megsegítettek közül csak egy kiragadott példát jelent annak a több, mint 50 férfinak az esete, akiket a visszavonuló német csapatok kényszerítettek lakhelyük elhagyására. Őket a jezsuiták közbenjárására a város mint erdőmunkásokat felfogadta, hogy a településen maradhassanak, és ne kelljen még távolabbra kerülniük falvaiktól. Kassát 1945 januárjában kiürítették, ám továbbra is a településen maradt a három jezsuita skolasztikus.¹⁷⁶

¹⁷⁴ ProvH. 1942. 69. sz. 3.

¹⁷⁵ ProvH. 1943. 75. sz. 6.

¹⁷⁶ JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschkó Balázs – Bikfalvi Géza. H.n. 2007. április 23. (kézirat)

A háború lezárultával a jezsuiták sikeresen megvédték az ingatlant az elkobzástól, mind a bevonuló szovjetekkel, mind az újonnan alakult csehszlovák kormányzattal szemben. Mivel az épületet megőrizték a saját tulajdonukban, ezért amikor 1945 tavaszán újraindult a városi élet, és ezzel az oktatás is, akkor a falusi diákok számára a skolasztikusok meg tudták nyitni az új köztársaság első internátusát a Bölcséleti Főiskola korábbi épületében. Ezzel saját megfogalmazásuk szerint teljesült egy hármas cél elérése: az épület elkobzásának elkerülése, a szlovák falvak ifjainak iskoláztatása, illetve a becsület megőrzése a viszontagságos időkben.¹⁷⁷ Ezzel visszaállt az intézménynek a II. világháborút és Kassa Magyarországhoz csatolását megelőző eredeti funkciója, az ifjúság nevelése.

A szlovák jezsuita viceprovincia tagjai 1945 áprilisában érkeztek vissza Iglóról Pavol Takáč vezetésével a piaristák korábbi rendházába.¹⁷⁸ A kassai ház sorsáról a magyar és a szlovák rendtartomány közös megegyezéssel döntött.¹⁷⁹ Ennek értelmében a megkezdett iskolaév végéig maradhatott a magyar jezsuita provincia három tagja, akik 1945. július 31-én adták át az élelmiszer és tüzelőkészletüket, majd új tanulmányi helyeken folytatták útjukat a jezsuitává válás felé.¹⁸⁰

Összegzés

A Kassán a 17. században megjelent, majd onnan a feloszlást követően 1773-ban eltávozott Jézustársaság 1930-ban tért vissza a szlovák viceprovincia égisze alatt. Az első bécsi döntés következtében a szlovák viceprovincia és a magyar provincia megegyezését követően magyar szerzetesek vették át a rendház épületét, ami 1939 júliusától egészen 1944 októberéig a magyar jezsuita rendtartomány filozófia képzésének helyszínéül szolgált.

A szerzeteseknek Kassa életében betöltött jelentős szerepét több tényező is alátámasztja. A jezsuita páterek a főiskolai tanítás mellett kivették a részüket a város római katolikus híveinek lelki gondozásából, így a rendházként és főiskolaként egyszerre működtetett épület kápolnája gyorsan népszerűvé vált a kassaiak körében, ami az áldozások számában is tetten érhető. A szerzetesek

¹⁷⁷ JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschko Balázs – Bikfalvi Géza. H.n. 2007. április 23. (kézirat)

¹⁷⁸ Čižmár, M.: *Rehoľný život* i. m. 2004. 183.

¹⁷⁹ JTMRL II. 9. Részletek a kassai jezsuita rendház történetéhez. Szerk. Jaschko Balázs – Bikfalvi Géza. H.n. 2007. április 23. (kézirat)

¹⁸⁰ CSV DOM SJ v. Kosciach 1930–1938. SPISY 1945. Az 1945. július 31-én átadott élelmiszer és tüzelőkészlet leltára.

számos lelkigyakorlattal járultak hozzá a nagybőjti és az adventi időszakok lelki felkészüléséhez, emellett a külön célcsoportoknak tartott lelkigyakorlatokkal is segítették a városlakók hitének megújulását. Emellett hitoktatással, az egyesületi élet koordinálásával is alakították a kassai hívek életét. Szent Ignác, a kassai vértanúk és a Jézus Szíve-tisztelet elmélyítésében is vitathatatlan érdemeket szerzett a kassai jezsuita közösség, kiváltképpen a város 1941. június 22-én történt felajánlásának szervezésében és előkészítésében nyújtott tevékenységével. Azonban ahogy a légoltalmi készültség miatt elmaradt városfelajánlási körmenet esetében, úgy a rendház életében is szerepet kapott a háború. A Jézustársasági Bölceleti Főiskola növendékei és tanárai a légoltalmi szolgálat példamutató vállalásával egyedül voltak a kassai egyházi intézmények között. A skolasztikusok nem csak a tanulmányaikkal foglalkoztak, a börtönpasztórációból is kivették részüket.

1944 őszétől azonban egyre közelebb érezték a háború fenyegetését, így a közeledő szovjet front miatt a főiskola vezetősége hazaküldte a növendékeket a családjaikhoz. Három kassai növendék maradt csak, akik a kialakult helyzetre reagálva, a bölceleti főiskola épületét Menekültek háza néven nyitották meg a szükségét szenvedőknek. Az 1945-ben a háború befejezésével és az azt követő impériumváltással egy akkor égető problémára reagálva, megnyitották vidéki diákok számára az épületet mint fiú internátus, ezzel visszatértek az épület első bécsi döntést megelőző funkciójához. 1945 áprilisától júliusig egymás mellett működtek a szlovák provincia tagjaival, majd Szent Ignác napjával átadták a készleteiket, és elindultak új helyükre. Ezzel megszűnt az 1938 novemberétől tartó működése a magyar jezsuita provincia tagjainak, de nem szűnt meg a jezsuita szerzetesrendnek a jelenléte, ugyanis a szlovák viceprovincia tagjai biztosították a Társaság jelenlétét a magyar jezsuiták távozása után is.

A magyar rendtartományon belül a kassai közösségnek a helyzete egyedülálló volt. Nem hasonlítható össze a II. világháború során a magyar jezsuiták illetékességi körébe került rendházakkal, így Kolozsvárral vagy Szatmárnémetivel; ezeken a helyszíneken ugyanis a kassai kontingensnél sokkalta kisebb számú szerzetes végzett kizárólagosan lelkipásztori munkát. Ezzel ellentétben Kassára egy 1939-et megelőzően a központban működő, a rendi képzésben papok esetében megkerülhetetlen oktatási intézményt helyezett át a provincia előljárósága. Ez biztosította a teljes integrálódást a provinciába és aláhúzza a kassai jezsuita rendház jelentőségét a magyar tartományon belül. A jezsuita szerzetesek kassai munkájának elhelyezése és értékelése megyei és országos szinten, illetve a katolikus egyház, azon belül is a kassai egyházmegye szintjén egy további, a közeljövőben megvalósítandó kutatást igényel.

Függelék

1. ábra. A Jézustársasági Bölcséleti Főiskola épülete 1942-ben.
(Forrás: JTMRL II. 9. A kassai rendház iratanyaga.)

2. ábra. A kassai magyar jezsuita közösség 1942 júniusában.
(Forrás: JTMRL II. 9. A kassai rendház iratanyaga.)

3. ábra. A városfelajánlásra készített virágágyás 1941 júniusában.
(Forrás: JTMRL II. 9. A kassai rendház iratanyaga.)

4. ábra. A főiskola kápolnája a városvezetés által ajándékozott, a jezsuiták pesti Jézus Szíve-templomának szobrát ábrázoló üvegablakkal 1942-ben.
(Forrás: JTMRL II. 9. A kassai rendház iratanyaga.)

Péter Woditsch

The Operations of the Society of Jesus in Košice between 1938 and 1945

The aim of my research is to present the history of the convent of the Jesuit Order's Hungarian province that functioned in Košice after the First Vienna Award until 1945. The Jesuit presence in Košice between 1938 and 1945 has not been processed in a monographic manner, and in consequence, I conducted research in the public collections of both Hungary and Slovakia, so as fully to unfold the sources.

In my study, I briefly present the relation between Košice and the Jesuits up to the order's dissolution in 1773, and, subsequently, the operations of the returned Jesuits under the aegis of the Slovakian vice-province. I examine the appearance of the members of the Hungarian Jesuit province in Košice in the period between 1938 and 1945, as well as the preparation for the relocation of the order's philosophical faculty. Within the pastoral service, I survey the contemplative retreats held in and near Košice. I detail their efforts to propagate important events and the veneration of such saints as Ignatius of Loyola and the martyrs of Košice, not forgetting about the role they played in the organizations and congregations that affected the catholic life of Košice substantially. Furthermore, I outline the offering of the city in 1941 and the role the Jesuits played in it.

The entrance of Hungary into World War II meant new tasks for the Jesuits of Košice; my research also touches upon these. In the final part of my paper, turning to the last chapter of the presence of the Jesuits in Košice in 1944–1945, I present the response of the Hungarian Jesuits to the Soviet intrusion, the so-called House of Refugees, as well as their role in the placement of the rural pupils studying in Košice during the new academic year after the 1945 armistice. The members of the Hungarian Jesuit province were active in Košice until July 1945, but even after they left, the influence of the Jesuit Order would not end because the Slovakian vice-province secured the ongoing presence of the Society in Košice.

(Translated by Andor Dénes Sinka)

Somogyi Dániel

A keletnémet–magyar „kultúrcsere”: kulturális egyezmény és a gyakorlat (1949–1956)

1. Bevezető

Dolgozatomban a Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság 1949 és 1956 közötti kapcsolataival, azon belül is az 1950. június 24-én aláírt kulturális egyezményt követő, jellegüket tekintve azzal összefüggésbe hozható eseményekkel foglalkozom. Céлом, hogy az egyezmény fontosabb pontjait megvizsgálva, rekonstruáljam az ennek nyomán kialakuló kapcsolatrendszer, főbb, meghatározó szerepet játszó személyek, állami szervek vonatkozásában, szokásokat, mechanizmusokat derítsek fel és bemutassam, jellemezzem a megvalósulás formáit; ennek során szem előtt tartom az egyes államok motivációit, érdekeit is. A rekonstrukciót tematikus csoportok szerint végzem, és terjedelmi okok miatt csak helyenként térhetek ki a gazdasági és más téren megmutatkozó együttműködésekre. Mindezek előtt tárgyalom a két állam kultúrpolitikai sajátosságait, az ezt irányító szerveket, valamint összefoglalom, milyen diplomáciai kapcsolatban álltak egymással 1949–1950 folyamán. Zárásként elhelyezem a vizsgált időszakban létrejött keletnémet–magyar kapcsolatokat az NDK külpolitikájának koordinátarendszerén, megkülönböztetett figyelmet fordítva a szomszédaival, a Lengyel Népköztársasággal és a Csehszlovák Népköztársasággal fennálló viszonyra.

A téma apropóját az adja, hogy sem Németországban, sem Magyarországon nem készült olyan részletes, elemző munka, amely a két állam kapcsolatait vizsgálná a megadott időszakban. Így szakirodalom tekintetében az általános

kultúrpolitikai sajátosságokat, politikai rendszereket bemutató műveket, külpolitikai szintézisek hasznosíthattam. Ami a felhasznált levéltári forrásokat illeti, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában és a berlini Szövetségi Levéltárban végzett kutatásaimra támaszkodtam.¹ A bilaterális szerződések szövegét a *Dokumente zur Außenpolitik der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik* című dokumentumgyűjtemény kötetéből idézem.

2. A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság kultúrpolitikai sajátosságai (1949–1956)

Standeisky Éva 2003-ban közzétett tanulmányában jelentős cezúraként említi Révai József 1949 közepén kezdődő regnálását, „*a szovjet mintájú szocialista kultúrpolitika magyarországi meghonosítását.*”² Standeisky Révai miniszterségétől tartja helyénvalónak a kultúrpolitika fogalmának használatát is.³ A Révai vezette Népművelési Minisztérium felállítását megelőzően,⁴ különösen az úgynevezett koalíciós korszakban nem figyelhető meg ilyen kiterjedtségű, a kulturális életet felülről irányító politikai erő.⁵ A kultúra párt általi totális ellenőrzését két szakaszban alakították ki: az elsőt (1947–1950) az internacionalista eszme virágzása, a kulturális hagyományok lerombolása vagy kisajátítása, a másodikat (1951–1953) az úgynevezett szocialista realizmus, a szovjet minta beemelése fémjelezte.⁶ Az első periódusban a kommunista párthoz hű „sorkatonákat” használták fel, s kizárólag a második időszakban engedtek teret a nem kommunista, sok esetben nemzeti gondolatokat valló értelmiség,

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani az érintett levéltárak és az Institut für Zeitgeschichte berlini munkatársaiknak segítségükért, valamint témavezetőmnek, Andreas Schmidt-Schweizernek a támogatásért és dolgozatommal kapcsolatos meglátásaiért, tanácsaiért.

² Standeisky Éva: Kultúra és politika Magyarországon 1945–1956. In: Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok. Szerk. Vonyó József. Pécs 2003. 123.

³ Uo.: „A kultúrpolitika azt jelenti, hogy a hatalom rátelepszik a kultúrára, ahelyett, hogy erősítenié annak természetes autonómiáját, s mintegy védőhálót biztosítana számára a kultúraellenes hatásokkal szemben.” A fogalom további említésekor Standeisky definícióját tartom mérvadónak.

⁴ A minisztériumot kizárólag a kultúra területeinek irányítására hozták létre, mellette külön létezett az Oktatási Minisztérium. – Gyarmati György: A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956. Bp. 2013. 225., Standeisky É.: Kultúra és politika i. m. 129.

⁵ Uo. 123–126.

⁶ „A szocialista realizmus a szovjet szépirodalom és irodalomkritika legfontosabb módszere. Megköveteli és megkövetelte az írótól a valóságnak a maga forradalmi fejlődésében igaz és történelmileg hiteles ábrázolását.” Gergely Sándor: „Puskin vendégei” voltunk... – Szabad nép, 1949. június 26. – idézi: Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i. m. 225.

az úgynevezett „útítársak” számára is. A szovjet hatások Révai minisztersége alatt, 1949 és 1953 között befolyásolták leginkább a magyar kultúrpolitikát.⁷

Ezek a folyamatok figyelhetők meg a Német Demokratikus Köztársaságban is.⁸ A kultúrát felügyelő és irányító szervezetek a keletnémet kultúrminisztérium (*Ministerium für Kultur*) és számos elődje, például a Johannes R. Becher vezette Kulturbund (*Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands*) voltak. A német írók II. kongresszusán, 1950 júliusában, magyar delegáltak jelenlétében, megalakult a Német Írószövetség. Ugyanebben a hónapban lépett életbe az első öt éves terv, amelynek a kulturális feladatokra vonatkozó részei a kongresszus szellemiségének megfelelően – a produktivitás növelése mellett – a „*formalizmus és a dekadencia*” elleni küzdelmet és természetesen a Szovjetunió nyomdokainak, a szocialista realizmus irányelveinek követését írták elő a művészetek képviselői számára.⁹ 1951. szeptember 1-jétől lépett működésbe az *Amt für Literatur und Verlagswesen*,¹⁰ szintén ekkortájt hozták létre a *Staatliche Kommission für Kunstangelegenheiten* és *Staatliche Kommission für Filmwesen* nevű szervezeteket,¹¹ amelyek a kulturális életet voltak hivatottak ellenőrizni, előbbi az irodalom, folyóiratok, kották megjelenését, utóbbiak a képzőművészeteket és a színházat, valamint a filmgyártást.¹² Az 1953. június 17-i spontán felkelés hatására szigorodott működésük. 1954 januárjában létrehozták a *Ministerium für Kultur*t, melynek előljárója – és így az NDK első kultúrminisztere – Johannes R. Becher lett. A minisztériumba beolvasztották a *Kunstkommission*ot és a *Staatliche Kommission für Filmwesen*t.¹³ Az *Amt für Literatur und Verlagswesen* 1956-ig – névlegesen – fennmaradt.¹⁴

A Magyar Népköztársaságban Nagy Imre hatalomra juttatását és Révai „kultúrdiktátor” 1953 nyarán bekövetkezett bukását követően nyertek csak teret a rendszer kihirdetett álláspontját figyelembe nem vevő, attól kismértékben eltérő vélemények. Felfrissült az irodalmi élet, a filmművészet, a sajtó – sor

⁷ Ständeisky É.: Kultúra és politika i. m. 127–128.

⁸ Manfred Jäger: Kultur und Politik in der DDR. Köln 1982. 25–64.

⁹ „El kell érni a kulturális színvonal jelentős fejlődését.” Magyar jelentés Walter Ulbricht referátumából. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1945 utáni gyűjtemény, Külügyminisztérium, Általános iratok, Német Demokratikus Köztársaság (1945–1964) (a továbbiakban: MNL OL XIX-J-1-K) 10/11c (288.)

¹⁰ „Kiadóhivatal”; „A német demokratikus könyvkiadás elvi irányításával az Amt für Literatur und Verlagswesen foglalkozik.” MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (40.)

¹¹ „Állami Művészeti Bizottság”, „Állami Filmbizottság”

¹² Jäger, M.: Kultur und Politik. m. 29–31., 38., 69.

¹³ Uo. 68–72.

¹⁴ Uo. 71.

kerülhetett „valódi” vitákra, eszmecserékre is. Egyes, a szigorú rostán átjutott nyugati művek is érvényesülhettek. A korábbi pártszervek természetesen továbbra is végezték korlátozó-meghatározó tevékenységüket, ennek ellenére jelentősen nőtt az alkotók mozgástere.¹⁵

3. A keletnémet–magyar kultúregyezmény

3.1. Előzmények: a Magyar Népköztársaság és Németország szovjet megszállási övezete, valamint a Német Demokratikus Köztársaság kapcsolatai 1949–1950-ben

Mielőtt a keletnémet–magyar kapcsolatok kialakulásának első lépéseit áttekintném, fontosnak tartom a Szovjetuniónak az érintett államokra gyakorolt befolyását is értékelni. Ez a vizsgált időszakban a Német Demokratikus Köztársaságban volt meghatározóbb. A szovjet vezetés jóváhagyása nélkül a továbbiakban ismertetett szerzősédek nem jöhettek volna létre. A második világháborút követően Németország szovjet megszállási övezetében (*Sowjetische Besatzungszone*, SBZ), majd az NDK-ban a szovjet *tanácsadók* munkája, Sztálin és a későbbi szovjet vezetés ellenőrzése, ráhatásuk az eseményekre, különösen 1954 márciusáig, de bizonyos tekintetben későbbis, a szovjet tábor többi országával összehasonlítva jelentősebb maradt.¹⁶ Az NDK kényszerű „önállótlanúsága” és kiszolgáltatottsága – hiszen létezését a vizsgált periódusban mindenképpen a Szovjetunió elismerésének köszönhette – a keleti blokk mércéjével mérve is szembetűnő volt.¹⁷ Természetesen a Magyar Népköztársaság esetében is figyelembe kell venni a szovjet faktor befolyását, de Kelet-Németország vonatkozásában – többek között – a „német kérdés” és megoldatlansága okozta helyzet még összetettebbé tette a keletnémet–szovjet viszont.¹⁸

¹⁵ Standszky, É.: Kultúra és politika i. m. 130–132.

¹⁶ Ingrid Muth: Die DDR-Außenpolitik 1949–1972. Inhalte, Strukturen, Mechanismen. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft) Berlin 2000. 27–28.

¹⁷ „Alle Schritte der politischen Führung unterlagen der Kontrolle und der Beratung durch die sowjetische Kontrollkommission (SKK) in Berlin-Karlshorst.” – Muth, I.: Die DDR-Außenpolitik i. m. 26. Jelen dolgozat keretei nem teszik lehetővé a problémakör teljes feltárását és bemutatását, ezért ennek tárgyalása során csak a keletnémet–magyar kapcsolatok szempontjából nélkülözhetetlen szempontokat említem.

¹⁸ Hermann Wentker: Außenpolitik in engen Grenzen. Die DDR im internationalen System 1949–1989. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte 72.) München 2007. 2–6., 27–36.;

A Németország szovjet megszállási övezete és a Magyar Népköztársaság közötti kapcsolatok kezdetben gazdasági jellegűek voltak: ezt elsősorban a szükség (a megszállt Németország gazdasági helyzete a háború után Magyarországnál kétségbeejtőbb volt), másodsorban a politikai érvényesülés célja magyarázza. Utóbbit jól szemlélteti egy 1949 novemberéből – tehát a NDK megalapítása utáni időszakból – származó dokumentum, amely szerint a gazdasági kapcsolatok létrehozása és fokozása végül *politikai elismeréshoz* vezet.¹⁹ 1949 januárjában Horváth Imre külügyi tanácsos tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy „a Német Gazdasági Tanács elvi határozatot hozott a szovjet megszállta Németországnak keleti és délkeleti szomszédaival, köztük Magyarországgal fennálló gazdasági kapcsolatai nagyobb mérvű fokozására.”²⁰

Ami a kulturális megállapodást illeti, a Magyar Dolgozók Pártja Külügyi Osztályának vezetője, Komját Irén, Horváth Imreindítványára 1949. június 27-én javaslatot nyújtott be a Titkárságnak, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya kössön ilyen egyezményt a Németország szovjet megszállási övezetében működő Kulturbunddal.²¹ A javaslat egyelőre egy kevésbé széleskörű megállapodást helyezett kilátásba, amely egyfelől a németek felé irányuló általános bizalmatlanság (ami alól utóbbi, a szovjetzónában, a kommunista párt ellenőrzése alatt működő szervezet sem volt kivétel), másfelől a szovjet vezetés által ellenőrzött területtel szemben képviselendő meghatározatlan diplomáciai irányvonal is eredményezhetett. „Ez az egyezmény ne ölelje fel a kultúra minden ágát (mint a népi demokráciákkal kötött kultúregyezmények), hanem csak azokat, amelyekre vonatkozólag a kultúrcsere jelenleg politikailag hasznos és gyakorlatilag megvalósítható.”²² Felmerült a „politikai hasznosság” kérdése is, ami előrevetíti a kultúrkapcsolatok szerepét a keleti blokkban.²³

Muth, I.: Die DDR-Außenpolitik i. m. 23–29. A Szovjetunió 1954. március 25-én kiadott deklarációja a szovjet keletnémet államok viszonyát a többi szatellitországgal fennálló kapcsolatokkal tette egyenlővé. (Sztálin a háború utáni években nem rendelkezett pontos elképzelésekkel Németország jövőjével kapcsolatban, ill. kb. 1952/53-ig egységes, semleges Németországban gondolkodott. – Muth, I.: Die DDR-Außenpolitik i. m. 25–26.)

¹⁹ Idézi: Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 51.

²⁰ MNL OL XIX-J-1-k-10/11c

²¹ A Német Demokratikus Köztársaság hivatalosan 1949. október 7-én jött létre, ezt megelőzően jogilag – értelemszerűen – nem volt lehetséges államközi szerződéseket kötni, ennek kiküszöbölését célozta a Kulturbund szerződő félként való feltüntetése.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 1945 utáni gyűjtemény, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei (a továbbiakban: MNL OL M-KS 276. f.) 54. cs. 51. ö. e. (58.) Vö. lengyel–magyar kulturális egyezmény 1948-ból. Bundesarchiv, Ministerium für Kultur (a továbbiakban: BArch DR 1)/6005 (71–72.)

²³ Vö. Kulturális külpolitika az irodalom területén fejezet, 3. bek.; Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 54–55.

A konkrét tárgyalások egy-egy író, filmszakembert és képzőművészt magában foglaló keletnémet kulturális delegáció látogatása után kezdődtek volna.

1949. október 7-én megalakult a Német Demokratikus Köztársaság, amellyel október 19-én a Magyar Népköztársaság hivatalosan is felvette a diplomáciai kapcsolatokat, valamint ugyanazon a napon kereskedelmi szerződést írtak alá az országgal.²⁴ Ez utóbbi, amely az újonnan létrehozott állam másodiknemzetközi szerződése volt,²⁵ a korábbi áruforgalom²⁶ megnégyszerezését helyezte kilátásba.²⁷ 1950. március 19-én hitelmegállapodást írtak alá, melynek értelmében Magyarország az év végéig 5 millió dollár értékű árut szállít a NDK-ba.²⁸ A hitelmegállapodásokat az is indokolta, hogy a keletnémet gazdaság ekkor – és az ezt követő időszakban – nem volt abban a helyzetben, hogy megfelelő mennyiségű exportképes terméket állítson elő. Ennek köszönhetően gyakran előfordult, hogy a kereskedelmi szerződés róttá kötelezettségeket nem tartották be.²⁹ A kulturális egyezmény ügyében azonban továbbra sem történt előrelépés, a magyar pártvezetés láthatóan várakozó álláspontra helyezkedett, feltehetően – minthogy a keletnémet állammal kapcsolatos további megfontolások bizonytalannak tűntek – nem kívántak döntést hozni a Szovjetunió állásfoglalása, iránymutatása nélkül. Ezt finoman a német partnerek tudomására is hozták: „A Titkárság úgy határoz, hogy a Német Köztársasággal kötendő kulturális egyezmény ügyében közölni kell a német elvtársakkal, hogy nem látszik politikusnak, hogy Magyarország kössön elsőnek ilyen egyezményt.” – olvasható egy 1949. novemberi jegyzőkönyvben.³⁰ Ettől függetlenül a Kulturbund 1950. november 23. és 26. közötti kongresszusán magyar delegáltak – Fogarasi Béla és felesége – is részt vettek.³¹

A keletnémet vezetés diplomáciai gesztusaként, közeledési szándékaként értelmezhető az 1950. április 4-én – a korszak terminológiáját használva – a felszabadulás 5. évfordulójára rendezett magyarországi rendezvényeken való

²⁴ Dokumente zur Außenpolitik der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik. I–VII. Berlin. 1954–1960. (a továbbiakban: Dokumente zur Außenpolitik) I. 426.

²⁵ Vö. Dokumente zur Außenpolitik I. 509.

²⁶ A korábbi szerződések részben a szovjetek közvetítésével és nyomására jöttek létre, ellensúlyozandó a szovjet megszállási övezetben uralkodó élelmiszerhiányt.

²⁷ MNL OL XIX-J-1-K-10/11c (38.) – A keletnémet fél főleg iparcikkekkel álló szállítmányaiért cserébe a magyarok túlnyomórészt élelmiszert küldtek.

²⁸ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (19.); Dokumente zur Außenpolitik I. 427. Vö. 20. jegyzet.

²⁹ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 53–54.

³⁰ A helyzetet az ekkor még fennálló zaklatott keletnémet–csehszlovák és keletnémet–lengyel viszony is bonyolította. Vö. A keletnémet–magyar kultúrkapcsolatok jelentősége az NDK nemzetközi kapcsolataiban (1949–1956) c. fejezet, 3. bekezdés.

³¹ MNL OL M-KS- 276. f. 54. cs. 70. ó. e. (3–4.)

részvétel. Magyar meghívásra³² április elsején indult a Magyar Népköztársaságba Otto Grothwohl miniszterelnök, Georg Dertinger, a Német Demokratikus Köztársaság külügyminisztere és két államtitkár. Búcsúztatásukra a magyar mellett a szovjet diplomáciai képviselő is kivonult.³³ Az alkalmat továbbá egy először Berlinben, majd több német városban megtekinthető magyar témájú kiállítással tisztelték meg.³⁴ Április 9-i visszatérésük után a delegáció Hajdú Józsefet – a szituációból adódóan és nem meglepő módon – egyértelműen pozitív benyomásairól tájékoztatták,³⁵ amit a magyar külügyminisztérium a látogatásról az NDK-ban kialakult vélemények folyamatos figyelemmel kísérése mellett igyekezett is – sajtónyilatkozatokra való felkérés formájában – propagandacélokra felhasználni.³⁶

3.2. Az 1950. júniusi keletnémet–magyar szerződések

Otto Grotewohl 1950. június 10-én Dobi Istvánnak írt levelében javasolja, hogy a Magyar Népköztársaság kormánya fogadja az NDK kormányküldöttségét, hogy az bemutathassa a következő év január elsején életbe lépő ötéves terv célkitűzéseit, és ehhez kapcsolódóan tárgyaljon velük többszintű együttműködésről az év hátralevő részére és a következő évekre nézve. Elsősorban kereskedelmi és a részben ezeket fedező pénzügyi kérdéseket tartották elengedhetetlennek, ezt egészítették ki a tudományos és kulturális együttműködés szerződései. Fontos tehát leszögezni, hogy a tárgyalások kezdeményezése német részről érkezett.³⁷ Miután a magyar döntéshozók elfogadták a felkérést, 1950. június 23-án, pénteken este megérkezett a keletnémet delegáció, amely Walter Ulbricht miniszterelnök-helyettesből, Georg Handke külkereskedelmi és anyagellátási miniszterből, Anton Ackermann külügyi államtitkárból, Willi Rumpf pénzügyi államtitkárból, Bruno Leuschner tervminisztériumi államtitkárból és Greta Kuckhoffból, a Külügyminisztérium gazdasági főosztályának vezetőjéből állt.³⁸ További egyeztetéseket követően június 24-én négy egyezményt írtak alá:

³² Bundesarchiv, Ministerrat der DDR (a továbbiakban: BArch DC 20)/15710 (1.)

³³ MNL OL XIX-J-1-K-10/4i (14.)

³⁴ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (19.)

³⁵ MNL OL XIX-J-1-K-10/4i (12.)

³⁶ MNL OL XIX-J-1-K-10/4i (11.)

³⁷ BArch DC 20/15706 (3.)

³⁸ Vö. Népszava, 1950. június 24. Például a delegáció budapesti időzésének, illetve az aláírt szerződések részletes bemutatásának és értékelésének – a kulturális együttműködés kivételével – terjedelmi és tematikus okokból jelen dolgozat nem szentelhet figyelmet.

rendelkeztek a következő időszak árucsereforgalmának³⁹ ésműszaki-tudományos együttműködésének menetéről, szabályozták a pénzügyi⁴⁰ és kulturális együttműködés részleteit és kiadtak egy közös politikai állásfoglalást is.⁴¹ A delegáció június 26-án, hétfőn hagyta el a magyar fővárost. A bilaterális szerződésekkel kapcsolatban mindenképpen le kell szögezni, hogy a keletnémet vezetés hitelesítésükkel részben az NDK államiságát kívánta reprezentálni, politikai síkon elismertetni, hiszen Kelet-Németországot ekkor még egy éve sem létezett – mindez magyarázza sablonosságukat is (a hasonló témájú, szocialista országokkal kötött szerződések sok helyen egyeznek és nem reflektálnak az egyes országok között fennálló viszonyokra, sajátosságokra), valamint az NDK ezt illető, határozottan kezdeményező szerepkörét is.⁴²

A fent említett és az 1956-ig terjedő periódust a kultúrkapcsolatok vonatkozásában meghatározó egyezmény, amelyet Révai József népművelésügyi miniszter és Anton Ackermann államtitkár írt alá, a következő tételeket tartalmazta:⁴³

- I. Tudományos eredmények prezentálása a partnerországokban (oktatók, tudósok meghívása, vendégelőadások, tudományos rendezvények szervezése).
- II. A partnerországok kutatói számára a kutatás megkönnyítése az érintett két ország múzeumaiban, levéltáraiban és könyvtáraiban; meghívások a testvérpártok ajánlásai alapján.
- III. Köz- és felsőoktatás: tantervek, tananyagok, módszertani szakirodalom és folyóiratok, tapasztalatok cseréje.
- IV. Tudományos és szépirodalmi kiadványok (könyvek, folyóiratok, hanglemezek) kölcsönös megjelentetése és cseréje, a partnerországok rádióinak technikai és művészeti együttműködése, sajtóügynökségek működésének támogatása.
- V. Művek és alkotók szerepeltetése a színház, képzőművészet, film és zene területéről.

³⁹ A márciusban kötött, 5 millió dollár értékű árurol szóló megállapodást további 8 milliót érő magyar szállításokra vonatkozó szerződéssel egészítették ki. – MNL OL XIX-J-1-K-10/11c

⁴⁰ A pénzügyi egyezmények a kereskedelmi forgalmon kívül bonyolítandó pénzforgalom részleteiről szóltak. Vö.

⁴¹ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (1.)

⁴² Vö. *Wentker, H.*: Außenpolitik i. m. 54.

⁴³ Dokumente zur Außenpolitik IV. 382–384.; BArch DR 1/6005 (75.)

- VI. Tömegszervezetek együttműködése (szakszervezetek, ifjúsági, sport- és művészeti szervezetek, írószövetségek).⁴⁴
- VII. Tapasztalatcsere a kultúrpolitikai építőmunkában.
- VIII. Együttműködés a fasiszta-imperialista ideológia hatásainak felszámolásában.

3.3. Munkatervek, intézményi háttér és általános diplomáciai mechanizmusok

A fentiek megvalósítását évente kidolgozandó munkatervek alapján képzelték el,⁴⁵ amelynek ügyében az egyezmény 9. pontja szerint 1950. október 1-ig az érintett kormányzerveknek fel kellett venniük a kapcsolatot.⁴⁶ A kultúregyezmény két évre szólt. Az 1951-re és az 1950-es évhátralevő részére szóló munkaterveket 1950. október 14-én írták alá. (A következő években erre általában a megelőző év utolsó harmadában kerítettek sort, például az 1952-es tervezetet 1951. december 21-én hitelesítették.)⁴⁷ Az aláírás helyszínét váltogatták, erre Kelet-Berlinben és Budapesten egyaránt sor került.⁴⁸

A tervek, amelyeknek összeállításával országonként 3–4 főt számláló állandó bizottságok foglalkoztak,⁴⁹ pontokba szedve tartalmazták, hogy a partnerországok alapvetően milyen produktumokat *szándékoznak* elküldeni, cserélni, mely művészeket, együtteseket felléptetni: *nem igényeket*, hanem egymás irányában érvényes, betartandó ígéreteket tartalmaztak. Kevés kivételtől eltekintve az összes, a kulturális kapcsolatokkal összefüggésbe hozható esemény a munkaterv valamely végrehajtandó pontját jelentette. A megvalósulásról dokumentációt vezettek;⁵⁰ a vizsgált kapcsolatokban kimutatható, komolynak nem nevezhető

⁴⁴ A sportesemények részletes bemutatására területi okokból nem térek ki; ez – 1950 őszétől barátságos mérkőzésekben merült ki. MNL OL XIX-J-1-k/10/4bc (28.)

⁴⁵ Vö. például MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (39.) Az 1952-es munkaterv összefoglalója: „Der Arbeitsplan sieht einen Erfahrungsaustausch auf dem Gebiete des Universitäts- und Hochschulwesens, des Schulwesens, der Kunst, der bildenden Kunst, der Musik, des Theaters, der Literatur, der Presse, des Rundfunks und des Films vor. Der Erfahrungsaustausch basiert auf dem Austausch von Fachzeitschriften, Entsendung von Fachleuten zu Kulturtagungen, Studienreisen von Schriftstellern, Künstlern und Wissenschaftlern, Gastspielreisen von Künstlern, Theaterensemble, Übersetzung von Literatur.” – BArch DC 20/15705 (10.)

⁴⁶ Dokumente zu Außenpolitik I. 432.

⁴⁷ BArch DC 20/15705 (3.)

⁴⁸ Vö. például Dokumente zur Außenpolitik I. 447. és II. 449.

⁴⁹ Lásd Uo. és BArch DC 20/1684 (87.)

⁵⁰ BArch DR 1/6005 (42–45., 86.); DC 20/15705 (46.)

nézeteltérések többsége a munkatervek be nem tartásából, késésből, „hiányos teljesítésből” származott, amit mindkét ország elkövetett.⁵¹

Ami a fentiek szervezeti megvalósítását illeti, azokért magyar részről a Kultúrkapcsolatok Intézete, keletnémet oldalról pedig ennek ottani megfelelője, a Külügyminisztériumnak alárendelt, 1952 júliusától fennálló *Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland* (GkVA) nevű szervezet volt felelős.⁵² Korábban ezt a feladatot a *Staatliche Kommission für Kunstangelegenheiten*-szerv (a kulturális minisztérium egyik elődszerve) – a Külügyminisztériummal (*Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten*, MfAA) szintén szoros kapcsolatban álló – *Kulturelle Beziehungen mit dem Ausland* nevű osztálya látta el.⁵³ Mivel a kulturális egyezmény oktatásügyi rendelkezést is tartalmazott, az oktatási minisztériumok (az NDK-ban: *Ministerium für Volksbildung*) is kapcsolatban álltak egymással, részt vettek a munkatervek kidolgozásában.⁵⁴ Ezen hivatalok képviselői dolgozták ki és írták alá a munkaterveket is, például az 1952-es évre vonatkozó dokumentumot Csillag Miklós (Kultúrkapcsolatok Intézete) és Marie Rentmeister érvényesítette (*Kunstkommission*).⁵⁵ A kapcsolattartásról a külügyminisztériumok és a köztük álló diplomáciai képviselők gondoskodtak,⁵⁶ a követendő politikai irányvonalakat (a korszak sajátosságainak megfelelően) mindkét országban a vezető pártszervek határozták meg.⁵⁷ Magyar részről általánosságban elvártak számított, hogy az NDK-ról

⁵¹ BArch DR 1/6005 (68–69.), DC 20/15705 (46.)

⁵² *Wentker, H.*: Außenpolitik i. m. 55.; *Muth, I.*: Die DDR-Außenpolitik i. m. 89. – A GkVA a sokatmondó nevű, 1947-ben alapított Gesellschaft zum Studium der Kultur der Sowjetunion, 1949-ben Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft (DSF, Német-Szovjet Baráti Társaság) átkeresztelt szervezet mintájára jött létre, utóbbi a Szovjetunióval, előbbi a barátok országokkal bonyolított kultúrserét. – *Karl-Heinz Woitzik*: Die Auslandsaktivität der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands. Organisationen – Wege – Ziele. Mainz 1970. 174–175.

⁵³ *Vö. Woitzik, KH.*: Die Auslandsaktivität i. m. 35. és például BArch DR 1/6005 (62.)

⁵⁴ Az 1954. évre vonatkozó munkatervet e két hivatal képviselői állították össze és írták alá (1953. november 23-án). Dokumente zur Außenpolitik I. 4 195247.

⁵⁵ BArchDC 20/15705 (10.)

⁵⁶ Az NDK és a szocialista országok közötti diplomáciai missziók 1953 októberében emelkedtek nagykövetségi rangra, a Magyar Népköztársaság esetében ez október 17-én történt meg. Ld. Dokumente zur Außenpolitik I. 521.; *Muth, I.*: Die DDR-Außenpolitik i. m. 280. A missziók, majd nagykövetségek vezetői, 1949–1956: Horváth Imre (1949-ig), Hajdú József (1949–1954), Safrankó Emánuel (1954–), illetve Erich Koops, Stefan Heymann (1951–1953), Joseph Schwab (1954–1956), Rudolf Helmer (1956–). Ld. uo.; Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990. Szerk. Baráth Magdolna–Gecsényi Lajos. (Magyar Történelmi Emlékek – Adattárak) Bp. 2015.; Bundesarchiv, Präsidialkanzlei beim Präsidenten der DDR (a továbbiakban: BArch DA 4)/383 (1., 7., 10., 15.); DA 4/388 (1.)

⁵⁷ *Wentker, H.*: Außenpolitik i. m. 58.

szólókülügyi jelentések a Szovjetunióból átvett tapasztalatok mellett a Magyar Népköztársaságból származókat is hangsúlyozzák.⁵⁸

A vendégségbe érkezett külföldi delegációk tagjainak természetesen igyekeztek olyan látványosságokat megmutatni, amelyek a szocialista eszmékör elemeinek jelentős megtestesítői voltak. Német részről a berlini vendégségek elengedhetetlen része volt az akkori nevén (1949-től, Sztálin 70. születésnapjától) *Stalinalleenak* hívott sugárút, amelyet (mai formájában) 1952-ben kezdtek építeni – az ország versenyképességének, „épülő, feltörekvő szocializmusának” demonstrálása érdekében – teljesíthetetlen határidőket szabva a munkának.⁵⁹ Rákosi Mátyásnak és fontos állami vezetők közül álló kíséretének is volt lehetősége megtekinteni az építkezést, 1952. október 27-én.⁶⁰ *„Megnéztük Berlint is. Bizony még igen romos. De jelentős építkezés is folyik. Ezek közül ki kell emelni a nagyszerű Sztalin Allét. Ez egy egyedülállóan hatalmas és művészi tökéletességű építkezés.”*⁶¹ – emlékszik vissza jelentésében 1954-es látogatására egy pedagógusdelegáció résztvevője. *„Másnap megtekintettük a gyönyörű Sztálin-Allee-t, mely 180 mtr hosszúságban tökéletesen felépült.”*⁶² – írja egy május elsejei küldöttség tagja 1953-ban. Az NDK-ba látogató külföldiek megkoszorúzták a treptowi szovjet katonai emlékművet; vendéglátóik elkalauzolták őket a német gazdaság kiváló eredményeit sugalló ipari létesítményekhez.⁶³ A Magyar Népköztársaságban az üzemplátogatások⁶⁴ mellett a budapesti, Gellért-hegyen található emlékmű koszorúzása szintén visszatérő programpont volt: például 1950. június 24-én, a Budapestre érkezett keletnémet állami vezetők ezt a szovjet és a „baráti országok” követségeinek jelenlétében tették meg.⁶⁵

Természetesen más-más programokat szerveztek állami felsővezetők és szak szervezeti delegációk vagy üdülő pedagóguscsoportok részére. Különbséget figyelhetünk meg rang tekintetében is: a felsővezetést a kultúra „előkelőbbnek” számító szintjeivel igyekeznek megismertetni. 1950. június 24-én a keletnémet

⁵⁸ MNL OL XIX-J-1-k-10/5a (221.)

⁵⁹ *Stefan Sommer*: Lexikon des DDR-Alltags. Von „Altstoffsammlung” bis „Zirkelschreiben der Arbeiter”. Berlin 20002. 332–333.

⁶⁰ DC 20/15706 (5., 11.)

⁶¹ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (34.)

⁶² MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (241.)

⁶³ Például Uo. 240., MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (34.), MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (178.)

⁶⁴ 1950. június 24-én a Walter Ulbricht vezette küldöttség programjai közé tartozott a csepeli Rákosi Mátyás Művek meglátogatása. Népszava, 1950. június 25. 2.

⁶⁵ Uo. és MNL OL XIX-J-1-k-10/4i „A gellérthegyi Szabadság emlékmű megkoszorúzása a német delegáció által”

delegáció tagjai a Magyar Állami Operaház díszelőadásán vettek részt.⁶⁶ A NSZEP 1952. július 9. és 12. között rendezett II. pártkonferenciájára érkezőket kulturális rendezvénnyel szórakoztatták, ami a klasszikusok (például Beethoven, Chopin) mellett pártindulókból, kortárs szerzeményekből állt.⁶⁷

A vendégek és vendéglátók egymást párt- és propagandakiadványokkal (például Rákosi Mátyás pártfőtitkár születésnapjára készül album)⁶⁸ és nemzeti jellegű tárgyakkal ajándékozták meg.⁶⁹ Utóbbiak és a brosrák helyett németnyelvű magyar irodalom előnyben részesítését javasolja egy 1954. július–augusztus folyamán lezajlott pedagógustanulmányút egyik résztvevője: „A magunkkal vitt ajándéktárgyak – három kis terítő kivételével – könyvek, propagandaanyagok voltak. Hasonló kiutazásnál más természetű ajándékokra lesz szükség. Apró, lehetőleg jellegzetesen magyar emléktárgy lényegesen nagyobb öröm az autóvezetőnek, mint a brosur, bármily szép kiállítású, vagy értékes tartalmú legyen is. Igen jó lett volna német nyelven megjelent magyar regény vagy egyéb irodalmi mű.”⁷⁰

A pártvezetők és a diplomáciai kirendeltségek vezetői az adott ország állami ünnepein is megragadták az alkalmat jókívánságaik kifejezésére.⁷¹ A nagyobb ünnepeket, kerek évfordulókat komolyabb programokkal és a másik ország tiszteletére vagy a külképviseltek által rendezett, protokolláris estekkel is elismerték, amelyen utóbbi kulturális életéhez köthető produkciókat adtak elő.⁷² „Nagyobb ünnepek” alatt magyar részről március 15-e, április 4-e értendő – a Rákosi-korszakban a korábbi ünnepek közül a forradalmi jellegűek (a proletariátussal összefüggésbe nem hozható személyek kiirtásával) vagy a szovjet kultúrkörhöz tartozók kaptak helyet.⁷³ Egy 1952-es tervezet szerint

⁶⁶ BArch Nachlass von Ulbricht, Walter, 30.06.1893 (a továbbiakban NY 4182)/1261 (5.)

⁶⁷ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (267.)

⁶⁸ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (207.)

⁶⁹ Vö. MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (177.)

⁷⁰ Vö. MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (35.)

⁷¹ Például BArch DC 20/15717 (7.)

⁷² Ez természetesen nem volt példa nélküli a szocialista blokk országainak vonatkozásában, a protokolláris aktus nem korlátozódott a keletnémet–magyar kapcsolatokra; diplomáciai szükségességét a „baráti viszonyhoz” jól mutatja a Külügyminisztériumban az 1952-es évről készült jelentés (meglehetősen propagandisztikus) részlete is: „A két ország közötti baráti kapcsolatokat tükrözi vissza az is, hogy mindkét ország nemzeti ünnepén részt vett a másik fél részéről egy-egy kormányküldöttség.” MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (29.) Csehszlovákia és a Lengyel Népköztársaság esetében – a kezdeti rossz viszony miatt – kölcsönös látogatásokra a vizsgált időszak első éveiben nem került sor. Ld. *Wentker, H.*: Außenpolitik i. m. 105.

⁷³ *Gyarmati Gy.*: A Rákosi-korszak i. m. 238.

Berlinben a magyar diplomáciai misszió március 15-én az ünnepi beszéd mellett magyar versekkel, egy magyar származású operaénekes számaival és opcionálisan egy a Magyar Népköztársaságból kiküldött és lehetőség szerint szinkronizált játékfilmmel készült. Ugyanezen év április 3-ára a *Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft* (Német-Szovjet Baráti Társaság) rendezésében magyar zeneszámok, versek, film – a *Déryné* címűt vetítették⁷⁴ – és Hajdú József, a berlini magyar diplomáciai misszió vezetőjének beszéde volt tervbe véve.⁷⁵ Az ünnep kapcsán 15 cikket kellett német újságok rendelkezésére bocsátani; a sajtószereplés minden ilyen esemény kapcsán felmerült, (például ugyanezen évben, augusztus 20-án is).⁷⁶ 1952. október 7-én, a Német Demokratikus Köztársaság megalapításának évfordulójára a magyar fővárosban opera-díszelőadással, beszéddel készültek.

4. Az egyezmény megvalósulása

4.1. Tudományos élet és oktatás

A szerződés első két pontja a tudományos élet összefonódásait volt hivatott szabályozni. Mint ahogyan arra ezek megszövegezése is következtetni enged, a partnerországokba csak és kizárólag a pártok által meghatározott ideológiát teljes mértékben magukénak valló, ezáltal a politikai vezetés által támogatott tudósok utazhattak, akik – ennek vagy eredményeiknek köszönhetően – a kor tudományos elitjének számítottak.⁷⁷

Az 1952-es évet ebből a szempontból a következőképpen értékelték: „Az elmúlt év folyamán kölcsönösen mélyebb betekintést nyertünk egymás tudományos életébe és feltártuk azokat a területeket, amelyekből kölcsönösen hasznos tapasztalatokat meríthetünk.” Minthogy a rendszer sajátosságai miatt az ilyen és ehhez hasonló jelentéseket, főként azok megfogalmazásait kritikával kell szemlélni, összegyűjtöttem a 1950-es, 1951-es és 1952-es években megvalósult tanulmányutakat és vendégelőadásokat, amelyek a két ország (a korszak fogalmai szerint) tudományos szerveit és intézeteit, valamint tudományos fokozattal rendelkező kutatóit, tudósait érintették bármely tudományterületről.

⁷⁴ BArch DC 20/15705 (16.)

⁷⁵ MNL OL XIX-J-1-k/10/5f (245.)

⁷⁶ MNL OL XIX-J-1-k/10/5f (247.)

⁷⁷ Vö.: például BArch DC 20/15705 (11–14.)

Ezek alapján úgy tűnik, hogy 1952-ben, az egyezmény aláírását követő második évben valóban ugrásszerűen megnőtt az ismertetett programok, rendezvények száma. A rekonstrukció szerint a keletnémet fél többször látogatott a Magyar Népköztársaságba, mint fordítva.⁷⁸ Két hétnél hosszabb tanulmányutakra először szintén 1952-ben került sor, amit az év során több hasonló követett.⁷⁹ Ebben a tudományos akadémiák szervezőszerepét, kapcsolatait kell kiemelni, amelyek az egyezmény aláírását követően létrejöttek: a Berlini Tudományos Akadémia 1950. júliusi és a Magyar Tudományos Akadémia novemberi ünnepségén is részt vettek delegációk. A főbb számadatokat a következő táblázat foglalja össze:⁸⁰

Német és magyar részről a partnerországba érkező tudósok, 1950–1952*

1950		1951		1952	
Német részről	Magyar részről	Német részről	Magyar részről	Német részről	Magyar részről
1	1	2	1	8	4

* A táblázat az alkalmak számát foglalja össze. függetlenül az utazások időtartamától és a részt vevő személyek számától (utóbbi kettőnél nem volt magasabb).

Egy-egy tanulmányút során a vendég előadott a vendéglátó ország tudományos akadémiáján, intézetei egyikében, egy-egy meghatározó egyetemen, de külföldi kutatómunkát is végeztek.

A két ország között fennálló kultúregyezmény pedagógusdelegációk és oktatási tapasztalatok cseréjét is magában foglalta, ennek megfelelően a munkatervben meghatározott számú delegáció lehetőséget kapott a partnerországba történő utazásra, amely során szabadidős és kulturális programok,⁸¹ az ország nevezetességeinek bemutatása mellett iskolalátogatásokra, pedagógiai témákat érintő konzultációkra (például az oktatásiügyi minisztérium képviselőivel, más pedagógusokkal) is sor került. *„Berlinben [láttunk] egy egész új általános iskolát, melyben most vezetik be a kabinet-szerű oktatási rendet. Azt jelenti, hogy szakórákhoz szaktantermekbe mennek a tanulók, melyek teljesen a tárgy*

⁷⁸ Az évről szóló jelentés is kiemeli a keletnémet szakemberek fokozott érdeklődését. MNL OL XIX-J-1-k/10/4bc (32.)

⁷⁹ Vö. BArch DC 20/15705 (11–13.), MNL OL XIX-J-1-k/10/4bc (20–21., 23–24., 31–32.)

⁸⁰ MNL OL XIX-J-1-k/10/4bc (20–21., 23–24., 31–32.)

⁸¹ A látogatásokat igyekeztek azzal is különlegessé tenni, hogy annak „üdülés”-jellegét is kölcsönözték, hiszen a hivatalos, állami meghívásokon kívül más módon nem volt lehetőség külföldi utazásokra még a szocialista táboron belül sem. Lásd Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i. m. 237.

*igényei szerint vannak berendezve. Nemcsak kémia és fizika, de földrajz, ének, rajz stb. termék is sok ötletes berendezéssel várják a tanulókat.*⁸²

Feltűnő, hogy a hosszabb látogatások tekintélyes része idegenforgalmi látványosságok megtekintésével, pihenéssel és nem pedagógiai jellegű kérdések körüljárásával, tapasztalatgyűjtéssel telt.⁸³ Egy 1954-es kelet-németországi út alkalmával a résztvevőket az ország legszínvonalasabb szállásain helyezték el, és a beszámolók szerint szívélyesen fogadták.⁸⁴ Természetesen az ilyen és ehhez hasonló utazások résztvevői nem egyszerű pedagógusok, hanem magasabb beosztású, párthoz közeli személyek voltak, az említett, 1954-es látogatásnál iskolaigazgatók és az Oktatási Minisztérium munkatársai.⁸⁵ Az 1952 decemberében a Magyar Népköztársaságba érkezett keletnémet vendégek is ennek megfelelő rangot képviseltek, például Johannes Feuert, az öttagú csoport vezetőjét és a Volks und Wissen Verlag munkatársát hazájában Nemzeti-díjjal tüntették ki.⁸⁶ Ezek figyelembevételével aligha meglepő, hogy a vendéglátók törekedtek a látogatókat minél szívélyesebben, a lehető legjobb körülmények között fogadni és őket országuk kultúrájával, látnivalóival megismertetni – ez diplomáciai kérdés (is) volt. A csereprogramok viszonylag kevés, 1951-ben⁸⁷ és 1952-ben⁸⁸ magyar részről két, 1954-ben pedig tíz résztvevőt érintettek. Bizonyíthatóan megvalósult a tananyagokra, tantervekre vonatkozó cseremegállapodás is.⁸⁹

1953-ban a Német Demokratikus Köztársaságban Marx halálának 70. évfordulója alkalmából nagyszabású kiállításokat és emlékprogramokat szerveztek („*Karl-Marx-Jahr*”). Az ennek keretében megvalósuló együttműködés hozzátartozott a szerződésben foglaltakhoz. A *Karl-Marx-Jahr* keretében egyrésztarra kérték a magyar pártvezetést, hogy küldjenek Marxtól vagy Engelstől származó, vagy róluk szóló, esetleg műveiket értelmező magyar nyelvű irományokat,⁹⁰ másrészt Walter Ulbricht főtitkár néhány hétre németül tudó vendégelőadót invitált az országba, akinek a Karl-Marx-Parteihochschule szervezésében előadásokat kellett tartania Magyarország politikai és gazdasági földrajzának,

⁸² MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (33.)

⁸³ Vö. MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (31.)

⁸⁴ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (32.)

⁸⁵ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (31.)

⁸⁶ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (207.)

⁸⁷ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (14.)

⁸⁸ BArch DC 20/15705 (13.)

⁸⁹ Például BArch DR 1/6005 (7.)

⁹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (206.) Az év folyamán megszülető albumot továbbították a magyar pártvezetésnek. Uo. (275.)

1939 és 1945, illetve 1953 közti történelmének, gazdaságtörténetének (különös tekintettel a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára) vonatkozásában. Horvát Márton javaslatára a politikailag rendkívül kényes témák tárgyalásával Friss Istvánt, a Magyar Dolgozók Pártja Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályának vezetőjét bízták meg.⁹¹

4.2. „Kultúrközpontok”, könyvesboltok

1951 folyamán merült fel az az ötlet, miszerint az országok saját maguk kétoldalú és diszkrét „reklámozása” céljából könyvesboltokat hozhatnának létre, ahol – részben propagandisztikus – a partnerországból származó kiadványokat lehetne megvásárolni és kikölcsönözni. A keletnémetek helyzetét megkönnyítette az a tény, hogy akár eredeti nyelvű könyvekben is gondolkodhattak, mert abból indultak ki, hogy a Magyar Népköztársaságban sokan a német eredeti kiadást is érteni fogják, ami a másik oldalon kisebb mértékben állt fönn.⁹²

1952 novemberében a Külügyminisztérium keletnémet referense, Vermes Sándor is felvetett hasonlót, a berlini diplomáciai misszió korábbi tárgyalásaira hivatkozva. A könyvesboltok felállítását – amelyeket ekkor már inkább „kultúrközpontnak” hívtak –, bevették az 1953-as munkatervbe. Ezek ekkor meghatározott elsődleges feladata a kulturális produktumok kölcsönös, szervezett keretek között történő reprezentálása volt, és nem a rendkívül bizonytalannak tartott anyagi haszonszerzés. *„A megbeszélés szerint [ti. az illetékes keletnémet szervekkel] nem könyvesboltokat állítanánk fel, hanem propagandaközpontokat (Kultúrközpont elnevezés jobb lenne). Ez azonban már nem csak külkereskedelmi, hanem elsősorban politikai kérdés.”*⁹³ Minthogy az alábbi „termékek” kizárólag a pártvezetés által jóváhagyott irányvonalat képviselő alkotóktól származhattak, úgy vélem, hogy a központok elsősorban az adott ország szocializmusának a kulturális életben is lecsapódó magas minőségét voltak hivatottak reprezentálni, ezáltal a másakra jó benyomást tenni, rá kedvező propagandát gyakorolni; erre utal az idézett részletben olvasható és a tényleges helyzetet valóban jobban ábrázoló „propagandaközpont” megnevezés is. *„A megbeszélésen elhangzottak szerint a Kulturcentrum feladatkörébe tartozna Berlinben a magyar nyelvű könyvek, magyarból németre fordított művek, kották, hanglemezek és népművészeti tárgyak (szőttes, kötés, bluz, stb.) árusítása. A bolthelyiségen kívül lenne egy olvasóterem is, kellő berendezéssel és felszereléssel. Volna ezenkívül még egy*

⁹¹ MNL OL M-KS 276. f. 102. ö. e. (234–236., 238.)

⁹² BArch DC 20/15705 (46.), DR 1/6005 (178.)

⁹³ MNL OL XIX-J-1-K-10/18i (283–284.)

nagyobb helyiség is előadások, kisebb kiállítások, stb. céljára.”⁹⁴ A fentiekhez szükséges épületeket a két állam kölcsönösségi alapon képzelte el: a magyar kultúrközpont kelet-berlini épületéért Budapesten terveztek egy megfelelő épületet a németek rendelkezésére bocsátani. A központok vezetőin kívül az alkalmazottak helyiekből álltak volna.

Hasonló „kulturális információs irodák” végül csak 1956 után létesültek; Budapesten 1961-ben nyílt meg a Kultur- und Informationszentrum der DDR (KIZ).⁹⁵

4.3. Szépirodalom és sajtó

A művészeti ágak képviselői szövetségekben működhettek – az írók számára ezt a keretet az 1945-ben újjraalapított Magyar Írók Szövetsége jelentette. Révai József és a hatalom képviselői az Írószövetség keretei között szervezett valódi vitáknak keretet nem szolgáltatórendezvényeken nyilvánították ki a párt hivatalos irányvonalát és marasztalták el az ehhez magukat nem tartó, ettől eltávolodó szerzőket⁹⁶ (például az úgynevezett *Felelet*-vita, Déry Tibor regényciklusának második kötete kapcsán).⁹⁷ A magyar és keletnémet írószövetségek a kulturális egyezmény aláírását követően egymás rendezvényeire, például a kongresszusokra, mindig hívtak a partnerországból érkező írókat. Ebből a célból 1951-ben Eduard Claudius látogatott a Magyar Népköztársaságba,⁹⁸ 1952-ben Devecseri Gábor és Urbán Ernő az NDK-ba, a Német Írók III. Kongresszusára.⁹⁹

Szépirodalom tekintetében elmondható, hogy az adott ország éppen támogatás ilyen módon nyilvánvalóan a korszak irodalomfelfogásának megfelelő és az irodalom „sürgető feladatait” teljesítő íróját fordították le és bocsátották a partnerország olvasóközönségének rendelkezésére – az erre alkalmas művekről ajánlólisták készültek.¹⁰⁰ Az 1951-es évet vizsgálva németrészről ebbe a kategóriába sorolható Anna Seghers *A hetedik kereszt* című munkája vagy Stephan Hermlin *Együtt a pokolban* című elbeszéléskötete. Mind Seghers, mind Hermlin preferált írónak számított a keletnémet államban, Seghers ráadásul

⁹⁴ MNL OL XIX-J-1-K-10/18i (283.)

⁹⁵ MNL OL XIX-J-1-K-10/5a (5.) Ebben az 1956-os forradalom is közrejátszott. Uo. 4–5.

⁹⁶ MNL OL XIX-J-1-K-10/5a (129.)

⁹⁷ MNL OL XIX-J-1-K-10/5a (131.), Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i. m. 231–232. és Révai József: Kulturális forradalmunk kérdései. Bp.1952. 116–149.

⁹⁸ Ld. bővebben 4.3.1. második bekezdés.

⁹⁹ BArch DC 20/15705 (15.)

¹⁰⁰ MNL OL XIX-J-1-K-10/9j (50.)

férje, Radványi László révén magyarországi kapcsolatokkal is rendelkezett, például Lukács György személyében.¹⁰¹ 1952-től a keletnémet írószövetség elnöke volt.¹⁰² Seghers 1952 februárjában látogatott a Magyar Népköztársaságba, ahol többek között Lukács fogadta.¹⁰³ Hermlin 1951. november 7-étől számítva négy hétig vendégeskedett az országban, 1952-ben pedig több cikket jelentetett meg a Magyar Népköztársaságról, amelyekben kedvezően tüntette fel azt.¹⁰⁴ A korszak keletnémet írói közül ide sorolandó Eduard Claudius is. A MórícZ Zsigmond halálának 10. évfordulóján tartott megemlékezésre Ludwig Renn és Harry Thürk keletnémet írók érkeztek.¹⁰⁵

Magyar részről említendő Szabó Pál *Isten malmai és Talpalatnyi föld* című munkái (az utóbbiból készült filmet szintén bemutatták az NDK-ban), Háy Gyula összegyűjtött drámái,¹⁰⁶ Déry Tibor *Felelet* című regényciklusának első kötete és Mikszáth Kálmán *Különös házasság*, Karinthy Frigyes *Szép élet* című alkotásai. Az „útítárs” írók közül helyet kapott Illyés Gyula *Puszták népe* című műve is.¹⁰⁷ Látható, hogy a támogatott és ennek megfelelően „kultúrexportra” alkalmasnak tartott magyar szerzők között korábbi írók is helyet kaptak; ez arra utal, hogy Révai József ezeket a szocialista realizmus követelményeihez mérten – természetesen mint ennek előfutárait és azokat sok helyen átdolgozva, megcsonkítva – megfelelőnek tartotta.¹⁰⁸ A miniszter a következőképpen nyilatkozik MórícZról és Mikszáthról: „A magyar kritikai realizmus nagy mesterei, Mikszáth Kálmán vagy MórícZ Zsigmond, hatalmas művészi erővel leplezték le a nagybirtokos osztály züllését és rothadását, de ugyanakkor át-átütött haragvó leleplezésükön a haldokló régi világ képviselői iránt érzett mélabús rokonszenvük

¹⁰¹ Jäger, M.: Kultur und Politik i. m. 27–29.

¹⁰² Uo. 33.

¹⁰³ BArch DC 20/15705 (15.)

¹⁰⁴ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (32.)

¹⁰⁵ BArch DC 20/15705 (15.)

¹⁰⁶ A drámaíró korábban évtizedekig élt és alkotott német nyelvterületen, ezért néhány művét eredetileg is német nyelven írta, A pulypapásztör című tragikomédiája elkészülte után magyar nyelven sokáig nem is jelent meg. Háy életpályájával, ill. a keletnémet–magyar kulturális kapcsolatokban betöltött szerepével önálló tanulmányban foglalkoztam. Somogyi Dániel: Der ungarische Schriftsteller Gyula / Julius Hay im Spannungsfeld ostdeutsch–ungarischer Kulturbeziehungen in der Nachkriegszeit (1945–1956). In: „Im Übersetzen leben”. Der Professor des Convivium am Eötvös-Collegium. Gedenkschrift mit Beiträgen der internationalen Gedenktagung zum 100. Geburtstag von Fritz Paepcke am 5.–8. Juni 2016 und Zeitdokumenten. Szerk. Horváth Géza – Sára Balázs. (Freiräume. Deutsch und Germanistik am Eötvös Collegium I.) Bp. 2018. 145–173.

¹⁰⁷ BArch DR 1/6007 (1128.)

¹⁰⁸ Ld. Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i.m. 231.

is.”¹⁰⁹ Több ízben tett látogatást az NDK-ban Fehér Klára író nő is; 1951 márciusában kezdte meg Kónya Lajos társaságában egyhónapos utazását.¹¹⁰ Utóbbi „néhány versét lefordítatjuk németre, hogy azokat az író kikerésével egyidőben kézhez kaphassák a német illetékes szervek és ezáltal lehetőség nyíljon arra, hogy a műfordításoknak a német lapokban történő megjelentetésével bizonyos mértékig bevezessük őket és kinti működésüket ezzel is elősegítsük.”¹¹¹ „Kinti működésük” alatt inkább politikai népszerűsítés, semmint szigorúan irodalmi tevékenység értendő.¹¹²

Ezen írók mellett még helyet kaptak az országok vezető politikusainak cikkes és beszédgyűjteményei (magyar nyelven: Wilhelm Pieck: *Válogatott beszédek és cikkek*, németül: Rákosi Mátyás: *Építjük a nép országát*). Végül ideológiai, semmint irodalomtörténeti szempontból fontos művek – magyar nyelven: Willi Bredel: *Ernst Thälmann életrajza*; Albert Norden: *A német monopolkapitalizmus*, Így készül a háború; Eisler, Gerhart – Norden, Albert – Schreiner, Albert: *A német történelem tanulsága*; német nyelven: Rudas László: *Materialista világnézet*. A vizsgált években természetesen a szovjet irodalom, a Szovjetunió és a szatellitállamok saját kommunista vezetői írásainak megjelentetése volt az elsődleges mindkét országban, ezt követték a saját és a szatellitországokból érkező művek.¹¹³ Az előbbi csoportba tartozó címek – így például a Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József és Farkas Mihály összegyűjtött cikkeit és beszédeit tartalmazó művek, kiadványok – hatalmas példányszámokban jelentek meg Magyarországon, szinte kiszorítva az ifjúsági irodalom és a szépirodalom képviselőit.¹¹⁴

Elmondható, hogy lassan növekedett az ilyen módon cserélt könyvek száma: az 1951-ben az NDK-ban kiadott 10 cím 1954-re 17-re nőtt. A könyvcseresorán az elsődleges gondot a fordítás okozta. Háy Gyula esete kivétel, mert ő néhány darabját eleve németül írta, ha pedig valamelyik kelet-németországi színház műsorra tűzte egy művét, maga fordította le azt és bocsátotta a német kiadó rendelkezésére.¹¹⁵ Az újságcikkek fordítása sem ütközött akadályba, ezt a hírügynökségek (a *Magyar Távirati Iroda* [MTI] és német megfelelője az

¹⁰⁹ Révai J.: Kulturális forradalmunk i. m. 137.

¹¹⁰ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (12., 15–18.)

¹¹¹ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (13.)

¹¹² Vö. „Kulturális külpolitika” az irodalom területén c. fejezet.

¹¹³ Vö. Ständeisky É.: Kultúra és politika i. m. 129–130. Az 1951-es könyvnapokra készült plakát elemzése. A plakát egyik közlése: Gyarmati Gy.: A Rákosi-korszak i. m. 220.

¹¹⁴ Uo. 227–228.

¹¹⁵ BArch DR 1/6005. (79.)

Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst [ADN]) végezték.¹¹⁶ A szépirodalom fordítása hozzáértő személy híján – különösen a németek részéről – már nehézségekbe ütközött, számol be egy 1954-es magyar jelentés. Kritizálták a *Kultúrkapcsolatok Intézete* és a *Kiadói Tanács* akadozó együttműködését is.

A Rákosi-éra velejárójaként számos a háború utáni néhány évben újrainduló folyóiratot beszüntettek, ezek közül csak néhány működhetett, természetesen szigorúan meghatározott és ellenőrzött tartalommal.¹¹⁷ Ezek a periodikumok képezték alapját a Német Demokratikus Köztársaságba, a kulturális egyezmény munkatervének keretében küldött sajtócsomagoknak is, amikben helyet kapott a *Csillag*, az *Irodalmi Újság*, a *Társadalmi Szemle*, a *Szabad Művészet*, valamint a *Színház és Filmművészet* és a *Századok*.¹¹⁸ Német részről többek között a *Musik und Gesellschaft*, *Theater der Zeit*, *Die Wirtschaft* érkezése mutatható ki.¹¹⁹ A folyóiratokat számonként mindösszesen 2–3 példánnyal képviselték. Ennek oka, hogy a küldések legfőbb oka az azokhoz kapcsolódó tudományterületek eredményeivel kapcsolatos tájékozódás volt. A kultúregyezmény keretében a kölcsönös folyóiratcserével mellett a pártok brosúráikat is elküldték egymásnak,¹²⁰ de hasonló kiadványokat a diplomáciai képviselők is összeállítottak.¹²¹

4.3.1. „Kulturális külpolitika” az irodalom területén

A kultúrccsere szépirodalmat illető tendenciái arra a jelenségre engednek következtetni, hogy az egyezményt aláíró országok a partner véleményének, beleegyezésének kikérése nélkül nem szerepeltettek irodalmi műveket. Szintén ezt példázza Déry Tibor *Felelet*-regényciklusának második része körüli üzenetváltás. Mint már említettem, 1951-ben a Volk und Welt kiadó megjelentette a *Felelet* első részét. A második részt, amely 1952-ben jelent meg magyar nyelven, Révai József erős kritikával illette,¹²² így azt nem is adták ki németül.

¹¹⁶ Például BArch DR 1/6007 (1119.)

¹¹⁷ *Gyarmati Gy.*: A Rákosi-korszak i. m. 224.

¹¹⁸ BArch. DR1/6005 (102–104.) A *Századok* esetében: „Das Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten übermittelte der ungarischen Regierung Ihren Wunsch, die geschichtswissenschaftliche Zeitschrift „Századok” für die Akademie der Wissenschaften laufend zu erhalten. Das Ministerium kann Ihnen jetzt mitteilen, dass diese Zeitschrift der Akademie der Wissenschaften in Berlin im Rahmen des Arbeitsplanes zum Kulturabkommen laufend zugesandt wird.” – Uo. 116.

¹¹⁹ BArch DR 1/6005 (42–43.)

¹²⁰ MNL OL M-KS 276. f. 102. ö. e. (13.)

¹²¹ MNL OL M-KS 276. f. 102. ö. e. (52.)

¹²² *Révai J.*: Kulturális forradalmunk i. m. 116–149.

Mikor Déry levélben fordult a Volk und Welt-kiadóhoz, hogy – mivel állítása szerint az inkriminált művel kapcsolatos álláspontot magyar részről reveidéálták – rávegye őket a második rész német nyelvű közzétételére, a keletnémet központi bizottság ezt nem fogadta el, hanem 1953. augusztusi levelükben a magyar párthoz fordultak, hogy foglaljanak állást a kérdésben,¹²³ és a magyar pártvezetés tisztázta is a helyzetet.¹²⁴

A német apparátusok a magyar irodalmi élet minden változását nyomon követték, lefordították a Révai József, Horváth Márton és Darvas József oktatási miniszter által 1951-ben, a Magyar Írók I. Kongresszusán megtartott beszédeket, előadásokat,¹²⁵ ahogyan a vezető kultúrpolitikusok véleménye a későbbiekben sem került el a figyelmüket, így értesülhettek a *Felelet* második része körül kialakult, nagy port kavaráó vitáról is. Budapesti követségükön keresztül informálódtak az aktuális év magyarországi színházi életéről, a József Attila-díjak kiosztásáról, Lukács György 1956-os rehabilitációjáról, az Írószövetség összetételéről (például az 1956. szeptemberi elnökválasztásáról), valamint „nagy íróperről”,¹²⁶ annak mozzanatairól is: például Lukács György közbenjárása Kádár Jánosnál a megvádolt írók érdekében,¹²⁷ a várható amnesztia, a büntetések mértéke.¹²⁸ Ugyanez az attitűd figyelhető meg magyar részről is: az 1954-ben egyhónapos látogatást tett magyar könyvkiadói delegáció részletesen beszámol nemcsak praktikus szervezeti kérdésekről (mint például az

¹²³ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (267.)

¹²⁴ MNL OL M-KS 276. f. 102. ő. e. (277–278.)

¹²⁵ A rendezvény jellegével kapcsolatban ld. 4.4 első bekezdés; vö. *Standeisky É.*: Kultúra és politika i. m. 129. és *Standeisky Éva*: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. Bp. 2005. 204–205. Révai és Horváth előadása (németre fordítva rendre Barch DR 1/6005 (145–157.; 158–163.). Darvas József beszéde: Barch DR 1/6005 (164–170.)

¹²⁶ Déry Tibor, Háy Gyula, Zelk Zoltán és Tardos Tibor ellen 1957-ben indított per, amely az írók 1956-os szerepvállalása miatt indult.

¹²⁷ „Vor kurzem, sagte Genosse Marosan, sprachen einige Schriftsteller, wie Peter Veres, Bölöni, Nemes, Lukács bei dem Genossen Kadar mit der Bitte vor, keinen Prozess gegen Hay, Dery, Tardos und Zelk durchzuführen und eine Amnestie zu erlassen. Genosse Kadar hat das Anliegen der Schriftsteller abgelehnt und Genosse Marosan teilte mit, dass der Prozess gegen die Obengenannten stattfinden wird und auch ein Prozess gegen Imre Nagy durchgeführt werden soll.” – BArch (ehem. BDC) SSO, Ulbricht, Walter, 30.06.1893; 4182/1261 148.

¹²⁸ „Wie wir erfahren haben, sind die vier Schriftsteller inzwischen in einem Geheimprozess zu 2 bis 4 Jahren verurteilt worden. Die ungarischen Genossen sagten uns, dass in Kürze mit einer Amnestie zu rechnen sei. Bekannt ist, dass Hay, Dery, Zelk und Tardos in ihrer Isolierung positiv über die konterrevolutionären Ereignisse geschrieben haben und ihre Fehler eingesehen haben sollen.” – BArch (ehem. BDC) SSO, Ulbricht, Walter, 30.06.1893; 4182/1261 148. A büntetések mértékét illetően téves az információ. Ld. *Standeisky Éva*: Az írók és a hatalom 1956–1963. Bp. 1996. 343–354.

Amt für Literatur und Verlagswesen működése és helye az államapparátusban), hanem a keletnémet írószövetségben tapasztalt és fontosnak tartott politikai jellegű kérdésekről, a „nyugati uszítók” elleni harcról.¹²⁹ Művészek meghívása is csak a keletnémet szervek ajánlattétele után valósulhatott meg, így történt ez az említett írókongresszus NDK-ból érkező meghívottja, Eduard Claudius¹³⁰ esetében is. Claudius fogadtatását, szereplését a német szervek érthető módon ugyanolyan komoly figyelemmel kísérték,¹³¹ mint amilyen alapossággal a delegált kiválasztásában jártak el.¹³²

Mindennek háttérében a politikai rendszerrel szemben kritikával élő művészek elkerülése mellett az állhatott, hogy megkerülésként, a „baráti viszony” megsértéseként hatott volna egy az ajánlólistákon nem szereplő író meghívása, szerepeltetése. Ez nem meglepő, hiszen adott esetben ez egyfelől a politikusok döntéseinek megkérdőjelezése lett volna; másfelől a könyvek és szerzők, mint az adott ország kultúrpolitikájának gyümölcsei, annak hatékony működését is demonstrálják, ezért ezeket államközi viszonylatban propagandacélokra is felhasználták, mint ahogyan az a kultúrközpontok esetében is látható.¹³³ Hermann Wentker leszögezi, hogy a szocialista országok és az NDK kultúrkapcsolatai terén nem a kultúra általános támogatása vagy adott esetben „*határokon áttelő társadalmi párbeszéd kezdeményezése*” volt a keletnémet pártvezetés célja, hanem sokkal inkább olyan politikai légkör teremtése, amelyben a keletnémet állam működését pozitívan szemlélik és így – főleg a partnerországok vezető politikusainak szimpátiáját elnyerve – az gazdasági-politikai előnyhöz juthat.¹³⁴ Ezt természetesen nem csak az NDK politikusai gondolták így: a fent ismertetett események és tényezők a Magyar Népköztársaság esetében is – véleményem szerint, és ezt a fenti fejtegetések is alátámasztják – teljes mértékben megfelelnek ennek a célkitűzésnek.

¹²⁹ MNL OL XIX-J-1-K-10/9j (38–52.)

¹³⁰ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (23.)

¹³¹ Barch DR 1/6005 (137.)

¹³² Barch DR 1/6005 (122–133.)

¹³³ Stefan Heymann Maria Rentmeisternek 1951. augusztus 28-án kelt levelében köszönetet mond a hathatós közreműködésért, amely nyomán a keletnémet kultúrmunkát a Magyar Népköztársaságban – minden bizonnyal – pozitívan szemlélik. „Wir möchten daher nicht verfehlen, Ihnen den herzlichsten Dank für diese wertvolle Unterstützung unserer kulturellen Arbeit in Ungarn auszusprechen und dabei besonders zu betonen, dass die übersandten Bücher sicherlich eine gute Propaganda für uns in Ungarn bedeuten.” – DR 1/6007. (1130.)

¹³⁴ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 54–55.

4.4. Zene, képzőművészet, rádió, film

A Révai-érában a művészet ezen ágainak képviselőit is hasonló szigorral tartották kordában, mint az írókat, jóllehet ez kevésbé volt látványos.¹³⁵

Klasszikus zene tekintetében Liszt Ferenc, Kodály Zoltán és Bartók Béla, valamint Haydn, Beethoven, Mozart, Chopin, Csajkovszkij, Muszorgszkij műveinek átvétele volt a meghatározó – a rádió-egyezménynek megfelelően hangfelvétel, kotta formájában.¹³⁶ Keletnémet részről különösen előbbi három, magyar zeneszerző, illetve a magyar zenetörténészek (leginkább Szabolcsi Bence) és módszertani szakértők munkái iránt volt nagy az érdeklődés.¹³⁷ A leghíresebb előadóművészek turnéit is munkatervbe foglalták: kiemelt figyelmet kapott a Kossuth-díjas Fischer Annie zongoraművész – a kulturális egyezménytől még független – 1949-es látogatását követő 1951. október 29. és november 15. közötti koncertkörútja az NDK nagyvárosaiban. Ezzel párhuzamosan – hasonló körülmények között – Gyurkovics Mária operaezenes is fellépett.¹³⁸ Mivel a kortárs zeneszerzőknek – például Kadosa Pál, Farkas Ferenc, valamint Ernst H. Meyer, Hanns Eisler – is a szocialista realizmus elvárásainak kellett megfelelniük, az így készült és a pártvezetés szerint legjobban sikerült darabokat is megosztották egymással: ilyen volt például a Nemzeti-díjas¹³⁹ Meyer által szerzett *Mansfelder Oratorium* (a szöveget a már bemutatott Stephan Hermlin írta). A keletnémetek utóbbi darab az úgynevezett „kultúrhéten” történő bemutatóját követően annak sajtófogadtatását is figyelemmel kísérték.¹⁴⁰

A talán legreprezentatívabb és egyik legünnepelesebb alkalomra, a „kultúrhétre” („Kulturwoche”) évente egyszer – komoly előkészületek után – került sor, általában októberben, a vendéglátó fél fővárosában, ahová a partnerországból képzőművészeket és zenészeket, együtteseket hívtak meg, filmeket vetítettek. 1951-ben, ebből az alkalomból egy Prof. Hermann Abendroth

¹³⁵ Ständeisky É.: Kultúra és politika i. m. 129.

¹³⁶ BArch DC 20/15705 (35.)

¹³⁷ BArch DR 1/6007 (1033.)

¹³⁸ BArch DR 1/6006 (689.)

¹³⁹ Kiemelkedő szakmai teljesítményért adományozott keletnémet kitüntetés. Jäger, M.: Kultur und Politik. m. 25.

¹⁴⁰ A lefordított, eredetileg magyar nyelvű újságcikk a friss szerzeményekkel szemben támasztott „tartalmi követelményeket” is szemlélteti: „In Meyers Oratorium erklingt die Stimme des geistig neugeborenen deutschen Volkes, das in der Vergangenheit in so bitterer Unterdrückung litt, das vom Feudalismus und vom gefräßigen Kapitalismus so sehr ausgebeutet und vom unmenschlichen Imperialismus wiederholt in blutige Kriege hineingezogen wurde.” – BArch DR 1 6007 (1119–1120.)

keletnémet karmester vezényelte zenekar koncertezett.¹⁴¹ 1952 októberében Kelet-Berlinben egy körülbelül 100 magyar műalkotásból álló kiállítást rendeztek, ahol elsősorban a kortárs művészek szocialista realista alkotásai mellett Munkácsy-képek kaptak helyet. Ugyanekkor Harry Thürk író is beszámolt magyarországi élményeiről, amelyeket az említett Móricz-Zsigmond évforduló kapcsán szerzett. A népművészetek (például néptánc) képviselői is felléptek. A lehetőséget mindezek mellett arra használták, hogy megkezdjék a következő év munkatervének összeállítását.¹⁴²

A keletnémet–magyar kulturális kapcsolatok egyik fontos alakja volt a Hitler hatalomra jutása előtti években is Németországban élő Ék Sándor festőművész, aki kulturális megállapodás keretében 1951 tavaszán és őszén is az NDK-ban járt.¹⁴³ 1951. október 23-án magyar kiállítás nyílt Kelet-Berlinben, ennek apropójából látogatott az országba Tar Istvánnal és Fónyi Gézával. Tartózkodása során az NDK festészetének helyzetét tanulmányozta és előadásokat tartott többet között Kelet-Berlinben, Weimarban, Lipcsében, Drezdában.¹⁴⁴ Ék képviselte a Magyar Népköztársaságot az 1952 júniusában tartott német képzőművészek II. konferenciáján is.¹⁴⁵

Ami a filmművészetet illeti, már az 1950-es szerződést követő hónapokban bemutatták magyar részről az NDK-ban a *Talpalatnyi föld* című filmet és hat dokumentumfilmet, német részről pedig az „*Istenek tanácsa*”, a „*Berlini pünkösd*”, a „*ifjúsági találkozó*”, a „*Semmelweis*” és a „*Mindennapi kenyerünk*” című alkotásokat.¹⁴⁶ Erre a területre legalább ugyanúgy érvényesek a korábban a szépirodalom kapcsán megfogalmazottak, hiszen ahogyan a könyvekhez, úgy a filmekhez juthattak hozzá a legtöbben – főleg, hogy erre az évenként megrendezett filmhéten, amelyen a partnerország filmjeit játszották, lehetőségük nyílt. De a mozik ezeket a tételeket általában amúgy is műsoron tartották. A *Déryné* ismertetett ünnepélyes bemutatásán kívül más reprezentatív alkalmakat is igyekeztek a filmgyártás szenzációnak számító termékeivel még kiemelkedőbbé tenni: 1950 júniusában az Ulbricht vezette keletnémet küldöttséget a *Ludas Matyi*val szórakoztatták. A produkciókat tekintve sem meglepő a helyzet, az adott ország filmgyártása legnívósabbnak tartott darabjait vitték külföldre.

¹⁴¹ BArch DR 1/6006 (450., 479.)

¹⁴² BArch DR 1/6007 (1192–1194., 1199–1200.)

¹⁴³ BArch DR 1/6005 307., DR 1/6007 (1119–1120.)

¹⁴⁴ BArch DR 1/6005 (288–289., 307.)

¹⁴⁵ BArch DC 20/15705 (14.)

¹⁴⁶ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (19.)

A két ország rádiói – hivatkozással az 1950. júniusi kulturális egyezményre – 1951. március 3-án írtak alá egy évre szóló megállapodást.¹⁴⁷ Ennek keretében – a fontosabb pontokat említve – a szerződő felek meghatározott mennyiségű és időtartamú koncertfelvételeket, kottákat, irodalmi vagy tudományos műsorokat küldtek egymásnak, kiegészítve az ehhez szükséges irodalmi termékekkel, anyagokkal. Fellépésre hívták a partnerországból vendégségbe érkezett művészeket és tanulmányútra hívták a külföldi kollégákat.¹⁴⁸ Kiemelendő magyar részről a technikai tapasztalatcsere lehetősége, tekintettel a keletnémet rádió technikai fejlettségére, mely a keleti blokkban a Szovjetunió rádiója után helyezkedik el a rangsorban ebből a szempontból. 1952 novemberében az NSZEP Központi Bizottsága állandó keletnémet munkatársat jelölt ki a Magyar Rádió számára.¹⁴⁹

5. A keletnémet–magyar kultúrkapcsolatok jelentősége az NDK nemzetközikapcsolataiban (1949–1956)

A szovjet megszállási övezet, majd a Német Demokratikus Köztársaság számára szomszédaival, Csehszlovákiával és a Lengyel Népköztársasággal való kapcsolata kiemelt jelentőséggel bírt, annak vezetői részéről megkülönböztetett figyelmet kapott.¹⁵⁰ Az NDK szándékát, hogy fogja szorosabbra kapcsolatait az említett államokkal, egy magyar jelentés is említi: „A tavalyinál jóval többet – különösen, mióta az NDK is a szocializmus építésén munkálkodik – foglalkozik a magyar sajtó az NDK-val, és Nyugatnémetország haladó erőinek harcával. Az NDK sajtója természetesen nem tud ilyen mértékben foglalkozni Magyarországgal, mert náluk politikai okokból a Szovjetunió után Lengyelország és Csehszlovákia ismertetése és népszerűsítése fontosabb.”¹⁵¹ A háborús szembenállás pszichológiai tényezői,¹⁵² vitás, rendezendő kérdések, úgymint a német kisebbségek és az államhatár kérdése mindkét állammal fennálló viszonyát súlyosan terhelte – előbbi probléma például keletnémet–magyar relációban számszerűleg is jóval kisebb mértékkel nyomott a latba. Lengyelország 1948 novemberében világhosszá tette, hogy a kereskedelmi szerződéseket is

¹⁴⁷ Hans Mahle, a berlini rádió intendánsa február 14-től 4 hétig az országban tartózkodott. MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (23.) BArch DC 20/15705 (3.)

¹⁴⁸ A szerződésszöveg forrása: Dokumente zur Außenpolitik IV. 384–386.

¹⁴⁹ MNL OL M-KS 276. f. 102. ö. e. (208.)

¹⁵⁰ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 99.

¹⁵¹ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (30.)

¹⁵² Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 99.

az államhatárral kapcsolatos kívánalmainszerződésbe foglalásához köti. A végleges rendezést az 1950. június 6-i deklarációt követően a július 6-án életbe lépett úgynevezett *görlitzi szerződés* jelentette, amely az államhatárt – a Szovjetunió támogatásával és beleegyezésével – az Odera és a Neiße folyók vonalában jelölte ki.¹⁵³ Csehszlovákia 1950-ben még csak kereskedelmi egyezményben gondolkodott, politikai jellegűeket nem kívánt aláírni.¹⁵⁴

Az NDK – szovjet ellenőrzés alatt¹⁵⁵ – 1950 júniusában a Magyar Népköztársaság mellett Csehszlovákiával és a Lengyel Népköztársasággal is kötött szerződéseket.¹⁵⁶ Kelet-Németország és az utóbbi három állam szerződéseit az alábbi táblázat foglalja össze:¹⁵⁷

Lengyel Népköztársaság*		Csehszlovák Népköztársaság**		Magyar Népköztársaság***	
Aláírás dátuma					
1950. június 6.		1950. június 23.		1950. június 24.	
Szerződéstípus és érvényesség idő					
Közös politikai deklaráció a határvonal kérdéséről		Közös politikai deklaráció		Közös politikai deklaráció	
Tudományos- műszaki egyezmény	5 évre (+5 év)	Tudományos- műszaki egyezmény	5 év (+5 év)	Tudományos- műszaki egyezmény	5 év (+5 év)
Jegyzőkönyv pénzügyi együttműködésről	1950. 12. 31-ig (+1 év)	Jegyzőkönyv pénzügyi együttműködésről	1950. 12. 31-ig (+1 év)	Jegyzőkönyv pénzügyi együttműkö- désről	1950. 12. 31-ig (+1 év)
Jegyzőkönyv kulturális együttműködésről	1 év (+1 év)	Jegyzőkönyv kulturális együttműködésről	1 év (+3 hó)	Kulturális egyezmény	2 év (+3 hó)

* *Dokumente zur Außenpolitik IV. 113–120.*

** *Uo. 247–254.*

*** *Uo. 377–384.*

¹⁵³ Uo.102–103.; vö. *Dokumente zur Außenpolitik IV. 125–127.*

¹⁵⁴ *Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 101.*

¹⁵⁵ Uo. 104–105.

¹⁵⁶ Bulgáriával az NDK szintén 1950 júniusában írt alá mindösszesen egy – tudományos-műszaki – egyezményt. Vö. *Dokumente zur Außenpolitik IV. 459–460.*

¹⁵⁷ A kereskedelmi egyezményeket nem foglaltam táblázatba, mert jellemzőik sok, országonként eltérő tényező mentén alakultak. Az érvényességi idő után zárójelben jelöltem az opcionális hosszabbítási lehetőségeket.

A politikai deklarációk Csehszlovákia és a Lengyel Népköztársaság esetében utaltak is a terhelt viszonyra: „*Unsere beiden Staaten haben keine Gebiets- oder Grenzansprüche und ihre Regierungen betonen ausdrücklich, dass die durchgeführte Umsiedlung der Deutschen aus der Tschechoslowakischen Republik unabänderlich, gerecht und endgültig gelöst ist.*” – a Magyar Népköztársasággal kapcsolatban hasonló kijelentésekre természetesen nem kellett, hogy sor kerüljön.

Fontos hangsúlyozni, hogy az NDK számára a szerződésalkötések államuk politikai elismerését és a keleti blokkba történő integrációs szándékát is jelentette. 1950-ben 31 fontosabb dokumentumot írtak alá 7 szocialista országgal: az említettek mellett Bulgáriával, Romániával és a Szovjetunióval.¹⁵⁸

Lényegi eltérés a szerződések érvényességi ideje mellett – a Magyar Népköztársasággal kötött 2 évre szóló – azok elnevezése is árulkodó: míg a csehekkel és lengyelekkel folyó tárgyalásokat lezáró dokumentum a „jegyzőkönyv” („*Protokoll*”) megnevezést kapta, a magyarokkal aláírtakra „egyezményként” („*Abkommen*”) hivatkoznak.¹⁵⁹ A források alapján sem tűnik valószínűnek, hogy a jegyzőkönyvbe foglaltak előbbi két országgal kapcsolatosan olyan intenzitással és viszonylag rövid időtartamon belül megvalósultak volna, mint azt a korábbiakban a Magyar Népköztársaság esetében megfigyelhettük. Nem állítható, hogy semmi olyan esemény nem történt, ami a jegyzőkönyvek tartalmának megfelelt: 1950 decemberében például egy csehszlovák színésztársulat tartott fellépéseket az NDK-ban,¹⁶⁰ ezen alkalmak azonban csak 1951 után váltak gyakoribbá.¹⁶¹

Politikai kapcsolatok terén aközeledés a Csehszlovákia Kommunista Pártja és az NSZEP között csak 1951/52-t követően érzékelhető. Az NDK korábbi kívülállására enged következtetni Georg Dertinger külügyminiszter 1950 októberében tett nyilatkozata, amiben hangsúlyozza, „*hogy a DDR-nek és kormányának nagy elismerése és értékelése az a tény, hogy a prágai konferenciára meghívták és szívélyesen fogadták.*”¹⁶² Az első hosszútávú (5 évre szóló) és az 1950-es egyezményekhez képest több tételt (például nyelvi lektorátusokat is)

¹⁵⁸ A Román Népköztársasággal 1950 szeptemberében (például a kultúregyezmény részletei tekintetében) a Magyar Népköztársasággal kötött szerződésekhez hasonlókat írtak alá. Vö. Uo. 573–575.

¹⁵⁹ Vö. „Informationsmaterial über die VR Polen” – NY 4182/1246 374.

¹⁶⁰ Az útról készült beszámolójuk jól mutatja az 1950 végén (!) uralkodó állapotokat. BArch DC 20/1684 (22.) „Wir waren etwas unsicher, als das Ensemble S. K. Neumann zu einem 14-tägigen Aufenthalt in die DDR fuhr.”

¹⁶¹ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 105.

¹⁶² MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (30.)

tartalmazó kulturális egyezményt 1953. február 19-én kötötték.¹⁶³ A kulturális egyezmény – függetlenül attól, hogy tartalma mennyiben valósult meg – teljesen súlytalanak nem nevezhető és államok közti elvi ellentét esetén nem írták alá, még névlegesen sem.¹⁶⁴ A gazdasági kapcsolatok 1952 utáni fejlődése oda vezetett, hogy a Szovjetunió után a csehszlovák állam lett Kelet-Németország legfontosabb kereskedelmi partnere.¹⁶⁵

Ezzel szemben a keletnémet–lengyel kapcsolatok a határrendezést követően sem javultak. 1953 tavaszától figyelhető meg pozitív változás, amikor Stefan Heymann lépett a varsói keletnémet képviselő élére, aki korábban a budapesti diplomáciai missziót vezette.¹⁶⁶ A kereskedelmi forgalom a két állam között nem volt jelentős, ezt a politikusok ellenszenve mellett az országok erre való gazdasági alkalmatlansága is okozta. A nem kiterjedt kulturális kapcsolatok a korábban kultúr- és propagandarendezvényeket szervező *Deutsch-Polnische Gesellschaft für Frieden und gute Nachbarschaft* nevű szervezet 1952. júniusi *Gesellschaft für kulturelle Verbindungen mit dem Ausland* olvasztásával és a *Blick nach Polen* 1953. márciusi megszüntetésével tovább gyengültek és szinte kizárólag néhány eseményre, például a nem rendszeres ügynevezett barátság-hétre („*Freundschaftswoche*”) korlátozódtak, lassan fejlődtek.¹⁶⁷ Annak ellenére, hogy 1952. január 8-án a két állam képviselői az 1953 februárjában (Csehszlovákiával) kötött egyezménnyel tartalmilag lényegében megegyező kultúrmegállapodást írtak alá.¹⁶⁸ Ilyen részletességű dokumentumot a Magyar Népköztársasággal csak 1959 decemberében hitelesítettek.¹⁶⁹

¹⁶³ Dokumente zur Außenpolitik IV. 282.

¹⁶⁴ Ezt mutatja például egy 1952-es német jelentés is, amely a magyar–csehszlovák viszonylatot vizsgálja ebben a tekintetben. „Besonders bedeutungsvoll war dabei der Abschluss des Abkommens über die kulturelle Zusammenarbeit mit Tschechoslowakei, weil es auch nach 1945 noch eine Zeitlang Spannungen zwischen beiden Völkern wegen der slowakischen Lage gab.” – BArch DA 4/383 (123.)

¹⁶⁵ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 105.

¹⁶⁶ Vö. Muth, I.: Die DDR-Außenpolitik i. m. 280.

¹⁶⁷ Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 107–108.

¹⁶⁸ Dokumente zur Außenpolitik IV. 149–152.

¹⁶⁹ Dokumente zur Außenpolitik VII. 495.

Kulturális egyezmény aláírásának időpontja a Német Demokratikus Köztársaság és a szocialista országok között (1950–1953)*

Dátum	Partnerország
1950. 06. 06.	Lengyel Népköztársaság („Protokoll”)
1950. 06. 23.	Csehszlovák Népköztársaság („Protokoll”)
1950. 06. 24.	Magyar Népköztársaság
1950. 09. 22.	Román Népköztársaság
1951. 10. 09.	Kínai Népköztársaság
1952. 01. 08.	Lengyel Népköztársaság („Abkommen”)
1953. 02. 19.	Csehszlovák Népköztársaság („Abkommen”)
1953. 07. 31.	Albán Népköztársaság

* A Lengyel Népköztársaság, Csehszlovákia, a Magyar és Román Népköztársaság esetében ld. 127., 128., 129., 130., 134. és 138. jegyzet. Kínai Népköztársaság: *Dokumente zur Außenpolitik* IV. 71–73.; Albán Népköztársaság: *Uo.* 548–551.

Természetesen a megkötött, tartalmilag szinte azonos egyezmények mögött tényleges valójukban nem mindig ugyanolyan kiterjedtségű kapcsolatok álltak. A valódi helyzetre jó rálátást enged a vizsgált periódus végéről, 1955-ből származó dokumentum, mely a kultúrmunkatervek nyomán felmerülő költségeket tartalmazza. Az adatok alapján látható, hogy a legtöbb forrást – a Kínai Népköztársaság mellett – Csehszlovákia számára különítették el a tervezetben, ami egybevág a keletnémet–csehszlovák reláció nehéz indulásával, de számos területen ekkorra már megnövekedett jelentőségével. 1955-re a két állam politikai és gazdasági kapcsolatai már teljesen megjavultak, ez pedig a részben ezekhez köthető megfontolások vezérelte, s a „barátságot” demonstráló kultúrkapcsolatokban is megmutatkozott. Az 1.400.000 keletnémet márkának töredéke a magyar, lengyel, de főleg a keleti blokk többi országára fordítandó összeg.

A keleti blokk országaiban végrehajtani tervezett
kulturális munkatervek előzetes büdzséi, 1955*

Ország	Összeg (DM)**	Megjegyzés
Lengyel Népköztársaság	450.000	A kultúrkapcsolatokhoz képest jelentéktelennek tartott összeg, de spórolás és egyéb szervezési nehézségek okán ez valósult meg.
Csehszlovák Köztársaság	1.400.000	-
Magyar Népköztársaság	531.000	Szokatlanul magas összeg, mert a felszabadulás 10. évfordulójára speciális programmal készültek.
Román Népköztársaság	320.000	-
Bolgár Népköztársaság	320.000	-
Kínai Népköztársaság	1.000.000	-
Albán Népköztársaság	250.000	Tervezet

* Forrás: DC 20/1684 (41.)

** *Keletnémet márka*

6. Összegzés, kitekintés

A fentiek alapján úgy gondolom, hogy a bevezetőben is említett, 1950. június 24-i keletnémet–magyar kulturális egyezmény nem volt hatástalan – amellet, hogy a Német Demokratikus Köztársaság önmaga elismertetésére is nagy hangsúlyt fektetett ezek kapcsán –, meghatározta a rákövetkező évek vonatkozó eseményeit, az állami vezetők ennek szellemében és a meghatározott keretek között maradvá jártak el a megvalósítás során is. 1952–1953-ig azonban majdhogynem névleges maradt az NDK Csehszlovákiával és a Lengyel Népköztársasággal kötött kulturális megállapodása – mint említettem, lengyel relációban még tovább hűvös maradt a viszony.

1952-t követően más került a keletnémet vezetők látómezejébe: igyekeztek a szomszédos két országgal, különösen a csehszlovák állammal fokozni kulturális (és gazdasági) kapcsolataikat, mint ez kiderül egy 1952-es rendezvény szervezéséről szóló technikai megállapításból is.¹⁷⁰ 1955-re ezek az

¹⁷⁰ „Um der Veranstaltungswoche ein besonderes kulturpolitisches Gepräge zu geben, beabsichtige ich ein Tanzensemble aus einer Volksdemokratie einzuladen. Am besten eines aus der Tschechoslowakei oder aus Polen. Dies sind die angrenzenden befreundeten Nationen.” – BArch DR 1/6007 (954.)

összeköttetések bőven túlszárnyalták a magyarokkal fennálló rendszert. 1952 előtt, a keletnémet állam első, kritikus éveiben azonban a Szovjetunió mellett – minden nehézség, szervezési probléma ellenére – a Magyar Népköztársaság volt az NDK legfontosabb kultúrcserapartnere. 1953 után pedig a magyar vezetésben bekövetkezett – és a Német Demokratikus Köztársaságban elmaradt! – változások hátráltatták a kapcsolatok fejlődését: különösen az 1953. június 17-i, Kelet-Németországban lezajlott megmozdulások után ügyelt arra az NSZEP vezetése, hogy milyen (vélt és valós) hatásoknak engednek teret az országban.

A kultúrcsere jellegében nagyjából – a vizsgált időszak retorikáját segítségül hívva – „a Szovjetunió örökösége alatt megvalósuló barátság” reprezentálásáról és a partnerországban kifejtett és a már részletezett előnyökkel járó – és a hangoztatott internacionalista elveknek bizonyos pontokon ellentmondó – propagandatevékenységről, „népszerűsítésről”, kisebb részt praktikus szempontok érvényesüléséről (például technikai együttműködés rádióvállalatok között) szólt. Előbbi során állhatatos figyelemmel kísérték, hogy a bemutatott „kulturjavek” megfeleljenek a korszak támasztotta kívánalmaknak, a szocialista realista alapelveknek, a formalizmus és a sematizmus elleni küzdelem feltételeinek. Az ország szocializmusának működését minősítette, ha ez megfelelőképpen sikerült, de az is, ha ennek ellenkezője valósult meg.

Ami a személyi tényezőket illeti, előtérbe kerültek a korábbi, esetenként háború előtti kapcsolatok, például Lukács György, Ék Sándor esetében; ez olykor további érvényesülési lehetőségeket rejtett. A széleskörben elismert művészek, alkotók is (például Fischer Annie, Illyés Gyula) helyet kaphattak a politikai rendszer szimpátiáját is élvezők között. Aki viszont kiesett ebből a körből, a partnerországban sem juthatott szerephez (például Déry Tibor), mert a vizsgált országok egyfelől komolyan figyelemmel kísérték egymás kulturális életét, másfelől kikérték a másik fél véleményét egy-egy meghívás, szerepeltetés előtt – ha egyáltalán maguk döntöttek a kérdésben.

Az 1956-os forradalmi események „megzavarták és visszavetették a magyar–NDK kulturális kapcsolatok fejlődését.”¹⁷¹ Ezek új alapra az 1959 decemberében kötött új szerződéssel és a Prágában (1956), Varsóban (1957) működő *Kulturzentrumok* mintájára a Magyar Népköztársaságban 1961-ben felállított új központtal kerültek.¹⁷²

¹⁷¹ MNL OL XIX-J-1-K-10/4bc (30.)

¹⁷² Wentker, H.: Außenpolitik i. m. 55.; Woitzik, KH.: Die Auslandsaktivität i. m. 175.

Dániel Somogyi

**The East German–Hungarian “Cultural Exchange”
A Cultural Convention and its Practice (1949–1956)**

On 24th June 1950, the delegates of the GDR's interim government and the representatives of the Hungarian People's Republic signed several agreements, including a cultural convention. This projected the exchange of experiences, works, and artists, and also the organization of their performances in every branch of art, in the area of education and science – to be realized in the form of annually developed work plans.

In this study, I reconstruct the events that can be linked to the contract and actually took place, the established relations, as well as the difficulties that arose during this process. I investigate the extent to which the influence of party leaders and “politics” was represented in certain areas (mainly in the field of art), how decisive this influence was, and what factors, considerations, and interests were relevant when selecting the artists and works to be included in the “cultural exchange.” The works, most of the time, were chosen based on the following factors: to what extent they were in line with the directives determined by the then incumbent politicians and officials of culture, and relating to that, how useful they were for propaganda purposes and “popularization”; however, when the decision was made, these were not the only factors to be taken into consideration. The study also describes the nature of cultural relations between the German Democratic Republic and its neighbouring countries, the Czechoslovakian and Polish states: under what circumstances these relations were established and how they developed – in comparison with the East German–Hungarian cultural relations.

My main sources were the materials which I collected from the National Archives of Hungary, the Bundesarchiv of Berlin, and a book entitled *Dokumente zur Außenpolitik der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik*.

(Translated by Csenge Érsek)

Halász Tibor

**„Szentséggel és bátorsággal”
Az érdi Regina Mundi Ciszterci Apátság
története a 20. században***

A ciszterci nővérek magyarországi újjászervezését és a Regina Mundi Apátság kommunizmus alatti történetét a szakirodalom eddig még csak érintőlegesen vizsgálta, átfogó tanulmány elkészítésére eddig még nem került sor, munkánk során ezért ennek legalább részbeni pótlására tettünk kísérletet. Tanulmányunk elkészítése során elsősorban az apátság irattárának eddig még feltáratlan forrásait használtuk fel, továbbá az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának és a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárának a ciszterci nővérek érldligeti közösségére vonatkozó anyagával egészítettük ki forrásainkat. Mindezek mellett pedig *oral-history* interjúval is színesítettük dolgozatunkat.

A ciszterci rend női ága létrejöttének pontos körülményei bizonytalanok, azonban feltehetően Cîteaux harmadik apátjának, Harding Szent István támogatásával a burgundiai Jully bencés zárdájából alapították az első női konventet 1125 körül, Elisabeth de Vergy vezetésével a Dijon melletti Tartban. A cîteaux-i generális káptalanhoz hasonlóan a terti apátnő elnöklete alatt a női konventek képviselői is évente tartottak káptalanokat.¹

A rend női ágának jelenléte hazánkban a középkor évszázadaiban visszafogottnak mondható, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a korszakban Európa más tájain a női monostorok száma jelentős mértékben meghaladta

* Jelen tanulmány első felének rövidebb változata megjelenés alatt: *Halász Tibor: Eszmény és valóság. A magyar ciszterciek megújulási törekvése a XX. században*. In: *Collectanea Sancti Martini VI.* Szerk. Dénesi Tamás. Pannonhalma 2019.

¹ *Lékai Lajos: Ciszterciek. Eszmény és valóság*. Bp. 1991. 330–344.

a férfikonventek számát. Ezzel szemben a Magyar Királyságban csak négy közösségről állítható teljes bizonyossággal, hogy az a ciszterci rend kötelékébe tartozott, illetve annak szabályait követte, ami jóval elmarad a férfimonostorok számától. Ezek közül a legjelentősebb, s a leghosszabb ideig fennálló – a korábban görög rítusú apácák által lakott – veszprémvölgyi monostor volt, amelyet a rend generális káptalana 1240-ben IV. Béla király kérésére inkorporált a ciszterci rend apátságai közé. Az itt élő apácák a török előrenyomulása miatt már 1552 előtt elhagyták eredeti monostorukat, s Körmenden, az üresen álló villhelmita kolostorban kerestek menedéket, ahol egészen 1625 után bekövetkezett lassú kihalásukig folytatták szerzetesi életüket. Ezután több mint három évszázadra elhallgatott a ciszterci apácák zsolozsmája Magyarországon.²

A ciszterci rend női ágának hazai újjászervezésének részletes bemutatása előtt fontosnak tartom megjegyezni, hogy a török előrenyomulása következtében a 17. századra a monasztikus női rendek eltűntek Magyarországról. Az 1920-as évek végén ugyan újjászerveződött a bencés³ és a premontrei rend női ága,⁴ ezek azonban a középkori monasztikus életforma helyett apostoli munkát fejtettek ki. Előbbiek elsősorban az alföldi tanyamisszióban jeleskedtek, utóbbiak pedig óvodákat és elemi iskolákat vezettek.

A rend női ágának hazai újjáélesztésének legerősebb mozgatórugója Naszályi Emil zirci novíciuster volt, akinek vezetésével a zirci novíciusok 1942-től imádkoztak a ciszterci nővérek magyarországi újjáéledéséért. Közben maga Naszályi sem maradt tétlen, hiszen maga köré gyűjtötte a monasztikus ciszterci élet iránt hivatást érző fiatal nőket, akiknek egy részét országsszerte tartott lelkiprátorlata során ismert meg, míg mások az általa vezetett zirci Mária Kongregáció tagjai közül kerültek ki. Elképzelése megvalósításának következő lépéseként 1944. március 5-én Endrédy Vendel apát elé tárta azt a tervezetet, amely egy harminc tagú női konvent anyagi alapjait vizsgálta meg. Két héttel később, március 19-én Svachulay Ilona budapesti lakásán megtartották első összejövetelüket a leendő konvent tagjai, ahol elhatározták, hogy az alapítandó monostort *Regina Mundi*-nak, azaz Szűz Máriának, a Világ Királynőjének

² Székely Ottokár: A ciszterci apácák Magyarországon. Különnyomat a Ciszterci Rend budapesti Szent Imre-gimnáziumának 1941–42. évi évkönyvéből. Bp. 1942. 10–22.

³ A Szent Benedek Leányai Társaságot Kühár Flóris bencés szerzetes lelki vezetésével Berecz Erzsébet Skolasztika tanítónő és három társnője alapította meg 1927-ben a Bács-Kiskun megyei Tiszaalpáron. – Reichardt Ába: Akit a csillag hívott. Berecz Erzsébet Skolasztika 1898-1932. Tiszaalpar, 2002.

⁴ A premontrei kanonoknőket szintén 1927-ben alapították újra Ráday Sebestyén jászói rendtag kezdeményezésre, Anzelma Wisnicka segítségével a Veszprém megyei Külsővaton. <https://regi.katolikus.hu/rendek.php?h=29> letöltés, 2019. máj. 15.

oltalma alá helyezik. A zirci rendi tanács 1944. augusztus 26-án tárgyalta a leendő ciszterci apácák ügyét, amelynek során a tanács tagjai elfogadták az alapítás tervét, valamint hozzájárultak, hogy addig is, amíg az alapítás realizálódik, Endrédy a jelentkezőket vegye fel a rend imaközösségébe. Erre 1944. szeptember 8-án, Szűz Mária születésének ünnepén került sor. A szertartás – amely a zirci apátságban, Endrédy házi kápolnájában zajlott le – keretében az apát az első hét jelentkezőt – Schwarcz Hedvig, Iványi Angéla, Svachulay Ilona, Tóth Margit, Koch Irmgard, König Alice és Punk Gabriella – felvette a rend imaközösségének tagjai közé. Ezt követően 1944. december 16-án öt újabb jelentkező – Panyigai Sarolta, Andor Ilona, Dénes Anna, Boros Vilma és Dániel Erzsébet – válhatott a ciszterci rend lelki közösségének részesévé. A megszálló orosz csapatok közeledtével a leendő konvent egy része Zircen gyűlt össze az apátság védelmet nyújtó falai között, ahol a jövődöbéli apácák a noviciátus korábbi betegszobájában kaptak elhelyezést.⁵

A háború befejezése után, a földosztást követően Rábai Kristóf ciszterci szerzetes és nagyesztergári plébános felajánlotta az induló közösségnek a plébánia számára juttatott 30 kataszteri hold földet. Emellett a földosztó bizottság az apácák részére 48 kataszteri hold földet jelölt ki a félig romba dőlt Purgly-major területén.⁶ Naszályi és Rábai két leendő *soror* társaságában 1945. április 26-án mérték ki az esztergári határban a számukra kijelölt földterületet. Ezt követően a Zircen tartózkodó jelöltek úgy döntenek, hogy amíg a Putriban⁷ levő épületet véglegesen az apácák nevére nem írják, és lakhatóvá nem teszik, átmenetileg egy, a nagyesztergári plébánia tulajdonában levő házba költöznek. Annak érdekében, hogy a ciszterci szokásokat és szertartásokat minél jobban megismerjék és elsajátítsák, sűrű levelezést folytattak a svájci Magdenau ciszterci és Fille-Dieu trappista nővéreivel.⁸

1945. május 6-án Endrédy Vendel kinevezte Naszályi Emilt a leendő nővérek lelki vezetőjévé, illetve rendházuk lelkészévé. Miután a nagyesztergári ház felújítási és átalakítási munkálatai befejeződnek, a leendő konvent első tagjai 1945. június 11-én a zirci apátságból átköltöznek oda. Időközben Naszályi – aki ekkor még mint magiszter, teológiai tanár és kántor is működött Zircen – fokozatosan elkezdte bevezetni a jelentkezőket a ciszterci élet mindennapjaiba és a monasztikus élet gyakorlataiba. 1945 nyara a jövődöb apácák számára

⁵ Regina Mundi Ciszterci Apátság Irattára – Regina Mundi Zárnapló 1945–1959. (a továbbiakban RMCAI – RMZ 1945–1959.) 3–5.

⁶ RMCAI – RMZ 1945–1959. 7.

⁷ A Purgly-major népies elnevezése

⁸ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2016. szeptember 10. Érd)

mezőgazdasági munkával, illetve az alapítás előkészítésével és saját lelki felkészülésükkel telt. Közben néhány jelölt felismerte, hogy más hivatást szánt neki az Isten, s elhagyta a közösséget, helyükre azonban hamarosan újabb vállalkozó szellemű fiatalok érkeztek.⁹

A zirci rendi tanács 1945. augusztus 7-i ülésén Naszályi Emil beszámolt a Regina Mundi zárdában folyó életről, amelyről Endrédy Vendel 391/1945. számú körlevelében tájékoztatta rendtársait. Ebben azt is közölte, hogy mivel a Rómával való kapcsolattartás igen nehézkes, ezért célszerűnek látszik a zárdának – átmeneti jelleggel – püspöki joghatóság alatti megalapítása. Ennek megfelelően Tóth Ev. János zirci alperjel terjeszti fel a nővérek kérését Mindszenty József veszprémi püspökhöz, kinevezett esztergomi érsekhez és hercegprímáshoz. Mindszenty 1945. szeptember 29-én kelt dekrétumával erigálta kánonjogilag a ciszterci nővérek Domus BMV de Regina Mundi titulusú házát. Egyszersmind a zárda püspöki biztosává nevezte ki Endrédy Vendel zirci apátot, aki a helyi ordinárius nevében és megbízásából az egyházi eljáró jogait gyakorolta. Egyetlen dolgot kért csupán, hogy az apácák imádkozzanak a veszprémi egyházmegyéért és a papi hivatásokért.¹⁰

Az őszi folyamán három új testvér – Szarka Piroska, Laczkó Klára és Wéber Anna – érkezett az eddigi jelentkezők közé. A közösség létszámának növekedése miatt Naszályi szükségesnek látta, hogy sor kerüljön az előjárói és a többi monostorbeli tisztség betöltésére. A választás eredményeként 1944. november 14-én Magyar Jolánt választották előjárónak, helyettese pedig Wéber Anna lett. Időközben a svájci Magdenau ciszterci monostorának apátnője, Marie-Anne Markwalder tájékoztatta a magyar nővéreket, hogy amint a politikai helyzet lehetővé teszi, két rendtársát küldi Magyarországra, hogy az itteni nővéreket bevezessék a ciszterci élet fegyelmébe és szertartásaiba.¹¹

1945. december 16-án történelmi eseményre került sor a nagyesztergári Nepomuki Szent János plébániatemplomban, hiszen több mint háromszáz év után ezen a napon öltötte magára a ciszterci novíciák fehér habitusát az első tizenegy jelentkező: Magyar Assumpta, Garbera Magdolna, Laczkó Klára, Gerlei Margit, Szilas Julianna, Tóth Gertrúd, Koch Ida, Szarka Lúcia, Wéber Katalin, Boros Mechtild és Punk Gemma. Az ünnepélyes szertartást a zirci klerikusok asszisztenciájával Endrédy Vendel apát végezte.¹²

⁹ RMCAI – RMZ 1945–1959. 9–13.

¹⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára XII. 2. b. 2. d. LVII. – A rendi káptalan titkári jelentése (a továbbiakban MNL VeML)

¹¹ RMCAI – RMZ 1945–1959. 17–19.

¹² Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2016. szeptember 10. Érd)

A beöltöztetést követően Naszályi Emil fokozatosan kezdte meg a nővérek zenei és monasztikus képzését. Ennek eredményeként 1946. február 2-án, Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepén már az egész zsolozsmát énekes formában, az ősi ciszterci tónusoknak megfelelően énekelték.¹³ Közben a hatóságok döntése nyomán a konvent földjéhez tartozó Putri majort is végérvényesen a ciszterci apácáknak juttatták, ahol azonban hamarosan orosz katonák vertek tábort. A tavasz számos változást hozott a konvent életében, hiszen egyrészt – az orosz katonák jelenléte ellenére is – megkezdődött a Putriban levő épület mielőbbi lakhatóvá tétele, másrészt május 1-jén bevezetésre került a konverza nővérek intézménye.¹⁴ Mivel az a veszély fenyegetett, hogy az orosz katonák beköltöznek a Putri major épületébe, ezért a konvent döntésének értelmében az apácák többsége kiköltözött a még csak félig kész házba, amelyre 1946. június 24-én került sor. Nagy megnyugvással konstatálták azt is, hogy időközben az oroszok végleg távoztak. A kezdeti szegényes és primitív körülményeket jól érzékelteti a zárda naplójának június 25-i bejegyzése: *„A leendő kápolna közepén áll az „oltár”: két téglaszlopra fektetett tábori oltár-lap. Rajta feszület, fölötte a falon óriási luk tátong. Mellette kétoldalt a falak mentén véges-végig szalma, pokrócok: az ágyaink. A másik fal mentén, szemben téglákra fektetett hosszú deszka, rajta lavórok, és egyéb ingóságok. A falakból még mindenfelé ékek állnak ki: jobb fogast ugyan ki találhatott volna...”*

Ezt követően, 1946. július 7-én, az időközben lemondott Magyar Assumpta helyett Wéber Katalint választották meg ideiglenes jelleggel előljárónak az év decemberében esedékes fogadalomtételig. 1946. augusztus 22-én Endrédi Vendel apát végezte a Regina Mundi első vizitációját, melynek végeztével megszűnt a konverza intézmény, mivel a kettősséget nem lehetett egészségesen fenntartani. Mivel a konverzák a kórusra kötelezett kórusnővérekkel ellentétben nem azok latin nyelvű zsolozsmáját mondták, illetve más, főleg nyugati monostorokban bizonyos mértékű szeparáció is fennállt. A Regina Mundiban azonban a szegényes körülmények miatt mindezt nem lehetett megvalósítani.¹⁵

¹³ „Sokat dolgozni, ez emberré tesz. Sokat dolgozni és imádkozni, ez szentté tesz. Sokat dolgozni, imádkozni és mindentől elszakadni, ez szent cisztercivé tesz.” – Naszályi Emil OCist ennek a gondolatnak a szellemében látott hozzá a jelentkezők ciszterci életre való felkészítéséhez. – Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2016. szeptember 10. Érd)

¹⁴ A konverzának vagy más néven munkásnővérek neveztek a ciszterci rend azon tagjait, akik elsősorban a monostor körül adódó kétkezi munkát végezték, ugyanakkor a monasztikus közösség tagjai voltak, bár egyházi jogi helyzetük részben eltért a kórusmondó nővérektől (moniales).

¹⁵ RMCAI – RMZ 1945–1959. 20–32.

A noviciátusi év leteltével 1946. december 17-én az első 8 nővér – Magyar Assumpta, Garbera Magdolna, Gerlei Margit, Tóth Gertrúd, Koch Ida, Wéber Katalin, Boros Mechtilde és Punk Gemma – letette első szerzetesi fogadalmát. A fogadalomtétel után Endrédy Vendel jelenlétében a frissen fogadalmat tett *sororok* a közösség legfiatalabb tagját, az akkor tizenkilenc éves Punk Gemmát választották három évre perjelnővé.¹⁶

A nővérek 1947. április 29-én hosszas utánajárás után kapták kézhez a Megyei Földhivatal határozatát, amelyben a korábban nekik ítélt földterület Nagyesztergári Ciszterci Rendi Apácázárda jogcímen bejegyzésre került.¹⁷

1947. október 23-án Bánáss László veszprémi püspök felmentette Naszályi Emilt a ciszterci apácák rendes gyóntatói tisztsége alól, s helyére Neuhold Özséb apáti szertartót és a zirci növendékek gyóntatóját nevezte ki. Ennek háttérében a zirci rendi tanács 1947. június 26-án tartott ülésén hozott döntés állt, amelynek értelmében a ciszterci apácák életének irányítója továbbra is Naszályi maradt, azonban számukra új rendes gyóntatót jelöltek ki.¹⁸ A kinevezés azonban lelki nyugtalanságot váltott ki a nővérek körében, így a helyzet orvoslására a püspökhöz fordultak. Ennek hatására a püspök vizitációt rendelt el, amelyet 1948. május 10-én és 11-én Scheirich Bonaventura volt ferences tartományfőnök végzett. Végül a kialakult helyzet az év június 11-én rendeződött, amikor a püspök ismét kinevezte Naszályi Emilt gyóntatónak, továbbá Neuhold korábbi kinevezését ismételten megerősítette.¹⁹

Időközben az egyik jelölt szülei felajánlották, hogy a Borsod-Gömör megyei Hangonyban lányuk örökségét képező földterületet monostoralapítás céljára a ciszterci nővéreknek adják. A konvent komolyan megfontolta a lehetőséget és zárda alapításához szükséges kérelmet küldött Veszprémbe, azonban a püspök nem támogatta tervüket, így az lekerült a napirendről. Továbbá, hogy a rendbe történő inkorporáció kérdését mielőbb rendezni lehessen, Naszályi vezetésével felvették a kapcsolatot a római rendi eljárókkal, egyúttal a veszprémi püspök beleegyezését kérték a ciszterci rendbe való felvételre. Bánáss püspök igenlő válasza 1949. március 21-én érkezett meg. Emellett a püspök felajánlotta, hogy

¹⁶ RMCAI – RMZ 1945–1959. 34–35.

¹⁷ „Punk Gabriella és társai birtokában lévő mintegy 48 kat. holdnyi területet ezen kérelmezők javára juttatja, úgy, amint ténylegesen birtokolják, az ún. Putri-major épületével, és a hozzátartozó területtel együtt. Ezen ingatlan a juttatottak javára »Nagyesztergári Ciszterci Rendi Apácázárda« jogcímmel lesz a kiosztási munkálatokban felveendő” – In. RMZ 1945–1959. 37–38.

¹⁸ MNL VeML XII. 2. b. – Jegyzőkönyv a Rendi Tanács 1947. január 26.-án Zircen tartott 70. teljes üléséről.

¹⁹ RMCAI – RMZ 1945–1959. 47–48.

a nővérek Hangony helyett az egyházmegye birtokán a Somogy megyei Andocs mellett, Ölyvöspusztán létesítsenek új monostort. A konvent elfogadta az ajánlatot és rövidesen elkezdődött az alapítás előkészítése. A veszprémi ordinárius kedvező válasza után a közösség kérvényt nyújtott be Endrédy Vendel zirci apátnak, melyben kérte, hogy a Zirci Kongregáció vegye fel a Regina Mundit a kongregáció monostorai közé. A zirci apáti tanács azonban nehézségeket látott, mivel nem tudták elfogadni, hogy a ciszterci apácák monostorának külön konstitúciója legyen, továbbá nem kívánták vállalni, hogy a később alapítandó házak számára is biztosítanak zárdalelkész. A helyzet megoldására az illetékesek Rómához fordulnak. Matthäus Quatember generális prokurátor 1949. májusi levelében tájékoztatta a nővéreket, hogy a bekebelezés feltételeit a Szerzetesi Kongregációval is tisztázni kell, ezért annak végrehajtása még hosszabb ideig el fog húzódni.²⁰

A somogyi alapítás előkészítését sem ez, sem pedig a szerzetesrendeket érintő, egyre inkább fokozódó intenzitású támadások nem akadályozták meg, így Punk Gemma perjel nő 1949. április 25-én kihirdette az Ölyvöspusztán megtelepedő apácák névsorát, e szerint König Hedvig, mint főnöknő, valamint Magyary Assumpta, Gerlei Margit, Wéber Katalin, Hausvater Veronika *sororok* és Balyi Margit jelölt feladata lett az úttörő munka.²¹

Ők 1949. május 17-én indultak el az új monostor helyszínére, amelynek neve a középkorban létezett pozsonyi zárda emlékére *Monasterium Beatae Mariae Virginis de Sancta Maria Magdalena* lett. A somogyboldogasszonyi zárda lelkivezetői feladatainak ellátására az idős szentgotthárdi alperjel, Láng Ince vállalkozott. Az igencsak szegényes körülmények ellenére a somogyi monostorban is hamar megindul a szabályok szerinti ciszterci élet. Bánáss püspök közel 20 hold földet adományozott nekik, amin egy birkaakol állt, amelyet kolostor céljaira alakították át, illetve egy korábbi cselédlakás, ami egyrészt lelkészlakásként, másrészt kocsis-lakásként funkcionált. 1949. október 15-én Endrédy Vendel is meglátogatta az új alapítást. November 8-án Horváth Konstantin zirci perjel Naszályi Emil és Punk Gemma segítségével végezte a közösség kánoni vizitációját.²²

1949. december 17-én Endrédy Vendel zirci apát jelenlétében a bakonyi monostorban hét nővér – Punk Gemma perjel nő, Magyary Assumpta, Garbera Magdolna, Gerlei Margit, Tóth Gertrúd, Koch Ida és Wéber Katalin – letette

²⁰ RMCAI – RMZ 1945–1959. 45–46., 55–59.

²¹ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2016. szeptember 10. Érd)

²² RMCAI – A somogyboldogasszonyi Sancta Maria Magdalena monostor zárdanaplója 1949–1950. 4–33.

az örökfogadalmat, ugyanezen a napon került sor az előljárválasztásra is, amelyen mint választó jelen volt a hét aznap örökfogadalmat tett *soror*, továbbá König Hedvig, a somogyi monostor főnöknője és Gyika Mária *soror*.²³ A választás eredményeként élethosszig Punk Gemmát választották meg a Regina Mundi monostor előljárójának.²⁴

Az 1950. esztendő egyre több nehézség elé állította a fiatal alapítást, hiszen a kommunista ideológia térnyerése miatt a szerzetesházak egyre nehezebb helyzetbe kerültek. Annak érdekében, hogy az internálást,²⁵ illetve a feltűnést elkerüljék, a nővérek 1950. június 20-án átmenetileg megváltak rendi habitusuktól és civil ruhát öltöttek. Július 23-án Endrédy Vendel tájékoztatta a nővéreket a püspöki kar és a kormány között addig lefolyt tárgyalásokról, majd augusztus végén a nővérek is értesültek arról, hogy a tárgyalások szeptember 21-ig minden szerzetesnek le kellett vetnie szerzetesruháját, december 7-ig pedig el kellett hagynia a szerzetesházakat. Október folyamán került sor a somogyi Magdalena monostor felszámolására.²⁶ 1950. október 15-én zajlott le az utolsó nagyobb rendi ünnep a bakonyboldogasszonyi monostorban, ahol ezen a napon Hausvater Veronika és König Hedvig örökfogadalmat köteleződtek el a rendben, míg Székely Benedikta, Farkas Judit és Czinder Gizella letették egyszerű szerzetesi fogadalmukat. Az ígéretes kibontakozás ellenére a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása következtében 1950 októberében előbb a somogyboldogasszonyi perjelséget, majd 1950. november 21-én a Regina Mundi monostorát is kénytelenek voltak elhagyni a ciszterci apácák.²⁷ A monostor krónikája így emlékezett meg a sorsfordító napról: „*Judit sr elövesz egy fehér gyertyát, úgy, ahogy az oltáron megmaradt, félig elégve, gyufa-sercenés, hirtelen villanó fény, magasan lobogó láng: Salve Regina... hontalanság...édesanya...kitaszítottság...irgalmasság anyja ...kifosztottság,*

²³ MNL VeML XII. 2. c. – Jelentés az előljárválasztásról. Gyika Mária eredetileg az örökimádó nővérek társaságának tagja volt, majd 1947 szeptemberében a Regina Mundi közösségébe lépett és 1949. január 8-án tette le az örökfogadalmát.

²⁴ RMCAI – RMZ 1945–1959. 76–77.

²⁵ 1950. június 9-ről 10-ére virradó éjszaka több határ menti kolostor lakóit, így a ciszterci szerzeteseket Szentgotthárdról, Pécsről és Bajáról a karmeliták kunszentmártoni kolostorába internálták. –*Soós Viktor Attila: A szentgotthárdi ciszterci szerzetesek feloszlása 1950-ben és Sulyok Ignác: Ciszterciek Kunszentmártonban. In: A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk.: Guitman Barnabás. Piliscsaba, 2009.*

²⁶ RMCAI – RMZ 1945–1959. 101.

²⁷ *Szathmáry Ágnes: Monasztikus élet a ciszterci nővérek érdi Regina Mundi monostorában. In: A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában. Szerk. Guitman Barnabás. (Rendtörténeti konferenciák 5.) Piliscsaba 2009. 18–21.*

halálraítéltség... élet...Mennyi kérdés, mennyi sötétség, mennyi kételkedés... A gyertya égve marad, indulunk. Felmálházzuk a bicikliket. A traktorosok jönnek, fogják a kormányt, segítenek.”²⁸

A mintegy húszfős közösség tagjai azonban úgy döntöttek, hogy a feloszlató rendelet ellenére folytatni kívánják szerzetesi életüket. Már a bakonyi monostor végleges elhagyását megelőzően megindult az előjárók által kisebb csoportokra osztott közösség útkeresése. Az első kis csoport tagjai: Koch Ida és Ruzsonyi Éva Budapesten, a Naphegy téren 1950. szeptember 14-én kezdték meg a szétszóratásbeli életet Naszályi egyik rokonának, Bicskei Karle Jánosnak a házában. Október folyamán pedig Tóth Gertrúd csatlakozott két társához. A hely azonban nem bizonyult megfelelőnek a szerzetesi élet folytatására, így hamarosan felszámolták ottani jelenlétüket.²⁹

Ezzel párhuzamosan a korábbi apátsági erdészházban, az Asbóth család otthonában húzta meg magát átmenetileg Magyary Assumpta és a Budapestről visszatérő Tóth Gertrúd. 1950 novemberétől Éber Alán ciszterci plébános jóvoltából a borzavári plébánián lelt egy időre otthonra Nagy Klára, Reiber-Sudár Cecília és Tímár Ágota. Az állami szempontból feloszlított somogyi monostor sem marad üresen, hiszen Wéber Katalin és Czinder Gizella maradtak ott átmenetileg az idős Láng Ince zárdalelkésszel együtt. Míg a Punk család zirci házában lakott egy ideig Naszályi Emil, Punk Gemma, König Hedvig és Farkas Judit, a többi rendtag pedig családjánál vagy rokonainál igyekezett átmenetileg elhelyezkedni.³⁰

A közösség tagjainak átmeneti szétszóródásával párhuzamosan Naszályi és Punk Budapest környékén igyekeztek megfelelő helyet találni a közösség számára. A perjelő így emlékezett vissza erre az időszakra: *„Úgy gondoltuk, hogy Pesten vagy a környékén könnyebben el tudunk tűnni az avatatlan szemek elől, mint egy vidéki településen.”³¹*

Végül hosszas keresgélés után Érdligeten, a Tárnoki út 24. szám alatt sikerült házat vennie egy 1300 négyszögöl nagyságú telekkel a közösségnek. Kezdetben négyen költöztek be a kis házba: Naszályi Emil, az édesanyja, Keindl Mária, König Hedvig, aki a feltűnés elkerülése végett mint Naszályi húga szerepelt, ezért nevét hamarosan maga is Naszályira változtatta, valamint a külvilág felé az unokahúgukként szereplő Punk Gemma. A későbbiekben csatlakozott hozzájuk, Csikós Kinga, Ruzsonyi Éva, Farkas Judit is. Időközben az egyszerű

²⁸ RMCAI – RMZ 1945–1959. 150.

²⁹ RMCAI – RMZ 1945–1959. 125–131.

³⁰ RMCAI – RMZ 1945–1959. 133–159.

³¹ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2017.december 4. Érd)

fogadalmas rendtagok közül néhányan fogadalmuk lejártával visszatértek a civil életbe. A távozó rendtagok mellett azonban megjelentek az első jelentkezők is, ennek eredményeként a Csobánkán, az erdőben tartott rendi káptalan 1951. augusztus 25-én felvette Hajdara Rozáliát jelöltnek.³²

Az ősz folyamán a még Somogyban maradt nővérek is kénytelenek voltak elhagyni Toldipusztát, a veszprémi püspökség jóvoltából azonban a közösség két tagja, Magyar Assumpta és Koch Ida, illetve Láng Ince a püspökség tulajdonában meghagyott Felsőörs és Káptalanfüred közti szőlőben kapott elhelyezést, ahol a két apáca a szőlészet alkalmazásába került.³³

A szerzetesrendek működési engedélyének megvonása és a közösség „illegalitásba”³⁴ kényszerülése nem jelentette azt, hogy a rend tagjai nem tartották volna továbbra is fontosnak a rendi utánpótlás biztosítását. Kutatásaink során tíz olyan fiatal nőt sikerült azonosítanunk, akik 1953 és 1963 között csatlakoztak a Regina Mundi közösségéhez. A sort Hajdara Rozália és Zeisel Edit nyitották, akik 1953. január 25-én öltötték magukra a ciszterci novíciák fehér habitusát, s kapták meg a Márta és Stefána szerzetesi nevet. Hozzájuk csatlakozott Hoffmann Mária, aki 1953. június 11-én Emília *sororként* kezdte meg ciszterci formációját.³⁵ A következő beöltözésre 1957. január 27-én került sor, az Endrédy Vendel zirci apát vezette szertartás keretében kezdte meg noviciátusát Csongor Jusztina, aki a rendben a Skolasztika nevet kapta.³⁶ 1958. február 16-án, ugyancsak Endrédy jelenlétében öltözött be Horpácsi Erzsébet, aki Benedikta és Bata Irén, aki Zsófia néven kezdte meg noviciátusát. Ezt 1958. december 16-án követte Szabó Klára és Derényi Piroska beöltöztetése, akik a Gabriella és a Bernadett szerzetesi nevet kapták.³⁷ Két évvel később, 1960. december 17-én öltözött be Agócs Rózsa, aki Szent Bernát édesanyjának tiszteletére az Aleth szerzetesi nevet kapta. Kutatásaink szerint az utolsó beöltözésre 1963. február 16-án került sor, amikor Bencsik Margit, szerzetesi nevén Ágota *soror*, kapcsolódott be a rend életébe.³⁸ A jelentkezők egy része a budapesti Ward Kollégium hallgatói közül került ki, ahol Naszályi egyháztörténelmet és morális teológiát

³² RMCAI – RMZ1945–1959. 164–177.

³³ RMCAI – RMZ1945–1959. 183–192.

³⁴ A szerzetesek tevékenységét csak az állam tekintette illegálisnak, hiszen egyházjogi szempontból az 1950. évi 34. törvényerejű rendelet érvénytelen volt, mivel csak a Szentszék oszthat fel vagy szüntethet meg szerzetesrendeket.

³⁵ Sipos Imre: Átadottak. Istent kereső szerzetesélet a Regina Mundiban. Miklósi-Érd 2017. 124–131.

³⁶ RMCAI – RMZ 1945–1959. 267–269.

³⁷ RMCAI – RMZ1945–1959. 295., 310.

³⁸ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2017. december 4. Érd)

tanított. A beöltözést megelőzően a jelentkezők másfél-két éves jelöltidő alatt készültek fel a szerzetesi élet megkezdésére.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy Endrédy Vendel nem csak a beöltözések vagy fogadalomtétel alkalmával látogatta meg a közösséget, hanem időről-időre közéjük vonult vissza pihenni vagy éppen lelki tanítást adni számukra. Mindemellett pedig, lehetőségeihez mérten, anyagiilag is igyekezett támogatni az apácákat. A nővérek azonban röviddel a szerzetesrendek működési engedélyének megvonását követően maguk is munkát vállaltak a közösség fenntartása érdekében. Többen a Kertészeti Kutató Intézetben kaptak munkát, míg mások a Dél-Budai Vendéglátó Ipari Vállalatnál vagy éppen az Aquincumi Porcelángyárban tudtak elhelyezkedni.³⁹

Időközben a felmerülő nehézségek miatt a közösség elöljárói úgy döntöttek, hogy a káptalanfüredi püspöki szőlőben levő rendi jelenlétert felszámolják, így 1955 őszén az ott élő nővérek is Érdre költöztek.⁴⁰ Az újonnan belépő, illetve Érdre költöző apácák miatt a Tárnoki úti ház szűkösnek bizonyult, ezért a közösség 1957 tavaszán ugyancsak Érden, a Völgy utcában vett ingatlant. Ebben a házban talált menedéket és bujkált évekig az 1956-os forradalom következtében a börtönből kiszabadult Horpácsi Illés ciszterci szerzetes is.⁴¹

1959 januárjában a rendtagoknak sikerült megvásárolniuk egy öröklakást Budapesten, az Üllői út 71. szám alatt, ahova Koch Ida, Gyika Mária és Csongor Skolasztika költöztek be. A közösség tagjai a lakásnak a Hegy nevet adták.⁴² Ezt követően pedig 1960 folyamán ugyancsak a fővárosban, a Karinthy Frigyes utca 23. szám alatt sikerült szert tenniük egy másik lakásra, melyet – utalva a Duna-part közelségére – Partnak kereszteltek el. A szentimrevárosi lakás tagjai számára a szentmisék bemutatását 1961-től Gergelyi Jákó ciszterci szerzetes vállalta.⁴³ A házak élére, egy éves időtartamra *seniorokat* választott a közösség, akik ügyeltek az ott élő kis részközösség fegyelmére és mindennapjaira. Emellett Naszályi és Punk hetente látogatta rendtársait, ezek a látogatások biztosítottak lehetőséget a szentgyónás, lelki beszélgetés lebonyolítására is.⁴⁴

³⁹ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2017.december 4. Érd)

⁴⁰ Sipos I.: Átadottak i. m. 133.

⁴¹ RMCAI – RMZ 1945–1959. 271–273.

⁴² Gyika Mária ezt követően, annak érdekében, hogy egy család látszatát keltsék, Csongorra változtatta a vezetéknévét. – Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2017.december 4. Érd)

⁴³ RMCAI – A Karinthy Frigyes utcai közösség naplója 1961–1962.

⁴⁴ RMCAI – RMZ 1945–1959. 358–359.

A belső lelki gyarapodás mellett az 1960-as években megindult a közösség egyházi helyzetének rendezése is, amelynek eredményeként 1965. december 16-án sor került a Regina Mundi monostorának a ciszterci rendbe történő *pleno iure* inkorporációjára.⁴⁵ A közösséghez ekkor 19 örökfogadalmas és 3 egyszerű fogadalmas apáca, valamint 1 novícia tartozott.⁴⁶ A közösségnek a rendbe történő bekebelezését egyébként megelőzte a franciaországi Boulaur perjelnőjének, Pia Le Thomasnak a vizitációja, amelyre 1963 nyarán került sor.⁴⁷ Egy szerzetesrendnek egy adott egyházmegye területén történő letelepedéséhez az illetékes megyéspüspök engedélyére van szüksége. A Rákosi-korszak közepette, az 1951-es érdi letelepedésük alkalmával a Regina Mundi előjáróinak az egyházpolitikai helyzetre való tekintettel nem volt lehetőségük ezen ügyben lépéseket tenni. 1967 tavaszára azonban elérkezettnek és megfelelőnek látták az időt az ügy rendezésére. Naszályi Emil Széchenyi Sarolta társaságában 1967. április 8-án és 15-én kereste fel Shvoy Lajos székesfehérvári püspököt az ügygel kapcsolatban, aki készségesen adta formális hozzájárulását utólagosan is a ciszterci nővérek egyházmegyéjében való letelepedéséhez.⁴⁸

Mindazonáltal a közösség bármennyire is törekedett arra, hogy feltűnés nélkül folytathassa szerzetesi életét, nem kerülhette el az államvédelmi hatóság figyelmét. A Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége hosszú ideig megelégedett a rendtagok megfigyelésével. A megfigyelési anyag, illetve a beépített ügynökök jelentéseit a „Bakonyiak” fedőnevű megfigyelési dosszié tartalmazza. Az első általunk ismert jelentést a „Bányász György” fedőnevű ügynök 1959. január 26-án adta a II/5-b. alosztály részére.⁴⁹ Az ügynök, aki családi kapcsolatait felhasználva férközött a ciszterci apácák közelébe, a későbbiekben is folytatta tevékenységét, amely során kitért mind a közösség

⁴⁵ Zirci Ciszterci Apátság Irattára (a továbbiakban ZCAI) – A generális apát folyamodványának másolata a Regina Mundi inkorporációjával kapcsolatban. (A levéltári anyag jelenleg még rendezetlen állapotban van, ezért nincs egységes oldal- vagy dokumentumszámozása sem, így csupán az egyes dokumentumok megnevezésre, illetve amennyiben megállapítható, akkor a keletkezésük dátumára hivatkozunk a továbbiakban.)

⁴⁶ ZCAI – Füz Balázs generális asszisztensi levéltárából – A Regina Mundi tagjainak névsora 1965. október 27-én

⁴⁷ Csongor Skolasztika írásbeli közlése (2017. január 18.)

⁴⁸ ZCAI – 1967. április 16-án kelt dokumentum Shvoy Lajos hozzájárulásáról; Naszályi Emil Füz Balázshoz intézett 1967. május 25-én kelt levele

⁴⁹ Jelen tanulmányhoz az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárban (a továbbiakban ÁBTL) őrzött eredeti dokumentumok a Regina Mundi Ciszterci Apátság irattárába elhelyezett másolatát használtuk – a forrás eredeti jelzete ÁBTL 3.1.5. O-13305/1. (a továbbiakban az eredeti jelzetre hivatkozunk).

tevékenységére, mind pedig a monostor céljait szolgáló érldligeti ingatlan feltérképezésére is.⁵⁰

Az állambiztonsági szolgálat az általa beépített ügynökök útján szerzett információkon kívül 1961 folyamán a katolikus egyház elleni átfogó „Fekete Hollók” fedőnevű ügy során letartóztatott, majd különböző perekben elítélt ciszterci rendtagok, illetve a rendhez kötődő személyek kihallgatása során jutott további értesülésekhez a Regina Mundi közösségével, illetve tagjainak tevékenységével kapcsolatban. Az apácák életéről a konvent egykori tagjának, Tímár Ágnesnek 1961. áprilisi kihallgatásai során szerezhettek releváns információkat a hatóság munkatársai.⁵¹ További adalékokkal szolgált a szerzetescsoport működéséről a rend férfi ága egyik vezetőjének, ’Sigmond Lórántnak a kihallgatása is, akit 1961 júliusában hallgattak ki Naszályival és a köré csoportosuló nővérekkel kapcsolatban.⁵² Ezt követően az állambiztonság emberei 1962. január 22-ére állították össze javaslatukat a ciszterci nővérek közösségének bomlasztása céljából, ennek megfelelően az év februárjában házkutatást terveztek tartani a közösség érldligeti ingatlanjaiban, illetve a budapesti, Karinthy Frigyes úti lakásban is, amelyre azonban ekkor még nem került sor. Ugyanakkor 1963. szeptember 2-án „Hegyek” fedőnévvel csoportdossziét nyitottak, melynek keretei közt operatív feldolgozó munkát végeztek Endrédy Vendel, Hegyi Kapisztrán, Naszályi Emil és Punk Gemma személyére vonatkozólag.⁵³ Ezt követően az 1964-es év folyamán kezdett jelenteni a Naszályi és a Regina Mundi tagjainak tevékenységéről, különös tekintettel külföldi kapcsolataikra, a „Ráckevei” fedőnevű ügynök, aki korábban maga is a ciszterci rend tagja volt.⁵⁴ Fontos megemlíteni, hogy 1961-től előbb a vasfüggöny országaiba kaptak útlevelet a közösség tagjai, majd 1963-ban sor került az első, a keleti blokkon kívüli utazásra is.⁵⁵ Természetesen az állambiztonság utazásaikat és útlevélkérelmeiket is nyomon követte, illetve nyilvántartotta, mint ahogy az a fent említett „Hegyek” fedőnevű ügy irataiból is kiderül. Ugyancsak ez időtájról datálható a „Vári Béla” fedőnevű ügynöknek a ciszterci nővérekkel szemben kifejtett tevékenysége is.⁵⁶

Naszályit 1965. augusztus 5-én devizagazdálkodást sértő büntett gyanúja miatt terheltként hallgatták ki a Gyorskocsi utcában. Másnap pedig a hatóság

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵¹ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵³ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵⁴ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵⁵ RMCAI – Csongor Skolasztika: A közösség külföldi utazásainak listája. – kézirat

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

munkatársai javaslatot tettek a közösség Üllői úti lakásában folyó rendi élet operatív felderítésre is. Mivel ezeknek megvalósítása jól illusztrálja az állambiztonság módszereit, ezért röviden szeretnénk kitérni ennek bemutatására is. A III. Csoportfőnökség 2/b alosztályának 1966. június 14-én kelt jelentése szerint a fentebb említett lakás kulcsait Csongor Skolasztika táskájából szerezték meg, akit telefonhívás ürügyén távolítottak el átmenetileg irodájából. A lehallgató készülék telepítésére 1966. november 30-án került sor az Üllői úti lakásban.⁵⁷

A későbbiekben a közösség két vezetőjének, Naszályi Emilnek és Punk Gemmának a megfigyelésére különös gondot fordítottak az állambiztonság munkatársai. A perjelnt „Csinos” míg a közösség lelki vezetőjét „Csúcsos” fedőnévvel figyelték meg.⁵⁸

1968. október 24-én mind Érden, mind pedig a két budapesti lakásban egyazon időpontban tartottak házkutatást, majd hallgatták ki a közösség tagjait. Ezt követően Punkot és Naszályit, azaz a közösség két elöljáróját egy hónapon keresztül minden nap a Fő utcai rendőrkapitányságra rendelték be kihallgatásra, illetve nyomozást indítottak ellenük egyesülési joggal való visszaélés gyanújával.⁵⁹ Végül a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztályának 34. Bü. 315–29/1968. számú határozatával 1968. november 28-án megszüntették az ellenük folytatott nyomozást. Természetesen a közösség megfigyelése ezután sem szűnt meg, azonban újabb házkutatásra vagy kihallgatásokra már nem került sor.⁶⁰

Az államszocializmus idején még egy fontos eseményre kell kitérnünk a Regina Mundi monostorával kapcsolatban. 1971-ben Sighard Kleiner generális apát elhatározta, hogy a közösség perjelnökjét a középkorban létezett vesprérmvölgyi ciszterci apátság titulussal látja el, tehát mint címzetes apátnőt benedikálja, azaz az apáti jelvények átadásával egy ünnepi liturgia keretében megáldja. A magyarországi politikai helyzet ismeretében azonban úgy döntött, hogy a szertartásra a lengyelországi Mogila monostorában fognak sort keríteni 1971 őszén. Időközben azonban akadályok merültek fel mind a generális, mind pedig Naszályi és Punk Lengyelországba való kiutazásával kapcsolatban, így bár felmerült, hogy a benedikálást Endrédy Vendel is elvégezhetné, azonban az esetleges lelepleződéstől, illetve annak következményétől tartva Kleiner egészen 1971 decemberéig elzárkózott ettől a lehetőségtől. Végül azonban

⁵⁷ ÁBTL 3.1.5. O–13305/1.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.5. O–13305/3.

⁵⁹ Punk M. Gemma OCist személyes visszaemlékezése (2017. december 4. Erd)

⁶⁰ ZCAI – Határozat a nyomozás megszüntetéséről (másolat).

a generális apát delegációja alapján a legnagyobb titoktartás mellett került sor a szertartásra 1971. december 15-én Endrédy Vendel pannonthalmi szociális otthonbeli szobájában. Az eseményen az apáton, illetve az újonnan beiktatott Punkon kívül csak Naszályi Emil és Naszályi Hedvig vettek részt.⁶¹

A közösség tagjai ezt követően tovább folytatták rejtett, monasztikus ciszterci életüket, mígnem a rendszerváltást követő politikai változásnak köszönhetően visszakapták működési engedélyüket, és egy külföldi adományra alapozva, elkezdhették monostoruk és templomuk felépítését, melynek ünnepélyes megáldására 1993. szeptember 11-én került sor.⁶²

Összességében elmondható, hogy a Regina Mundihoz tartozó ciszterci apácák elsődleges célja mindvégig a monasztikus hagyományoknak megfelelő közösségi élet folytatása volt. Ennek megfelelően sohasem törekedtek sem ifjúság-pasztorációs, sem pedig keresztény kisközösségek kiépítését célzó tevékenységre, ami miatt összetűzésbe kerülhettek volna az államhatalommal.

A későbbiekben a kutatás tovább folytatható a magyarországi ciszterci nővérek másik közösségének, a ma Kismaroson működő, Boldogasszony Háza monostor történetének és tevékenységének vizsgálatával. A két közösség eltérő karaktere miatt működésük összehasonlítására azonban csak korlátozott mértékben nyílik lehetőség. Továbbá a különböző rendek és kongregációk eltérő lelkiségének és ebből fakadó tevékenységi területének figyelembe vételével a vizsgálat kiterjeszthető többek közt a bencés vagy domonkos nővérek hasonló irányú törekvéseire a rend továbbélésének biztosításával kapcsolatban.

⁶¹ ZCAI– Füz Balázs és Király Bernarda levelezése 1971 szeptembere és decembere között.

⁶² Szathmáry Á.: Monasztikus élet i. m. 22–25.

Tibor Halász

“With sanctity and fortitude”: The History of the Regina Mundi Cistercian Abbey of Érd in the 20th Century

The prosecution of the Catholic Church – and of churches and religions in general – emerged in Hungary gradually during the years after World War II. Despite this, at the beginning of this ominous period, in a country devastated in the spring of 1945, the reorganization of the Cistercian order's female branch began in Bakonyboldogasszony, near Zirc after three hundred years, led by Emil Naszályi OCist. The first nuns elected Gemma Punk prioress in December 1946. Under her leadership, not only was the convent of Bakonyboldogasszony developed, but in May 1949, a new one was also founded in Ölvöspuszta, Somogy County.

However, owing to the annulment of the operating permit for all monastic orders in 1950, this hopeful initiative seemed to fall apart. The members of the community, nevertheless – unlike other convents in the country – were not scattered completely. First, they were living separately in smaller groups of a few members, and after a long searching process, in February 1951, they managed to buy a small detached house in Érdliget. Here, under the leadership of Emil Naszályi and Gemma Punk, in keeping with their opportunities and circumstances, they continued communal life, and because of the secret admission and instruction of new applicants, the number of people in the convent grew even in the years of illegality, which necessitated the acquisition of two flats in Budapest. For their subsistence, the members of the community had to enter employment, but at the same time, they strove to conserve most of the structures and practices of monastic life. During the years of clandestine monastic life, the monastery was officially incorporated in the order as late as 1965. On 15th December 1971, with the assistance of Vendel Endrédy, Gemma Punk was consecrated abbess in complete secrecy. Through the centre of the order in Rome, and by their personal connections, they also tried to maintain relationships with other Cistercian monasteries abroad.

However, they did not escape the attention of the state security services either; the two leaders of the community were registered under the pseudonyms „Csinos” and „Csúcsos.” As a result of continuous monitoring, in 1968, the authorities carried out simultaneous house searches at the convent in Érdliget and the two flats in Budapest. Later on, Naszályi and Punk were interrogated on a daily basis for the duration of a whole month, but the Supreme Public Prosecution Office eventually cancelled the investigation against them on 28th November 1968. Henceforth, the community could continue its life in relative peace, but of course, the surveillance only ended when the system collapsed and a new opportunity emerged for all monastic orders to function freely once again.

(Translated by Andor Dénes Sinka)